

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

ТДУ 9 (092) (575.3)
ТКБ 63.3 (2 тоҷик)
М – 44

Бо ҳукуқи дастнавис

МАҲМУДОВ ДАВЛАТШОҲ ХАЙРУЛЛОЕВИЧ

**САҲМИ НУСРАТУЛЛО МАХСУМ ДАР АЗНАВСОЗИҲОИ
СИЁСӢ, ИҚТИСОДИЙ-ИҶТИМОӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТОҶИКИСТОН
ДАР СОЛҲОИ 20-УМ ВА 30-ЮМИ АСРИ XX**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих
аз рӯйи ихтисоси 07.00.00-Илмҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ
(07.00.02–Таърихи ватанӣ)

Роҳбари илмӣ:
номзади илмҳои таърих,
дотсент Ғафуров А.М.

Душанбе – 2025

МУНДАРИҶА

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҶО.....	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ I. НУСРАТУЛЛО МАХСУМ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАҲКИМИ	
ВАЗЪИ СИЁСИИ ХАЛҚИ ТОҶИК.....	21
1.1. Оғози фаъолияти сиёсӣю ҷамъиятии Нусратулло Махсум	21
1.2. Ҷараёни тақсимои миллию ҳудудӣ ва саҳми Нусратулло Махсум	
дар ташкили ҶМШС Тоҷикистон.....	36
1.3. Мақоми Нусратулло Махсум дар самти таҳким бахшидани сохтори	
идорию маъмурии ҶМШС Тоҷикистон	50
1. 4. Муборизаҳои Нусратулло Махсум дар раванди таъсисёбии ҶШС	
Тоҷикистон.....	65
БОБИ II. ТАЛОШҶОИ НУСРАТУЛЛО МАХСУМ ДАР ТАЪМИНИ	
АМНИЯТ ВА ТАНЗИМИ РАВАНДИ МУҲОҶИРАТ ДАР	
ТОҶИКИСТОН	80
2.1. Ҳаракати зиддишуравӣ ва нақши Нусратулло Махсум дар таъмини	
зиндагии озоиштаи ҷомеа	80
2.2. Раванди ба Ватан баргардонидани фирориёни бурунмарзӣ.....	107
2.3. Фаъолияти Нусратулло Махсум дар ҳалли масъалаҳои муҳаҷирати	
дохилӣ.....	112
БОБИ III. САҲМИ НУСРАТУЛЛО МАХСУМ ДАР АЗНАВСОЗИҶОИ	
ИҚТИСОДИЮ ИҶТИМОИИ ТОҶИКИСТОН ВА РАВАНДИ	
ҲОДИСАҶОИ СИЁСИИ СОЛҶОИ 30-ЮМИ АСРИ XX.....	122
3.1. Нақши Нусратулло Махсум дар инкишофи саноат ва роҳсозӣ дар	
Тоҷикистон.....	122
3.2. Мақоми Нусратулло Махсум дар рушди фарҳанг ва ҳифзи	
иҷтимоии аҳоли.....	128
3.3. Сарнавишти Нусратулло Махсум дар гирдобии воқеаҳои сиёсии	
солҳои 30-юми асри XX.....	145
ХУЛОСА	166
НОМГҶӢИ МАЪХАЗҶО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:	172

ФЕҲРИСТИ ИҲТИСОРАҲО

АМИТ – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ИЧШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравӣ Сотсиалистӣ

КИМ – Кумитаи Иҷроияи Марказӣ

КМ – Кумитаи марказӣ

КМ ҲКУ (б) – Кумитаи марказии Ҳизби Коммунистӣ (болшевикӣ)

КФД - Комиссияи Ҳақулоддаи диктаторӣ

КХКД – Комиссияти халқии қорҳои дохила

МТС – Машино-тракторные станции (Истиғоҳи мошини-тракторӣ)

НДТ – Нашриёти давлатии Тоҷикистон

ССД – Сарраёсати сиёсии давлатӣ

ТОЗ – Товарищество по общественной обработке земли (ширкати қорқарди ҷамъиятии замин)

ТЭТ ҲНИ – Ташкилоти экстремистӣ – террористии Ҳизби наҳзати ислом

ҲК – Ҳизби Коммунистӣ

ҲКИШ - Ҳизби Коммунисти Иттиҳоди Шуравӣ

ҶМШС – Ҷумҳурии Иқтисоди Шуравии Сотсиалистӣ

ҶХШ – Ҷумҳурии Халқии Шуравӣ

ҶХШБ – Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро

ҶШС – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

ШНХ – Шурои Нозирони Халқӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар мураккабтарин лаҳзаҳои таърихӣ фақат сарварони воқеӣ қотеияти сиёсӣ ва дурандешӣ зоҳир намуда, тасмимҳои сарнавиштсозе мегиранд, ки тараққиёти ояндаи халқҳо ва давлатҳоро муайян мекунанд. Дар таърихи халқи тоҷик солҳои 20-30-юми асри XX яке аз чунин давраҳои муҳим ҳисоб мешаванд.

Дар ин айём ба таҳдидҳо ва хатарҳо нигоҳ накарда, фарзандони содиқи миллат, ба монандӣ Садриддин Айнӣ, Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шохтемур, Абдуқодир Муҳиддинов, Чинор Имомов, Абдурахим Ҳоҷибоев, Аҳмадбек Мавлонбеков ва дигарон дар рушди миллати куҳанбунёд нақши муҳим гузошта, ба ташкил шудани Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ноил гардиданд.

Дар миёни ходимони ҷамъиятӣ ва сиёсии зикршуда ҷойи махсусро нахустин роҳбари ҶМШС ва ҶШС Тоҷикистон, ки баъди марг бо унвони Қаҳрамони Тоҷикистон сарфароз гардид (2006), Нусратулло Махсум (Лутфуллоев) ишғол мекунад, зеро дигаргуниҳое ки дар давраи таҳқиқотии мо ба вучуд омада буданд, аксаран бо фаъолияти пурсамари ӯ иртибот доштанд.

Муҳимтариин хизмати Нусратулло Махсум ва ҳамсафони ӯ барқарор кардани адолати таърихӣ мебошад, ки дар натиҷаи он соли 1929 дар ҳайати ИҶШС ҷумҳурии нав бо номи аҳолии бумии он—тоҷикон ба вучуд омад. Ягон давлати дигари аз ҷониби аҷдоди мо дар гузашта ташкил шуда, дар номи худ этноними “тоҷик”—ро ифода намекард.

Вақте ки дар охири солҳои 20-ум Тоҷикистон ҷумҳурии ҳафтуми шуравии сотсиалистӣ гардид, тоҷикон, ки дар арафаи нобудшавии ҷисмонӣ ва маънавӣ қарор доштанд, аз нав эҳё шуданд. Шоир ва инқилобчии Эрон – Абулқосим Лоҳутӣ ханоме, ки ибтидои солҳои 20-ум ба Иттиҳоди Шуравӣ ҳичрат карда буд, дар Маскав нахустин бор дар бораи Тоҷикистон мешунавад ва бовари ҳосил мекунад, ки тоҷикон ҳамчун яке аз халқҳои форсиабон ҳастанд [90, с. 218].

Тавре, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд менамоянд: «Дар ин давра ба арсаи мубориза барои муайян намудани сарнавишти миллату давлати тоҷикон як қатор фарзандони баору номуси ватанамон ба монанди Садриддин Айнӣ, Чинор Имомов, Абдулқодир Мухиддинов, Шириншоҳ Шохтемур, Нусратулло Махсум ворид шуданд, ки дар натиҷаи кӯшишу талошҳои онҳо Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии таъсис ёфт» [1].

Дар ҳақиқат, Нусратулло Махсум ва ҳамсафони ӯ, ки дар таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон дар соли 1929 нақши калонро бозида буданд, заминаҳои таърихиро барои қабули эълумияи истиқлол дар соли 1991 гузоштанд. Аз ин нуқтаи назар, Нусратулло Махсумро метавон таъинкунандаи сарнавишти миллати худ ва пешвои воқеии ҷомеаи замони худ номид.

Маҳз ба ҳамин хотир мо ҳаёт ва фаъолияти Нусратулло Махсумро ба сифати таҳқиқоти илмӣ интиҳоб кардем. Ба ин мавзӯ асарҳои зиёде бахшида шудаанд, аммо рисолаи мукаммали илмӣ доир ба шахсе, ки дар дигаргуниҳои миёнаи солҳои 20–ум ва нимаи аввали солҳои 30–юм нақши муҳимро бозидааст, вучуд надорад. Аз ин рӯ, таҳқиқи мавзуи мазкур дар илми таърихнигории тоҷик саҳифаҳои наvero боз мекунад.

Аҳаммияти ин дигаргунсозӣҳо дар он аст, ки дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон гардиши куллиро ба вучуд оварданд. Масъалаи омӯзиши ин давраи таърихӣ ва ташкили давлатдорӣ тоҷикон дар ин марҳила дар асарҳо ва тадқиқоти алоҳида то ҷое баррасӣ шудаанд, аммо аз нуқтаи назари таърихӣ нақши мушаххаси шахсиятҳои алоҳидаи таърихӣ дар масъалаи ба эътидол овардани вазъият ва таъмини некӯахлоқии мардум арзёбӣ нашудааст. Ҳамчунин, таъкид бояд кард, ки ҳаёти тоинқилобӣ ва ташаккули андешаҳои сиёсии Нусратулло Махсум, солҳои фаъолияти ӯ дар Фарғона камтар омӯхта шудааст.

Дар диссертатсия ҳаёти ҷамъиятиву сиёсии Тоҷикистон дар ибтидои солҳои 20–ум ва нимаи якуми солҳои 30–юм ва инчунин ҷойгоҳ ва нақши

ходими барҷастаи сиёсӣ Нусратулло Махсум дар ин раванд пажӯҳиш шудааст.

Масъалаи мубориза ба муқобили қувваҳои зиддишуравӣ ё ба истилоҳ ҳаракати “босмачигарӣ” дар шароити муосир ба яке аз мавзӯҳои баҳснок дар ҷомеаи тоҷик табдил ёфтааст. Бинобар ин, зарурат ба вучуд омадааст, ки муҳаққиқон ба ин мавзӯ бо камоли масъулият бархурд намојанд.

Бо така ба манобеи муътамади таърихӣ саҳми Нусратулло Махсумро дар торумор намудани босмачиҳо инъикос ёфта, бо ин роҳ, нақши ӯ дар дастёбӣ ба ҳаёти ошоишта дар ҷумҳурӣ нишон дода шудааст.

Омӯзиши мавзуи мазкур нишон дод, ки Нусратулло Махсум ҳамроҳи дигар намојандагони барҷастаи халқи тоҷик дар тайи як даҳа барои ташкилёбии ҷумҳурии тоҷикон ва рушди хоҷагии халқи он, инчунин бозгашти гурезаҳо ва барқарор намудани сулҳи саросарӣ дар тамоми қаламрави Тоҷикистони Шуравӣ нақши муҳим бозидааст.

Ҳамзамон, бояд гуфт, ки дар натиҷаи муташанниҷ гардидани вазъият дар солҳои 30-юм як қатор шахсиятҳои намоёни тоҷик, ки дар миёнашон Нусратулло Махсум низ буд, қурбонии таъкиботҳои сиёсӣ гардиданд. Аз ин рӯ, таҳқиқоти мазкур яке аз мавзӯҳои мубрамтарини таърихи халқи тоҷик ҳисоб мешавад.

Дар маҷмуъ дар диссертатсия равандҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятиву сиёсӣ ва сабабҳои таъкиб шудани Нусратулло Махсум муфассал баррасӣ гардидааст.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Омӯзиши саҳми шахсиятҳои, чун Нусратулло Махсум дар барқарор кардани адолати таърихӣ, бунёди ҷомеаи нави тоҷикон ва системаи нави ҷамъиятӣ аҳаммияти калони таърихӣ дорад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аз ҷеҳраҳои сиёсӣ ҷамъиятии тоҷик дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX, аз ҷумла, Шириншоҳ Шохтемур, Абдурахим Ҳочибоев, Аббос Алиев, Абдулло Раҳимбоев то андозае аз тарафи муҳаққиқони алоҳида мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

Аммо корномаи Нусратулло Махсум то ҳанӯз ба таври илмӣ ва мукамал омӯхта наушдааст.

Дар тӯли солҳои зиёд, яъне, то миёнаҳои солҳои шастуми асри XX ба фаъолияти Нусратулло Махсум ва ҳаммаслаконаш бо назардошти фазои сиёсии замон аз ҷониби олимони таваҷҷуҳ намешуд.

Парвандаҳои ҷиноятии бофтаю сохта нисбат ба ходимони ҳизбию давлатӣ солҳои 20-30 то солҳои 60-ум, яъне то замони пурра сафед шудани ин шахсиятҳо, ҳатто аз ҷониби олимони таърихнигор мавриди шубҳа қарор нагирифта буданд.

Соли 1957 Коллегияи ҳарбии Суди Олӣ қарори Прокурори генералии ИҶШС-ро баррасӣ карда, ҳукмро дар ҳаққи роҳбари нахустини Тоҷикистон Шуравӣ бекор карда, бо сабаби набудани далели ҷиноят парвандаи ҷиноятиро нисбат ба ӯ қатъ кард, аммо сарфи назар аз ин, қарори ҳизб дар бораи бегуноҳии Нусратулло Махсум танҳо дар соли 1964 баромад [251].

Дар адабиёте, ки ба ин давраи таърихӣ тааллуқ дошт, номи Нусратулло Махсум то замони сафед шудани ӯ зикр намегардид. Ҳатто баъди соли 1964, яъне пас аз пурра барқарор гаштани номи некаш, шахсияти ӯ муддати зиёде аз ҷониби роҳбарияти ҳизбии ҷумҳурӣ «дида намешуд».

Омӯзиши нақши Нусратулло Махсум дар ташкили ҶМШС Тоҷикистон ва ҶШС Тоҷикистон дар замони бозсозии горбачёвӣ шуруъ гардид. Маҳз ҳамон давра, олимони намоёни тоҷик Раҳим Масов ва Шукур Султонов ба пажӯҳиши ҳаёт ва фаъолияти Нусратулло Махсум рӯ оварданд.

Ин муҳаққиқон ба маводи бойгонӣ тақя карда, мақолаеро зеринунвони «Меҳтари Тоҷикистон» навиштанд, ки он 10 декабри соли 1988 дар рӯзномаи «Коммунист Таджикистана» чоп шуд. Минбаъд ин мақола чандин маротиба бо забонҳои русӣ ва тоҷикӣ дар матбуот ва маҷмуаҳои илмӣ ба чоп расид [248; 251; 250].

Бидуни шак, мақолаи «Меҳтари Тоҷикистон» аввалин кӯшиши олимон дар омӯзиши шахсияти Нусратулло Махсум ва хизматҳои ӯ дар тараққиёти ҶМШС Тоҷикистон ва ҶШС Тоҷикистон мебошад. Дар ин мақола ба таври кӯтоҳ роҳи ҳаёти Нусратулло Махсум тасвир гардида, ҳамчунин, аз нуқтаи назари илмӣ мубориза ва кӯшишҳои ҳастагинопазири ӯ бо мақсади таъмини адолати таърихӣ бобати ташкили ҷумҳурии шуравии Тоҷикистон дар давраи таҳқиқоти пажӯҳиш шудааст.

Р. Масов ва Ш. Сулонов бо така ба далелҳои илмӣ исбот карданд, ки Нусратулло Махсум ба маънои томи ин калима, муборизи роҳи ҳақиқат ва адолат буд, аммо дар охири умраш ӯро тухмат карда, аз вазифа барканор намуданд ва соли 1937 парронданд.

Мақолаи дигаре, ки ба Нусратулло Махсум бахшида шуда буд, аз ҷониби таърихнигор Бозорбоева М ва рӯзноманигор А. Сангин зери унвони «Нахустин раиси КМИ» [223] таълиф гардид, ки он моҳи декабри соли 1988 дар рӯзномаи «Тоҷикистони Советӣ» ба нашр расид.

Ин мақоларо ба жанри публитсистӣ нисбат додан мумкин аст, зеро муаллифон бо забони соддаю раван дар бораи Нусратулло Махсум аз овони таваллуд то маргаш дар охири солҳои 30-юми асри XX нақл мекунад.

Мақолаи дигари академик Раҳим Масов зери унвони «Арбоби миллат»-ро [194, с. 4 – 20; 195, с. 12 – 32] идомаи мантиқии мақолаи «Меҳтари миллат», ки ҳамроҳи Ш. Султонов навишта буд, ҳисоб кардан мумкин аст. Дар ин мақола муаллиф маводи навро истифода бурда, сабабҳои таъқиб шудани Нусратулло Махсумро дар давраи ғочабори таърихи шуравӣ таҳқиқ мекунад.

Дар мақолаи «Арбоби миллат» Р. Масов ҳамчунин рӯзгори вазнини пайвандони Нусратулло Махсумро баъди боздошт ва марги ӯ инъикос мекунад. Азбаски солҳои 20 ва 30-юми асри XX яке аз самтҳои таҳқиқоти илмӣ академик Р. Масов мебошанд, ӯ то ҳол баъзе паҳлӯҳои дигари зиндагии Нусратулло Махсумро таҳқиқ мекунад. Дар ин иртибот, ӯ

нахустин роҳбари Тоҷикистони шуравиро дар як қатор китобҳо ва мақолаҳои дигари худ зикр мекунад [118; 119; 120; 196, с. 25 – 38; 197, с. 134 – 146; 251; 249].

Соли 1991 ба муносибати 110-солагии Нусратулло Махсум дар матбуот баъзе мақолаҳо бахшида ба ҳаёт ва фаъолияти ӯ ба таърифи расиданд [245; 314; 226; 220; 228]. Норасоии асосии маводи ба нашр расида бештар дар он намудор буд, ки ҷойгоҳи ин чеҳраи аввали Тоҷикистони Шуравӣ дақиқ муайян нашуда буд.

Вазъият дар даврони истиқлол ба шарофати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам, Эмомалӣ Раҳмон тағйир ёфт, вақте ӯ ба гузаштаи таърихи мо рӯчӯи намуд, аз ҷумла ба корномаи шахсиятҳои таърихӣ гузашта ба таври расмӣ арҷ гузошт.

Дар ин иртибот, соли 1997 аз ҷониби кормандони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон Рақиб Абулҳаев, Намоз Ҳотамов ва Холназар Муҳаббатов маҷмуаи ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, бахшида ба ҳаёт ва фаъолияти Нусратулло Махсум зери унвони «Речи, доклады, статьи Нусратулло Махсума и материалы о его жизнедеятельности» [61, с. 236] нашр гардид. Минбаъд ин мавод ҳамчун сарчашма аз ҷониби муҳаққиқони дигар истифода шуд.

Соли 2001 ба муносибати 120 солагии Нусратуло Махсум маҷмуаи «Фидоии миллат» [178, с. 144] зери назари академик Р. Масов аз ҷоп баромад, ки дар он 6 мақолаи олимони намоёни ҷумҳурӣ ҷой дода шуда буданд. Дар ин маҷмуа диққати махсус ба таҳқиқи фаъолияти Нусратулло Махсум дар бунёди Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шудааст. Ҳамчунин, дар он фаъолияти Нусратулло Махсум аз нигоҳи илмӣ баррасӣ гардидааст ва ба шарофати ин, дар таърихнигории халқи тоҷик як саҳифаи тозае кушода шуд.

27 июни соли 2006 фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи додани унвони “Қаҳрамони Тоҷикистон” [4] ба ду фарзанди содиқи халқи тоҷик – Нусратулло

Махсум ва Шириншоҳ Шохтемур баромад. Додани ин унвони баланди давлатӣ ба омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти ӯ аз ҷониби олимони мусоидат кард.

Дере нагузашта дар матбуоти давлатию ғайридавлатӣ мақолаҳои зиёде бахшида ба паҳлӯҳои гуногуни ҳаёт ва фаъолияти Нусратулло Махсум ба нашр расиданд. Аксари онҳо такрори ҳамдигар буданд, аммо сарфи назар аз ин, барои шиносоии ин ҷеҳраи таърихӣ дар миёни ҷомеа нақши муайян гузоштанд [214; 219; 253; 241; 229; 270; 271; 216; 31; 283; 275; 308; 241; 301; 309; 302; 237; 231; 294; 296; 315; 313; 224; 239; 292; 246; 291, 247; 235; 282; 221; 300].

Дар замони истиқлол сарвари давлат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон хизматҳои шахсиятҳои барҷастаи таърихро, ки ба онҳо Нусратулло Махсум низ дохил мешавад, баҳои сазовор дод. Додани унвони баланди давлатии «Қаҳрамони Тоҷикистон», номгузори кӯчаву хиёбонҳо ба номи Нусратулло Махсум дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ, ҷой додани тасвири Нусратулло Махсум дар асъори милли (пули 200 сомонӣ), таҷлили солгардҳо ва ғайра, гувоҳи гуфтаҳои боло мебошанд.

Гузашта аз ин, номи Нусратулло Махсум дар қатори 25 нафар шахсиятҳои намоёни таърихи халқи тоҷик дар китоби «Ҷеҳраҳои мондагор»-и Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон зикр мешавад. Сарвари давлат ҳамчун як нафар сиёсатмадори муваффақ ба хизматҳои Нусратулло Махсум баҳои объективӣ додааст. Ӯ дар ин иртибот қайд мекунад: «Дар солҳои дар вазифаи раиси Кумитаи иҷроияи Марказии ҷумҳурӣ фаъолият намудани Нусратулло Махсум дар Тоҷикистон он қадар қорҳои бунёдкориву созандагӣ вусъат ёфта буданд, ки халқи мо садсолаҳои пешин чунин дигаргунсозихоро надида буд. Пеш аз ҳама таъсиси сохторҳои нави идоракунӣ, рушди тамоми соҳаҳо, бунёди роҳҳо, баланд бардоштани сатҳи маърифати мардум, созмон додани мактабҳои курсҳои гуногуни касбомӯзӣ, ҷалби занон ба қорҳои давлатӣ ва дигар тадбирҳои муассир амалӣ гаштанд» [3, 317].

Раванди бунёдкориҳои солҳои 20-ум ва нимаи аввали 30-юми асри XX-ро бе номи Нусратулло Махсум тасаввур намудан номумкин аст, аз ин рӯ, Пешвои миллит дар китоби мазкур чунин зикр мекунад: «Бо номи ин фарзанди содиқи миллат як давраи томи таърихи халқи тоҷик, як марҳилаи ҳассосу сарнавиштсоз ва бунёдкориҳои азими кишварамон иртиботи қавӣ дорад» [3, с. 317].

Нақши Нусратулло Махсум дар бунёди давлатдории навини тоҷикон аз нуқтаи назари илмӣ инчунин дар тадқиқотҳои муаррихи тоҷик Абдулло Ғафуров [92; 185, с. 333 – 340; 229] то ҷое инъикоси худро ёфтааст. Қабл аз ҳама, муаррих раванди ташаккулёбии давлатсозии тоҷиконро дар марҳилаи навин ба таври зер даврабандӣ мекунад: «Аз рӯйи хусусияташон воқеоти сиёсии ин давраро метавон ба се қисм чудо намуд: а) солҳои 1917-1924 – давраи пайдоиши заминаҳо барои таъсиси соҳти нави давлатдории миллӣ; б) солҳои 1924-1929 – давраи ибтидои ташаккули давлатдорӣ ё худ мухторият; в) 1929-1936 – таъсиси ҷумҳурии мустақил дар ҳайати ИҶШС ва идомаи бунёди сохторҳои давлатӣ» [185, с. 332].

Ин даврабандӣ аз ҳар ҷониб ба фаъолиятҳои сиёсии Нусратулло Махсум иртиботи қавӣ дорад. Дар идомаи пажӯҳиши мазкур навсозиҳою талошҳои Нусратулло Махсумро бо тақия ба сарчашмаҳои муътамади таърихӣ баён ёфтааст. Аз тарзу услуби баёни олим барало эҳсос мешавад, ки дар воқеъ Нусратулло Махсум ҳамчун яке аз поягузори Тоҷикистони Шуравӣ эътироф шудааст. Бо таъкиди ин нукта қайд намудан зарур аст, ки ин паҳлуи мавзӯи зер назари мо дар нигоштаҳои Абдулло Ғафуров то андозае баррасӣ шудааст.

Барои шинохти бештари фаъолиятҳои Нусратулло Махсум дар байни наврасону ҷавонон нигоштаи олимони тоҷик Ҳасанбой Дӯстов ва Абдурахмон Ҳонов зери унвони «Нусратулло Махсум» [101, с. 48] нақши калон гузошт. Муаллифон дар ин брошура асосан ба тадқиқоти академик Р. Масов тақия намуда, аммо онҳоро ба таври хело фишурда ифода карданд.

Дар монографияи профессор Абдуназар Ҳақназаров «Нусратулло Махсум. Государственно – политический деятель» [42] як қатор масъалаҳо таҳқиқ шудаанд, аз ҷумла: вазъияти ҷамъиятиву сиёсӣ дар замоне, ки Нусратулло Махсум ҷумҳуриро роҳбарӣ мекард; воқеаҳои фочиабори солҳои 30-юм ва таъсири манфии онҳо ба ҷомеаи тоҷик; аз воқеият дур шудани роҳбарияти давлати Шуравӣ; маҳв гардидани фарзандони намоёни халқи тоҷик, ба монанди Нусратулло Махсум ва дигарон.

Дар муаррифии корномаи Нусратулло Махсум монографияи «Нусратулло Махсум» [150, с. 196] бозид, ки аз ҷониби муаллифи ин рисола дар якҷоягӣ бо профессор Фозил Абдурашитов навишта шуда буд, то ҷое нақш гузошт. Ин нигошта соли 2018 бо дастгирии Раёсати ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ, махсусан доктори илмҳои таърих, профессор Каримзода Н. У., нашр шудааст.

Дар монография маълумоти умумӣ дар бораи ҳаёт ва фаъолияти шахсияти нахустин роҳбари Тоҷикистони шуравӣ пешниҳод мекунад.

Соли 2011 ба муносибати 130 – солагии Нусратулло Махсум маҷмуаи наво ба номи «У истоков истории» [79, с. 528] нашр гардид, ки он дар асоси ҳуҷҷатҳое, ки соли 1997 дар китоби «Речи, доклады, статьи Нусратулло Махсума и материалы о его жизнедеятельности» нашр шуда буд, таҳия шудааст. Фарқи онҳо дар ин аст, ки дар китоби нахустин 60 ҳуҷҷат ҷой дода шуда буданд, аммо китоби дуюм аз 71 ҳуҷҷат иборат буд.

Дар ин маҷмуа ба ғайр аз ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, ҳамчунин, суҳанронҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон доир ба нақшу ҷойгоҳи Нусратулло Махсум дар таърихи навини Тоҷикистон ва инчунин 12 мақолаи калонҳаҷми таърихшиногон тоҷик, аз ҷумла, нигоштаҳои Масов Р., Абулҳаев Р., Дӯстов Х., Ҳотамов Н., Ғафуров А., Қобилова Б., Наимов М., Қаландаров И. оварда шудаанд.

Дар умум маҷмуаи «У истоков истории» дар муайян намудани нақши Нусратулло Махсум дар таърихи солҳои 20-30-юми асри XX нақши муҳим бозид.

Соли 2019 бо дастгирии Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт маҷмуаи мақолаҳо бо номи «Нусратулло Махсум – ҷонфидои давлату миллат» [175, с. 230] чоп шуд. Маҷмуаи мазкур аз 22 мақола иборат буда, дар он паҳлӯҳои гуногуни ҳаёти ӯ инъикос гардидаанд. Хотироти солмандони зодгоҳи Нусратулло Махсум, ки дар мақолаҳо истифода шудааст, аз аҳаммияти илмӣ ҳолӣ нестанд.

Соли 2017 нашрияти расмӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон - «Ҷумҳурият» муштаракан бо мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии ноҳияи Рашт бахшида ба 20 – солагии Рӯзи Ваҳдати миллӣ ва гиромидошти Қаҳрамони Тоҷикистон Нусратулло Махсум озмун эълон кард.

Озмун аз 1 феврал то 1 июни ҳамон сол идома ёфт ва дар он олимон, таърихнигорон, нависандагон, журналистон ва дигарон иштирок карданд. Дар ин муддат дар саҳифаҳои рӯзнома мақолаҳои зиёде доир ба паҳлӯҳои гуногуни ҳаёти Нусратулло Махсум ба чоп расиданд [269; 305; 293; 312; 236; 306; 276].

Ин иқдом на танҳо дар инъикоси саҳми Нусратулло Махсум дар рушди ҷумҳурӣ нақши калон дошт, балки он ба баланд бардоштани ҳисси ватандӯстӣ дар ҷомеа мусоидат кард. Дар матолиби нашршуда маълумоти нав вобаста ба фаъолияти гуногунҷанбаи Нусратулло Махсум ба ҷашм намерасид, аммо сарфи назар аз ин, озмун дар тарғиби нақш ва саҳми ӯ аҳаммияти махсус дошт.

Баъди ба Нусратулло Махсус додани унвони Қаҳрамони Тоҷикистон дар соли 2006 шабакаҳои телевизионӣ ва радиой як қатор маводеро, ки ба ӯ бахшида шуда буд, пахш карданд. Дар миёни онҳо филмҳои ҷойи махсусро ишғол мекунанд, ки муаллифнашон Шавкати Муҳаммадӣ (с. 2014) ва Сайрам Бақозода (с. 2016) буданд.

Филмҳои мазкур бо истифода аз маводи бойгонӣ ва ҳикоеҳои муаррихони шинохтасуда, арбобони давлатию ҷамъиятӣ ва пайвандони Нусратулло Махсум таҳия шудаанд.

Дар баробари ин, доир ба мавзуи мазкур дар маҷмуаҳои илмӣ ва матбуоти кишвар якчанд маводи тадқиқотии инҷониб нашр шуданд [255; 259; 261; 264; 257; 256; 262; 266; 260; 198, с. 184 – 193; 268].

Инчунин, маводи диссертатсия дар асоси ҳуҷҷатҳои бойгонӣ ва мусоҳибаҳои бевосита бо пайвандону наздикони ҳуди Нусратулло Махсум таълиф гардидаанд. Бинобар ин, баъзе маводи нашрнашуда, ки аз забони пайвандону наздикони Нусратулло Махсум ҷамъоварӣ шудаанд, барои тақвияти ин диссертатсия истифода гардидаанд.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки то ҳол ҳамаи ҷабҳаҳои фаъолияти ҷамъиятиву сиёсии Нусратулло Махсум пурра таҳқиқ нашудааст. Бинобар ин, тадқиқоти мо мавзуи мубрам ва муҳим буда, дар омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти нахустин роҳбари Тоҷикистони шуравӣ ва фазои сиёсии аз аҳаммияти калон бархурдор аст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ.

Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ–таҳқиқотии кафедраи таърихи халқи тоҷики факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни омода шудааст. Яке аз бандҳои дурнамои корҳои илмӣ–таҳқиқотии кафедраи мазкур нишон додани саҳми барҷастаи фарзандони фарзонаи тоҷик дар инъикоси таърихи халқи тоҷик аст, ки дарбаргирандаи мавзуи диссертатсия мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсад аз таҳқиқи мавзуи мазкур дар асоси адабиёти илмӣ ва ҳуҷҷатҳои бойгонӣ муайян намудани нақши Нусратулло Махсум дар дигаргунсозии солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX дар Тоҷикистон мебошад.

Вазифаи таҳқиқот. Бо дарназардошти ин, муҳаққиқ дар назди худ ҳалли вазифаҳои зеринро гузоштааст:

- омӯзиши вазъи сиёсӣю иқтисодӣ дар бекигари Қаротегин ҳамчун зодгоҳи Нусратулло Махсум то Инқилоби Октябри соли 1917;

- таҳқиқи заминаҳои ташаккули тафаккури сиёсии Нусратулло Махсум;

- ворид шудани Нусратулло Махсум ба корҳои ҳизбию ҷамъиятӣ дар Қаротегин ва саҳми ӯ дар дигаргуниҳои сиёсӣю иҷтимоии водӣ;

- таҳлили сабабу ҳодисаҳои сиёсии солҳои 20-ум ва муайян намудани ҷой ва нақши Нусратулло Махсум дар ин марҳила;

- муайян намудани нақши Нусратулло Махсум дар раванди бунёди Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии мухтори шуравӣ;

- мавриди баррасӣ қарор додани бунёди аввалин идораҳои давлатию ҳизбии Тоҷикистон ва саҳми Нусратулло Махсум дар ин самт;

- аз ҷиҳати илмӣ муайян намудани ҷойгоҳи Нусратулло Махсум дар раванди таъсиси ҶШС Тоҷикистон;

- баррасии сабабҳои фаъолияти зиддишуравии босмачӣҳо ва баррасии иштироки Нусратулло Махсум дар мубориза алайҳи онҳо;

- таҳқиқи ҷой ва нақши Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари ҷумҳурӣ дар дигаргуниҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ҳимояи ин дастовардҳо;

- таҳлили ҳодисаҳои фоҷиабори солҳои 30-юми асри XX ва сабабҳои репрессия шудани Нусратулло Махсум ва ҳамсафони ӯ.

Объекти таҳқиқот. Ба сифати объекти таҳқиқ саҳми Нусратулло Махсум дар рушди инкишоф ва азнавсозии сиёсӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистон дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри хх интиҳоб шудааст.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот. Таърихи таъсис ва ташаккули Тоҷикистон дар солҳои 20 – 30-юми асри XX ва нақши Нусратулло Махсум дар раванди ин дигаргунсозӣҳо ва ташаккули хоҷагии халқ ба ҳисоб меравад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот).

Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни анҷом дода шуда, ду марҳиларо дар бар мегирад:

- марҳилаи аввал аз соли 2008 то 2019 дар бар гирифта дар ин муддат корҳои зерин ба анҷом расонида шудааст: интихоби мавзӯ ва роҳбари илмӣ, тасдиқи мавзӯ дар шурои илмии донишгоҳ, тартиб додани нақшаи кор, ҷамъ кардан ва ба низом даровардани мавод оид ба мавзӯи интихобшуда, ҷустуҷӯи ҳуҷҷатҳои бойгонӣ, мавриди омӯзиш нишон додани дигар адабиёти илмӣ, навиштани муқаддима ва бобҳои якуми ва дуюми рисола, наشري мақолаҳо дар мавзӯи рисола, иштирок дар конференсияҳои илмӣ;

- марҳилаи дуюм, аз соли 2020 то 2025-ро дар бар мегирад. Дар марҳилаи мазкур корҳои зерин анҷом дода шуд: навиштани боби сеюм, ҷамъбасти рисола, наشري мақолаҳо дар мавзӯи таҳқиқот, суҳанронӣ дар конференсияҳои вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, супоридани имтиҳони маҷмӯӣ аз рӯйи ихтисос ва пешниҳоди рисола барои ҷимоя.

Давраи хронологии таҳқиқот фарогири ҳодисаҳои таърихӣ охири асри XIX то нимаи аввали солҳои сиюми асри XX мебошад. Аз ин, омӯзиши ҳодисаҳои солҳои 20 ва 30-юми асри XX дар Тоҷикистон марҳилаи асосии кори диссертатсионӣ ба шумор меравад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Диссертатсия дар заминаи методҳои муқоисавию таърихӣ, муқоисавию таҳқиқотӣ, таҳлили омӯрӣ, услуби назарияи таърихшиносӣ, таҳлил ва ҷамъбасти натиҷаи фаъолияти амалӣ анҷом дода шудааст. Дар рафти таҳқиқ усулҳои илмии омӯзиш доир ба мавзӯи мақоми Нусратулло Махсум дар ташаккул ва тараққи Тоҷикистон дар давоми солҳои 20-30-юми асри XX ба роҳ монда шудааст.

Навгониҳои илмии таҳқиқот. Навгониҳои илмӣ кор, пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки мавзӯи саҳми Нусратулло Махсум дар азнавсозии сиёсӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистон дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX бори аввал дар асоси маводи муътамади таърихӣ,

хуччатҳои бойгонӣ ва нақлу ривоятҳои пайвандон омӯхта ва таҳлил гардидааст. Масъалаи тақсимои миллию ҳудудии соли 1924, таъсиси ҶМШС Тоҷикистон, таъсиси ҶШС Тоҷикистон дар соли 1929, ба вучудоии ҳаракати зиддишуравӣ, нафғониҳои иқтисодию иҷтимоии солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX, таъқиботи сиёсии солҳои сиёму то андозае пажӯҳиш шудаанд, аммо нақши Нусратулло Махсум дар ин асарҳо ба таври кофӣ инъикос гардидааст. Ҳамзамон, масъалаҳои зерин ба ҳайси нафғонии илмӣ дар диссертатсия муайян карда шудаанд:

- вазъи сиёсӣю иқтисодии бекигарии Қаротегин ҳамчун зодгоҳи Нусратулло Махсум то Инқилоби Октябри соли 1917 мавриди омӯзиш қарор гирифт;

- оғози раванди шаклгирии андешаҳои сиёсии Нусратулло Махсум дар муҳити зодгоҳ ва солҳои муҳочирати меҳнатӣ дар Фарғона омӯхта шуд;

- ворид шудани Нусратулло Махсум ба корҳои ҳизбию ҷамъиятӣ дар Қаротегин ва саҳми ӯ дар дигаргуниҳои сиёсӣю иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳамин водӣ таҳқиқ гардид;

- Вазъи сиёсии нимаи аввали солҳои 20-ум ва муайян намудани ҷой ва нақши Нусратулло Махсум дар ин марҳила омӯхта шуд;

- нақши Нусратулло Махсум дар раванди бунёди Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии мухтори шуравӣ аз нуқтаи назари илмӣ баррасӣ гардид;

- бунёди аввалин идораҳои давлатию ҳизбии Тоҷикистон ва саҳми Нусратулло Махсум дар ин самт мавриди омӯзиш қарор гирифт;

- аз ҷиҳати илмӣ муайян намудани ҷойгоҳи Нусратулло Махсум дар раванди таъсиси ҶШС Тоҷикистон муайян гардид;

- баррасии сабабҳои фаъолияти зиддишуравии босмачиҳо ва баррасии иштироки Нусратулло Махсум дар мубориза алайҳи онҳо анҷом дода шуд;

- ҷой ва нақши Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари ҷумҳурий дар дигаргуниҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва ҳимояи ин дастовардҳо таҳқиқ шуд;

- ҳодисаҳои фочиабори солҳои 30-юми асри XX ва сабабҳои репрессия шудани Нусратулло Махсум ва ҳамсафони ӯ таҳқиқ гардид.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- дар диссертатсия раванди шаклгирии андешаҳои сиёсии Нусратулло Махсум таҳқиқ гардида, фазои маънавии муҳити зодгоҳ, инчунин, зиндагии ӯ ҳангоми муҳочирати меҳнатӣ ва иштирокаш дар ҳамоишҳои эътирозии коргарон мавриди таҳлил қарор мегирад;

- фаъолияти Нусратулло Махсум дар вазифаҳои масъули давлатӣ тайи солҳои 1920 – 1923 дар водии Қаротегин таҳлил гардида, саҳми ӯ дар ба эътидол даромадани авзои сиёсии водии мазкур ва Душанбе муайян мешавад;

- саҳми Нусратулло Махсум дар таъсиси ҶМШС Тоҷикистон инъикос мешавад. Инчунин, бо таъя ба мадорики таърихӣ саҳми Нусратулло Махсум дар ташаккули сохторҳои маъмурӣ ва давлатии ҶМШС Тоҷикистон муайян мегардад. Нақши Нусратулло Махсум дар табдили ҶМШС Тоҷикистон ба ҶШС Тоҷикистон муайян карда мешавад;

- яке аз ҷанбаҳои баҳсноки диссертатсия мубориза алайҳи қувваҳои зиддишуравӣ мебошад, бинобар ин, нақши Нусратулло Махсум дар ин мубориза ва ҳамчунин дар муътадил гардонидани вазъияти сиёсӣ муайян карда мешавад;

- масъалаҳои таҳқиқ мешаванд, ки ба татбиқи чорабиниҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ алоқамандӣ доранд. Ба танзим даровардани муҳочирати дохилию хориҷӣ ва нақши Нусратулло Махсум дар ин раванд. Масъалаи таъмин кардани неқӯахволии халқ, аз ҷумла деҳқонон ва талошҳои Нусратулло Махсум дар ҳифзи ҳуқуқҳои иҷтимоии мардум;

- омилҳои таҳлил карда мешаванд, ки ба сиёҳ кардани Нусратулло Махсум дар давоми солҳои 1933 – 1937 мусоидат карданд, ҳамчунин шароити зиндагии пайвандони роҳбари нахустини Тоҷикистони шуравӣ баъди таъқиботи соли 1937 ва сафед шудани ӯ дар соли 1957 омӯхта

мешавад. Диққати махсус ба эътирофи хизматҳои Нусратулло Махсум дар солҳои баъдӣ, алалхусус дар даврони истиқлол дода мешавад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Хулоса ва натиҷаҳои диссертатсияи мазкурро метавон, дар навбати аввал, ҳамчун манбаи илмӣ ва таҳқиқӣ ҳангоми пажӯҳиши масоиле, ки бо давраи таҳқиқшаванда алоқаманд мебошанд, истифода намуд. Ба ғайр аз ин, онҳоро ҳангоми тартиб додани барномаҳо ва такмили адабиёти таълимии таърихи халқи тоҷик, барномаҳо, курси лексияҳо, баргузор намудани курсҳои махсус истифода бурдан мумкин аст.

Дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия бо истифодаи назарияҳои илмӣ тасдиқшуда дар заминаи татбиқи усулҳои муосири таҳқиқот ва бо риояи принципҳои илмӣ таҳия шудааст. Тасдиқи натиҷаҳои он дар чор мақолаи илмӣ муаллиф, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 7 мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои дигар ва маҷмуаҳои конференсҳои илмӣ ба нашр расидаанд, ифода меёбад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсия ба бандҳои 1, 2, 6 шиносномаи ихтисосҳои КОА дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба ихтисоси 07.00.00–Илмҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ (07.00.02–Таърихи ватанӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доғалаби дараҷаи илмӣ. Дар он аст, ки ӯ бевосита аз сарчашмаҳои муътамади илмӣ, илмию оммавӣ, шифохӣ ва адабӣ истифода карда, баъди таҳлилу муқоисаҳои зиёди илмӣ таҳқиқотро анҷом додааст. Барои комил намудани мавзӯи таҳқиқшаванда, инчунин ба зодгоҳи Нусратулло Махсум рафта, бо пайвандони ӯ мулоқоту суҳбатҳо орошта бисёр тарафҳои норӯшани фаъолияти қаҳрамонро рӯшан намудааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Тадқиқоти мазкур натиҷаи кӯшиш ва таҳқиқи бисёрсолаи инҷониб мебошад. Муҳтавои асосии таҳқиқот, пешниҳодот ва тавсияҳо дар барномаҳои телевизионӣ

ва радиой ва маърузаҳои конфронси апрелии ДДОТ ба номи С. Айнӣ бахшида ба ҳафтаи илм (апрели соли 2009), конфронси ҷумҳуриявӣ бахшида ба 80 солагии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон (10. 11. 2011); конфронси ҷумҳуриявии ДДОТ ба номи С. Айнӣ бахшида ба 30 солагии истиқлоли давлатӣ (16. 09. 2021) ва конфронси илмӣ методӣ бахшида ба 115-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон, академик Б. Ғафуров; конфронси ҷумҳуриявии ДДОТ ба номи С. Айнӣ бахшида ба “Нақши Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик (29 апрели соли 2025) ва ғайра иброз гардиданд.

Мавзуи диссертатсия аз муҳокимаи яқҷояи кафедраи таърихи халқи тоҷики ДДОТ ба номи С. Айнӣ ва шӯъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (протоколи №9 аз 25.04.2025) муҳокима карда шуда, барои дифоъ пешниҳод гардид.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Доир ба мавзуи баррасишуда то имрӯз 4 мақолаи муаллиф дар нашрияҳои КОА-и Ҷумҳурии Тоҷикистон, 5 мақола дар маҷмуаҳои конфронсҳои ҷумҳуриявӣ ва 10 мақола дар матбуоти даврӣ ба нашр расидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия дар ҳаҷми 201 саҳифаи чопи компютерӣ навишта шуда, аз муқаддима, 3 боб, 10 зербоб, хулоса, феҳристи адабиёт (317 номгӯй) иборат аст.

БОБИ I. НУСРАТУЛЛО МАХСУМ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАҲКИМИ ВАЗЪИ СИЁСИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

1.1. Оғози фаъолияти сиёсию ҷамъиятии Нусратулло Махсум

Дар таърихи халқи тоҷик яке аз марҳилаҳои асосие, ки дар самти давлатдорӣ тоҷикон ва рушди ҳамаҷонибаи хоҷагии халқ нақши созанда дошт, ин солҳои 20-ум ва 30-юми асри гузашта мебошад. Дар ин марҳилаи ҳассос ва тақдирсоз як зумра фарзандони бедори миллати тоҷик, ба монанди: Садриддин Айнӣ, Нусратулло Махсум, Шириншох Шохтемур, Абдуқодир Муҳиддинов, Аббос Алиев, Абдурахим Ҳочибоев, Чинор Имомов ва чанде дигарон, бо қору пайкори огоҳонаи хеш тавонистанд аз манфиатҳои давлату халқи худ дифоъ намоянд. Вазъияти бавучудодаи солҳои бистум дар воқеъ, ҳолати хело ҳассос ва нозукро ба вучуд оварда буд.

Дар миёни фарзандони бедору огоҳи миллати тоҷик, бо қору пайкори шоистаи хеш Нусратулло Махсум мақоми шоистаеро доро буд. Ӯ яке аз фидоӣни халқи тоҷик мебошад, ки барои зинда мондани халқи тоҷик ва эҳёи давлатдорӣ он қони ҳудро қурбон намуд.

Нусратулло Махсум 1 июли соли 1881 [13] дар деҳаи Чашмаи Кизии собиқ бекигарии Қаротегин (ҳоло ҳудуди ҷамоати ба номи Нусратулло Махсуми ноҳияи Рашт), ки он замон тахминан аз 18 – 20 хонавода иборат буд, таваллуд шудааст. [213, с. 202] Номи деҳа дар баъзе навиштаҳо бо номи Чашмаи Қизилбек [191, с. 252] низ ёд мешавад, ки маънои чашмаи беки сурх ва ё ҳокими сурхро дорад. [150, с. 62] Доир ба саҳеҳияти санаи таваллуди Нусратулло Махсум шубҳае нест, зеро ҳуди ӯ дар ҳама пурсишномаҳо (анкета)-и солҳои 1924 – 1926 дар ростии соли таваллуд, ҳамин солро қайд мекунад. [61, с. 30] Падараш Лутфулло деҳқони миёнаҳол буда, асосан аз заҳмати барзгарии хеш зиндагиро пеш мебард. Нусратуллои ҷавон ханӯз аз синни хурдӣ ҳамроҳи бародаронаш Сиддиқшо ва Инъомшо ба қорҳои падар ёрӣ мерасониданд. Ҳамин тавр, аз айёми наврасӣ мушкilotи зиндагиро

эхсос намуда, дар паҳлуи падар бародарон бори зиндагӣ ба дӯш доштанд. Машғулияти асосиашон деҳқонӣ буд ва ба ин васила, рӯзгори хонаводаро пеш мебурданд [150, с. 63]. Аз рӯи ёддошти калонсолони деҳаи мазкур падари Нусратулло – Лутфулло агарчанде як марди деҳқон буд, [320] аммо аз хатту савод огоҳӣ доштааст [213, с. 205] ва дар ҳамин муҳит фарзандонро ба камол мерасонад. Бинобар нақли солмандони деҳа, дар оилаи Лутфулло ҳамагӣ панҷ фарзанд 3 писар: Нусратулло, Сиддиқшо, Инъомшо ва ду духтар – Саодату Соима ба дунё омадаанд. Модари Нусратулло – Шарифмоҳ низ яке аз занони меҳнатдӯсту маърифатдӯст будааст [319].

Дар худуди деҳаи Чашмаи Кизӣ дар назди масҷид мактабе амал мекард, ки мардумони маҳаллӣ аз он бо номи мадраса ёд мекарданд. Дар ҳамин мактаб Нусратулло чун анъанавии мактабҳои қуҳнаи қабл аз инқилобӣ тахминан аз синни ҳафтсолагӣ, яъне аз соли 1887 ба таълим фаро гирифта мешавад. Дар баробари ӯ бародараш Сиддиқшо низ муҳассили ин таълимгоҳ буд. Дар миёни таълимгирандагон бо рафтору хислати шоиста ва ақли закию зехни бурро Нусратулло мақоми намоёнро ишғол намуда буд. Дар як муддати кӯтоҳ Нусратулло чанд пора аз китоби “Қуръон” ва асосҳои шариати исломро аз мударрисони ин даргоҳ омӯхта ба яке аз шогирдони пешқадам табдил ёфт. Аз ин сабаб дар деҳа ва деҳаҳои гирду атроф, бо таҳаллуси “Махсум” [81, с. 774] маъруф гардид. Агарчанде ки калимаи “Махсум” дар асл шакли шикастаи калимаи “махдум” мебошад, аммо дар ғӯиши мардуми тоҷик бо ин шакл талаффуз мешавад. Махсусан, дар байни мардуми қуҳистон агар нафаре бо ин таҳаллус маъруфият пайдо мекард, боиси ҳурмату эҳтироми мардум мегардид. Дар номи Нусратулло пайванд гардидани таҳаллуси “Махсум” низ аз ҳамин сабаб мебошад. Бародари Нусратулло – Сиддиқшо низ яке аз хонандагони пешқадам буда, то охири умр ӯро дар водии Қаротегин бо номи Мулло Сиддиқ мешинохтанд ва эҳтиром менамуданд.

Нусратулло Махсум дар мактаби деҳа муддати 3 сол таҳсил мекунад. Инро худи Нусратулло Махсум дар мухтасари тарҷумаи ҳоли худ аз 25 январи соли 1926 таъкид менамояд [5, с. 47]. Пас, гуфтан мумкин аст, ки ӯ мактабро дар соли 1890, яъне дар 9 солагӣ хатм менамояд ва соҳиби маълумоти динӣ мешавад [5, с. 47].

Сатҳи зиндагии мардumi кӯҳистони Қаротегини тоинқилобӣ мисли дигар мавзеъҳои тоҷикнишин хело паст буд. Мардум аз ҷангҳои доманадори феодалӣ, андозҳои зиёд ва дигар маҷбуриятҳои ҳокимони маҳаллӣ ба танг омада буданд. Барои бештар ошноӣ пайдо намудан ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодии замони таваллуд ва ҷавонии Нусратулло Махсум месазад ба таври фишурда таърихи сиёсӣ ва иқтисодии водии Қаротегинро дар нимаи дуоми асри XIX ва ибтидои асри XX ба риштаи таҳлил кашид.

Бояд қайд намуд, ки бекигари Қаротегин аз нимаи дуоми асри XIX ба як минтақаи баҳсноки байни аморати Бухоро ва хонигари Қўқанд табдил ёфта буд. Гоҳе ба ҳайати аморати Бухоро дохил мешуду ва гоҳи дигар ба хонигари Қўқанд. Ҳокимони Қаротегин баъзан барои мустақилияти худ мубориза мебуданд. Ҳамин буд, ки аксар вақт Қаротегин ҳамчун мулки ниммустақил шинохта мешуд.

Ҳуҷуми артиши Русияи подшоҳӣ ба Осиёи Марказӣ ба ҳаёти сиёсӣ Қаротегин бетаъсир намонд. Ҳукумати подшоҳӣ таҳти роҳбарии губернатори ҳарбии Фарғона генерал Скобелев эъзомия (экспедиция)-и махсус ташкил карда, ба ин васила Қаротегинро тобеъ намуд.

Аз рафти амалиёти эъзомия амири Бухоро Музаффархон бештар хушнуд шуда ба масъалаи Қаротегин бештар диққат меодагӣ шуд. Амир соли 1877 Худойназар атолиқро дар Қаротегин ҳоким таъин намуд.

Пас аз тобеи аморати Бухоро шудани мулкҳои Бухорои Шарқӣ ва бахусус, Қаротегин вазъи зисту зиндагии мардум боз ҳам коста гардид. Вазъият торафт муташанниҷ мегардид. Ҳамон тавре ки академик Б. Гафуров менависад: «Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи

“Бухорои Шарқӣ”-ро гирифт, дар давоми чангҳои истилокорона чунон зарар ва хисоратҳо дид, ки то ғалабаи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр ба худ омада натавонист» [5, с. 47].

Дар Қаротегин Худойназар худсарихои зиёд намуда, болои мардум ҷабру ситами зиёд овард. Замони таваллуд ва ҷавониҳои Нусратулло Махсум ба давраи ҳокимии ҳамин Худойназар рост меояд. Аз мардум андоз ва маҷбуриятҳои зиёд ситонида мешуд, ки сабаби асосии хонахаробии онҳо мегардид.

Аз рӯи маълумотҳои мавҷуда, дар бекигарихои Бухорои Шарқӣ ба ҷо овардани зиёда аз 50 намуди андозу маҷбуриятҳои феодалӣ ба қайд гирифта шудааст [204, с. 8].

Дар ин айём ғавҷ – ғавҷ мардуми Қаротегин ба водии Фарғона ба мардикорӣ мерафтанд. Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ ҳар сол аз кӯҳистони Бухорои Шарқӣ аз 15 то 20% мардони қобили меҳнат ба шаҳрҳои Туркистон рафта ба сифати мардикор кор мекарданд [108, с. 222 – 223]. Бинобар сабабе, ки Фарғона ҳамчун вилоят ба ҳайати генерал – губернатории Туркистон шомил шудаю бо таъсири Русия аз пешрафтҳои иқтисодӣ каме бархурдор буд, ба макони мардикорон табдил ёфта буд. Дар ин ҷо аз тарафи сармоядорони рус ва бою ашрофони маҳаллӣ чандин фабрикаю заводҳои гуногун, аз ҷумла корхонаҳои пахтатозакунӣ ғайр ба буданд. Дар ин корхонаҳо албатта, қувваи корӣ лозим буд. Аксари нафароне, ки барои мардикорӣ ба Фарғона мерафтанд, аз дасти амалдорони маҳаллӣ хонабардӯш шуда буданд. Дар воқеъ, истисмори манфиатҳои ҳуқуқии коргарон дар ин давра аз тарафи сармоядорони маҳаллиро рус ба як одати маъмулӣ табдил ёфта буд. Рӯзи кории коргарон то 15 – 16 соат давом мекард ва ба ивази ин, аз нисф зиёди музди меҳнаташон дода намешуд [108, с. 223].

Олим ва сайёҳи рус, профессор А. Семёнов дар асари худ бо номи “Очерки сохти идоракунии маъмурии хонии Бухоро” доир ба камбағалшавии мардум як нуктаи хело ҷолиберо ба тариқи зайл нақл мекунад: «50 сол пеш, ҳангоми экспедитсия як ҷавони қаротегиниро аз

деҳаи Хуҷаалӣ (ҳоло дар тобеияти ҷамоати ба номи Б. Раҳимзодаи ноҳияи Рашт – Д. М.) ба хизмат кироя гирифта будам. Он ҷавон ба мосоидикона хизмат мекарду ҳам роҳбаладӣ. Баъди анҷоми кор дар Қаротегин ба ӯ як аспро бо зину бандаш, пул ва матоъу пӯшока тақдим кардам. Ҳангоми хайрухуш хурсандии он ҷавон ҳадду канор надошт. Ва мегуфт, ки акнун дар деҳааш шахси доро ҳисоб мешавад.

Аз байн чанд сол гузашт ва ногоҳ чашмам дар яке аз кӯчаҳои Тошканд ба шахсе бархӯрд, ки қариб ӯро аз хастаандомӣ, куҳнапӯшӣ, риши дамидааш нашиносам. Ин ҳамон ҷавони тануманди хандонрӯ буд. Аз ӯ сабаби ба ин аҳвол афтоданаширо пурсидам. Вай гуфт: Ба деҳа рафта баробар аспамро чун моли муфт бадастомада гирифта ба эшони қишлоқ тақдим карданд, пулу молҳоям худи ҳамон сол ба ушру амал ва ярғуҳо (ҷаримаҳо) сарф шуданд. Тамоман бенаво шудам ва ба мардикорӣ омадам. Ҷои кори мувофиқ наёфта сарсон гашта истодаам» [108, с. 35].

Дар қатори ин мардикорон Нусратуллои ҷавон низ бинобар сабаби мушкилоти рӯзгор маҷбур шуд, ки ба мардикорӣ равад. Бояд зикр кард, ки ин мардикории мавсимӣ буда, мардони миёнсол ва ҷавонон як муддат ба мардикорӣ рафта, маҳсули меҳнаташонро оварда барои пешбурди хоҷагӣ сарф мекарданд. Устод Садриддин Айний ин равандро дар повести “Одина”-и худ дар шакли бадеият хуб тасвир намудааст.

Ба гумони ғолиб, Нусратулло Махсум солҳои 1897 – 1898, ки дар ин вақт 16 – 17 сола буд, ҳамроҳи ҳамдиёронаш ба мардикорӣ рафтааст. Ин нуктаро яке аз пайвандони Нусратулло Махсум – Дилором Содиқова (духтари ягонаи бародари Нусратулло Махсум Мулло Сиддиқ) соли 2008 зимни суҳбат бо муаллиф, таъкид намуда буд. Бинобар нақли ин пиразан, ки онро аз модараш шунидааст, Нусратулло Махсум дар синни 16 -17 солагӣ ҳамроҳи ҷавонони деҳаашон ба Фарғона мераванд [318]. Дар натиҷаи омӯзиши ҳуҷҷатҳои бойгонӣ ин гуфта тасдиқи худро пайдо намудааст [5, с. 47]. Ин гуфтаро дар нигоштаи муаррихи тоҷик Ҳасанбой Дӯстов низ мушоҳида мекунем [187, с. 123]. Дар китоби “Энсиклопедияи

Душанбе” [67, с. 592] ва “Энсиклопедияи Револютсияи Кабири Сотсиалистии Октябр” [82, с. 461] соли ба Қўқанд ҳамчун мардикор рафтани Нусратулло Махсум 1895 нишон дода шудааст, ки ба назар саҳеҳ наменамояд, зеро дар ин сол Нусратулло Махсум нав ба синни 14 – солагӣ расида буд. Ҳангоми ба мардикорӣ рафтан ӯ аллакай як навраси баркамол ва мактабдида буд.

Аксари мардикорони мавсимӣ ба вилояти Фарғонаи генерал – губернатории Туркистон меомаданд. Зеро 40 %-и корхонаҳои тамоми кишвар дар ин ҷо буда, бештар аз 8 ҳазор нафар коргарон дар ин корхонаҳо кор мекарданд [93, с. 225]. Нусратулло Махсум низ дар шаҳри Қўқанди вилояти Фарғона чун мардикор ба кор шуруъ мекунад. Ӯ дар яке аз заводҳои пахтатозакунии [102, с. 8] сармоядори рус Рабинек ба сифати ҳаммол (боркаш, борбардор) кор мекард. Шароити коргоҳ, махсусан муносибати хунукназаронаи кордеҳ ба коргарон чандон ба ӯ писанд набуд. Ба ғайр аз ин, вақти кории зиёд, меҳнати гарон ва музди ночиз коргаронро бисёр руҳафтода менамуд. Ин ҳолатро дар тамоми корхонаҳои шаҳрҳои Туркистон мушоҳида намудан мумкин буд. Нусратулло Махсум дар тарҷумаи ҳоли мухтасари худ ин нуктаро ба тариқи зайл баён мекунад: «Ҳамин тавр, ман бо мақсади пайдо намудани кор аз зодгоҳ ба Қўқанд омадам. Дар Қўқанд ҳамчун як коргари одӣ дар фабрикаи Рабинек ҳаммолӣ менамудам. Ба меҳнати ман, чун дигар коргарон музди хело кам дода мешуд. Бо вучуди ин, мо сабр мекардем ба базӯр худро меҳӯрондем ва мепӯшонидем» [15]. Бо омадани чунин коргарони мавсимӣ синфи коргари маҳаллӣ, бо вучуди мушкилиҳо ташаккул меёфт. Академик Бобочон Ғафуров ин мавзӯро мавриди таҳлил қарор дода аз ҷумла, чунин қайд мекунад: «Аввалин кадрҳои пролетариати маҳаллӣ аз ҷумлаи деҳқонони бенавогашта ташкил меёфтанд, ки онҳо дар ҷустуҷӯи кор ба шаҳр равона мешуданд. Қисми асосии пролетарҳои аввалини тоҷик мардикорон, коргарони мавсимӣ ба ҳисоб мерафтанд ва онҳо дар конҳо, корхонаҳои вилояти Самарқанд, заводҳои пахтаи Фарғона, дар сохтмони роҳи оҳан корҳои вазини

зӯрталабро бачо меоварданд» [93, с. 225]. Бо вучуди он, ки шароити корӣ дар корхонаҳои шаҳри Қўқанд тоқатфарсо буд, Нусратулло Махсум ҳамон тавре ки худаш қайд мекунад, сабр намуда, муддати 8 сол [5, с. 47] дар он ҷо мемонад. Пас аз гузашти 8 сол тахминан дар соли 1906 ба зодгоҳ бармегардад. Дар зиндагиномаи мухтасари худ аз 25 январӣ соли 1926 ӯ қайд мекунад, ки баъди бозгашт ба зодгоҳ боз ба корҳои деҳқонӣ ва хоҷагӣ машғул мешавад [5, с. 47].

Агарчанде 8 соли мардикорӣ дар Қўқанд аз лиҳози модӣ ба Нусратулло Махсум чизе дода натавониста бошад, аммо дар самти бозтоб ва шаклгирии тафаккури сиёсӣ ва иҷтимоии ӯ саҳми назаррасе гузошта тавонист. Чунки дар ин давра, бо таъсири инқилоби якуми рус (солҳои 1905 – 1907) дар як қатор шаҳрҳои кишвари Туркистон шӯро ошӯбҳои мардумӣ ба вучуд омаданд. Дар пешбурди ҳаракатҳои инқилобии Туркистон бештар коргарони рус нақши асосӣ доштанд. Коргарони маҳаллӣ бинобар сабаби камтаҷрибагӣ бе коргарони рус дар ин раванд нақшero иҷро карда наметавонишанд. Бинобар навиштаи Б. Ғафуров: «Дар арафаи револютсияи соли 1905 пролетариати миллии камшумори Осиёи Миёна дар ҳаракати революционӣ роли асосиро бозӣ карда наметавонист. Дар сафи пеши ҳаракати револютсионӣ пролетарҳои рус меистоданд, ки дар шаҳрҳои калони Туркистон ва стансияҳои роҳи оҳан гирд омада буданд» [93, с. 225].

Дар Туркистон коргарони рус дар ташкилотҳои сотсиал-демократӣ муттаҳид шуда, ба воситаи матбуоти худ корҳои ташвиқотиро пеш мебуданд. Чунин корҳои ташвиқотӣ, ки ҳанӯз то соли 1905 оғоз ёфта буд, бештар дар миёни синфи коргар ҳамовозӣ пайдо намуд. Бинобар сабабе, ки аксари коргарон аслан коргарони дар корхонаҳо истисмор шуда буданд аз сохтори ҳукмрон норозигӣ намуда, ба шӯро ошӯбҳо пайвастанд. Гуфтан мумкин аст, ки вазъи ба вучуд омада муҳолифони сохторро бештар гардонид. Дар ин раванд Нусратулло Махсум низ ҳамроҳи дигар коргарон дар якҷанд маъракаҳои корпартоӣ, роҳпаймоию эътирозҳо иштирок кардааст. Бо ҷурми иштирок дар чунин

роҳпаймоиҳо аз корхона ронда мешавад [102, с. 8; 82, с. 461; 191, с. 252; 269].

Қайд намудан ҷоиз аст, ки ҳаракатҳое, ки давоми солҳои 1905 – 1907 дар Русия ба вучуд омаданду бо номи инқилоб сабт шудаанд, барои мардуми меҳнаткаши Русия ва Осиёи Миёна як васила ва як умеде буд барои расидан ба зиндагии озошта. Мардум меҳостанд ба воситаи он адолати иҷтимоӣ барқарор шавад. Дар корпартоию шӯру ошӯбҳое, ки дар шаҳру ноҳияҳои Осиёи Миёна, бахусус кишвари Туркистон ба вучуд меомаданд, бештар мардуми бенавогашта иштирок мекарданд. Яъне гуфтан мумкин аст, ки дар баробари коргарони рус синфи коргари маҳаллӣ, ки аз охири асри XIX ташаккул ёфта буд, иштирокчи раванди ҳодисаҳои сиёсии вақт буд.

Раванди ҳамаи ин ҳодисаҳои сиёсӣ ба ҷаҳонбинии Нусратулло Махсум ва ҳамтақдирони ӯ бетаъсир буда наметавонист. Зиндагӣ дар шаҳрҳои нисбатан тараққикардаи Осиёи Миёна, ошноӣ пайдо намудан бо ақидаҳои пешқадамонаи синфи коргари рус, муттасил воқиф шуда истодан аз ҳодисаҳои инқилобии Русия, мушоҳидаи ҳаррӯзаи аҳволи хело вазнини меҳнаткашон барои ӯ як мактаби сиёсӣ ба ҳисоб мерафт. Ба гумони яқин дар ҷараёни фаъолияти меҳнатии худ Нусратулло Махсум бо коргарони маҳаллии шаҳри Қўқанд ва коргарони рус наздикӣ пайдо намуда, ба ин восита забонҳои узбекӣ ва русиро азхуд мекунад. Дар яке аз пурсишномаҳои худ ба саволи кадом забонҳоро медонед, забонҳои русӣ ва узбекиро қайд намудааст [14]. Дар Қўқанд азхуд кардани ин забонҳо аз тарафи Нусратулло Махсумро академик Раҳим Масов низ таъкид намуда менависад: «Мусаллам аст, ки ӯ ин забонҳоро ҳангоми дар шаҳри Хўқанд буданаш ва бо русҳояи коргарони маҳаллӣ кор карданаш омӯхтааст» [195, с. 13]. Донистани ин забонҳо, махсусан забони русӣ барои фарох шудани ҷаҳонбинии сиёсии ӯ кумаки зиёд намуд. Донистани забони русӣ ва ба ин васила шинос шудан ба ақидаҳои демократӣ ва инқилобии коргарони пешқадами рус дар тинату сиришти ӯ барои навсозии ояндаи ин ҷомеа, таъсири амиқ гузошт. Агарчанде ки

аксари коргарони мавсимӣ аз ҳисоби мардumi камсаводу бесавод буданд, аммо Нусратулло Махсум, тавре ки дар боло хотирнишон намудем, як нафар ҷавони таҳсилдида буд. Ҳамчунин то омадан ба Қўқанд мустақилона таърих меомӯхт ва ҳаводиси таърихи болои авроқи китобҳои таърихӣ мувофиқи фаҳмиши хеш ба мизони ақл бармекашид. Шавқу ҳаваси таърихомӯзиашро дар яке аз пурсишномаҳои худ низ қайд намудааст [5, с. 47]. Бинобар ин, ба ҷараёни ҳодисаҳои сиёсӣ хирадмандона муносибат менамуд. Акнун ӯ худ дар ҷараёни он ҳодисаҳои таърихӣ қарор дошт, ки дар саҳифаҳои китобҳои таърихӣ мутолиа менамуд. Дар рафти ҳодисаҳои ин инқилоб ӯ иштироки ғайбӣ намуда, «...дар ин воқеаҳо бори нахуст рисолати таърихӣ озодибахшии синфи коргари русро нисбати заҳматкашони мазлум дарк кард ва дар ҳамин ҷо аввалин бор эҳсос намуд, ки синфи коргари рус ягона қувваест, ки қудрати халқи тоҷикро аз зулми миллию иҷтимоӣ раҳо кардан ва ба ӯ истиқлолиятро озода доданро дорад» [193, с. 310].

Дар маҷмӯъ метавон хулоса намуд, ки инқилоби якуми рус (солҳои 1905 – 1907) дар ташаккули шуури сиёсии халқҳои империяи Русия, таъсири муайян гузошт. Дар воқеъ, инқилоби якуми рус, ба ақидаи В. И. Ленин ҳатто мардumi аз пешрафти ҷамъият қафомондари бедор карда, нигоҳ ва ҷаҳонбинияшонро ба маҷрои нав ворид сохт. Ин ҳодиса дар айни замон барои мардumi деҳот «ҳодисаи прогрессивӣ мебошад. Вай аҳолиро аз ҷойҳои дурафта, пасмонда, таърих фаромӯшкарда берун меорад ва ба гирдоби ҳозираи ҷамъиятӣ мекашад» [70] - навишта буд Ленин. Гарчанде В. И. Ленин ин ақидаашро барои деҳқонони рус гуфтааст, аммо ба ақидаи академик Бобочон Ғафуров «... нисбат ба деҳқонони тоҷик ҳам комилан татбиқпазир аст» [93, с. 225].

Пас аз бозгашт ба зодгоҳ, нигоҳи Нусратулло Махсум ва ҷаҳонбинияш нисбат ба ҷомеа ва зисту зиндагии мардumi деҳот комилан тағйир ёфта буд. Акнун ба ҳаёти пурмашаққати деҳқонони камзамину беамини кӯҳистон бо диди нав назар меандоخت, ҳаёти нимгуруснаю нимбараҳнаи ҳамдиёрони муфлису бечора ва бенавояш, ҳаёту зиндагии

тамоми тоҷикони кӯҳистонро пеши назараш ҷилвагар месохт ва ҳамаи ин албатта, ўро ба риққат меовард. Аллакай ў хуб дарк карда буд, ки усули давлатдории ҳукумати вақт дар асоси манфиатҳои як гурӯҳи ҳукмрон ба роҳ монда шуда, таваҷҷуҳ ба мардуми бечораю бенаво зоҳир намешавад. Агарчанде ҳамдеҳагонаш ба мисли мардумони дигар маҳалҳо аллакай гумон мекарданд, ки чунин тарзи зиндагӣ бо хости қонуни ҳаёт аст, аммо ў ба ин розӣ нашуда, сарчашмаи ҳама бадбахтиҳоро дар сохтори пӯсидаи аморати Бухоро медид. Нусратулло Махсум аз таҷрибаи дар Қўқанд гирифтаи худ чӣ будани Ҳокимияти Шуравиро дар амалияи зиндагӣ мушоҳида намуда буд ва бисёр меҳост, ки дар аморати Бухоро ҳам он низом ҷорӣ шавад.

Аҳолии Бухорои Шарқӣ низ дар ин айём ба муқобили низоми давлатдории аморат норозигӣ баён намуда, дар чандин бекигариҳо даст ба шӯру ошӯбҳо заданд. Ҳанӯз аз соли 1905 сар карда, мавҷи чунин шӯришҳо дар Бухорои Шарқӣ эҳсос мегардид [78, с. 32 – 34].

Солҳои 1905 – 1907 дар Балҷувон низ шӯриши деҳқонон ба амал омад. Соли 1909 яке аз калонтарин шӯришҳо дар бекигариҳои Ҳисор сар зад. Худи ҳамин сол дар Душанбе ва Янгибозор (ҳозира шаҳри Ваҳдат) шӯришҳои деҳқонон ба қайд гирифта шуд [98, с. 120]. Бинобар ақидаи олими рус А. Семёнов ҳамаи ин ҳаракатҳои мардумӣ бо таъсири инқилоби аввали рус ба вучуд омада буд [78, с. 32 – 34]. Андешаи олим саҳеҳ аст, зеро дар ҳамин айём якбора раванди ба вучуд омадани шӯришҳо авҷ гирифт. Инқилоби аввали рус бинобар сабаби дараҷаи пасти фаҳмиши сиёсии ҷомеа, низоми маъмурии феодалӣ ва андешаҳои хурофотию мазҳабӣ агарчанде таъсири ҷиддӣ расонида натавонист, аммо тавре дар боло ишора намудем то ҷое таъсираш эҳсос мешуд.

Бинобар сабаби душвории зиндагӣ ва таъсири ошӯбҳои дигар бекигариҳо дар бекигариҳои Қаротегин низ ҷунбишҳои мардумӣ сар заданд. Бояд қайд намуд, ки аксари шӯру ошӯбҳои, ки дар ин водӣ ба вучуд меомаданд, аслан баъди омадани мардикорони мавсимӣ ба Қаротегин суръат пайдо намуданд. Ба андешаи ғолиб, аз тарафи онҳо

корҳои ташвиқотию тарғиботӣ миёни мардум пинҳону ошкор бурда мешуд. Аз ин қатор Нусратулло Махсум истисно набуд.

Соли 2008 зимни суҳбат, бо яке аз пирамардони солманди деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Рашт Олимҷон Шарифов (таваллуд: 1930), ки бевосита аз забони Мунаввар Махсумов - писари калонии Нусратулло Махсум шунидааст, Нусратулло Махсум баъди баргаштан аз мардикорӣ доим миёни мардум аз дидаҳою шунидаҳоюш сухан мекарду шароити саҳти зиндагии мардумро мазаммат мекард. Чун як нафар шахси равшанфикр дар байни мардум намоён гардид. Олимҷон Шарифов дар рафти суҳбати худ, аз ҷумла чунин қайд намуд: «Махсум дигар беқарор буд. Гоҳ дар Чашмаи Кизӣ, гоҳ дар Шул ва гоҳи дигар дар Тағобаю Навдӣ ва дигар деҳаҳо ўро дидан мумкин буд, ки мисле миёни мардум ваъз мегуфта бошад. Мардуми деҳаҳои гирду атроф, ки ҳанӯз қабл аз мардикорӣ ўро дӯст медоштанд, боз бештар дар атрофи Махсум ҷамъ омада ба ў гӯш фаро медоданд» [318]. Торафт афкори сиёсии мардум ташаккул ёфта, назари интиқодии ҷомеа шакл мегирифт.

Аз зулму истисмори ҳокимони маҳаллӣ дар ҳудуди бекигарии Қаротегин давоми солҳои 1907 – 1920 чандин шӯришҳои халқӣ ба вуҷуд омаданд. Шӯришҳо, пеш аз ҳама, дар ҳудуди деҳаҳои Қазноқ, дараи Камароб, Тағоба, Ҳоит, Ясманд сар зада буданд. Қувваи асосии ин шӯришҳоро коргарони мавсимӣ ташкил медоданд. Яке аз калонтарин шӯриши халқие, ки соли 1916 дар мавзеи Қалъаи лаби оби (Тоҷикободи ҳозира) ҳудуди бекигарӣ ба вуҷуд омада буд, ин шӯриши Қаландаршоҳ мебошад. Қаландаршоҳ низ ба мисли Нусратулло Махсум яке аз мардикорони мавсимӣ буда, барои зиндагии озоштаи ҳуду ҳамватанонаш мубориза бурдааст [123, с. 144; 295]. Дигар шӯрише, ки дар ин водӣ бо қувваи мардикорони мавсимӣ ба вуҷуд омад, ин шӯриши Усмон мебошад. Шӯриши Усмон декабри соли 1920 ба вуҷуд омада, агарчанде ки ғолибияти комилро ба даст оварда нагоништа бошад ҳам, аммо дар муттаҳидии мардум ва тақон додан ба ҳукумати маҳаллӣ барои адолатгустарӣ таъсири назаррас расонид [65, с. 96; 123, с. 37 – 44; 159, с.

263 – 264; 275; 233; 240]. Шӯришҳои зикршуда далели онанд, ки дар ҳақиқат, пас аз инқилоби якуми рус ва баргаштани коргарони мавсимӣ ба зодгоҳи худ талош барои ҳаёти осуда аз ҷониби мардуми маҳаллӣ бештар гардид. Яъне, бо ин метавон гуфт, ки бо баргаштани коргарони мавсимӣ ва ташвику тарғиби ақидаҳои нав дар байни мардум қисман онҳоро аз ҷиҳати сиёсӣ бедор намуд.

Ҳодисаҳои сиёсии соли 1917 дар Русия: ҳам Инқилоби февралӣ ва ҳам Инқилоби Октябрмаҷрои сиёсии вазъиятро дар Русия ва ҳудудҳои тобеи он тағйир дод. Агар дар натиҷаи Инқилоби февралӣ тахти подшоҳ Николаи II дар Русия сарнагун шуда бошад, пас дар рафти Инқилоби Октябрнизоми нави давлатдорӣ – сотсиализм бо роҳбарии ҳизби болшевикон барқарор шуд.

Бо таъсири ин ҳодисаи таърихӣ дар ҳудудҳои Осиёи Миёна низ дигаргуниҳои ҷиддӣ ба вуҷуд омаданд. Тартиботи подшоҳӣ аввал дар ҳудуди генерал – губернатории Туркистон барҳам хӯрда, низоми нав ҷорӣ гардид. Дар ҳудудҳои собиқ генерал – губернатории Туркистон, ки ханӯз 31 март соли 1917 барҳам дода шуда буд, аз 30 апрели соли 1918 аввалин давлати сохти Шуравӣ дар Осиёи Миёна – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон бо марказаш дар Тошканд таъсис ёфт. Ҳокимияти Шуравӣ то моҳи апрели соли 1918 дар ҳудудҳои Тоҷикистони Шимолӣ ва то баҳори соли 1919 дар Бадахшони Кӯҳӣ барқарор шуд.

Раванди барқароршавии Ҳокимияти Шуравӣ дар қаламрави аморати Бухоро дар соли 1920 бо тағйирёбии низом оварда расонд. Тартиботи амирӣ сарнагун ва ба ҷои он Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро (ҶХШ Бухоро) таъсис ёфт.

Нусратулло Махсум то ин муддат дар зодгоҳи худ ба корҳои деҳқонӣ ва муздорӣ машғул буд. Баробари сарнагун шудани аморат дар моҳи сентябри соли 1920 ӯ ба ҳизби коммунистӣ аъзо гардида, [49, с. 124] дар қатори дигар ҳамақидаҳояш ба сафи барқароркунандагони Ҳокимияти Шуравӣ дар Бухорои Шарқӣ дохил шуд.

Бо мақсади несту нобуд кардани амири фирорӣ Олимхон ва ҷонибдорони ӯ аз худуди Бухорои Шарқӣ моҳи декабри соли 1920 бо ташаббуси Ҳукумати Шуравӣ «Отряди ҳарбию сиёсии Ҳисор» таъсис ёфт [152, с. 292]. Санаи 8 декабри ҳамон сол КМ ҲК Бухоро аз ҳама аҳолии Бухоро барои дастгирии Артиши Сурх ва барқарор намудани тартиботи Шуравӣ даъват ба амал овард. Аз ҷониби «Отряди ҳарбию сиёсии Ҳисор» баъди забти ҳудудҳои водии Ҳисор, Қўрғонтеппа, Қўлоб, Оби Гарм 23 марти соли 1921 Ғарм тасарруф карда шуд [70, с. 182]. Охири моҳи марти ҳамон сол кумитаи инқилобӣ бо сарвари Одилҷон Умаров дар Ғарм таъсис ёфт [123, с. 50]. Бо дарназардошти муроҷиатномаи ҳукумати КМ ҲК Бухоро ва ташвиқи кумитаи номбурда, аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ нафарони зиёд баҳри барқарор намудани сохтори Шуравӣ дар Қаротегин саҳм гузоштанд. Яке аз фаъолтарини онҳо Нусратулло Махсум буд, ки миёни ҳамсафонаш мақоми шоистаро доро буд. Кордонию зиракии ин ҷавон тавачҷуҳи сарлашкарони машҳури Артиши Сурх Я. А. Мелкумов, Федин ва кормандони ҳизбию давлатӣ О. Оқчурин, Б. В. Толпиго ва дигаронро ба худ ҷалб намуда буд.

Аз соли 1921 сар карда дар ҳудудҳои ҚХШ Бухоро бахусус, дар ноҳияҳои Бухорои Шарқӣ ҳаракати збосмачигарӣ авҷ гирифт. Аксарияти дастаҳои босмачиҳо пас аз фирорӣ шудани амир Олимхон ба хоки Афғонистон дар бекигариҳои Қаротегину Дарвоз мавқеъ гирифтанд [130, с. 216].

Кўҳистон будани мавзеҳои зикршуда барои амалиётҳои ҷангии онҳо муфид буд. Дар чунин давраи пурҳассос ва мушкил Нусратулло Махсум масъултарин вазифахоро ба дӯш дошт. Фаъолияти бенуқсони Нусратулло Махсумро ба назар гирифта, соли 1921 ўро дар вазифаи намояндаи Кумитаи хўрокаи ҚХШ Бухоро оид ба таъмини қисмҳои Артиши Сурх дар Ғарм таъин намуданд. Ҳамзамон охириҳои ҳамон сол як муддат ҳамин вазифаро дар Душанбе низ ба уҳда гирифт. Аз ибтидои соли 1922 Нусратулло Махсум ба таври муваққатӣ раиси Кумитаи

инқилобии вилояти Ғарм таъин шуд. Соли 1923 ўро дар ин вазифа Самандаров ном шахс иваз намуд [200, с. 186 – 187].

Санаи 2 январи соли 1922 барои саркӯб намудани дастаҳои босмачиён ва мустаҳкам кардани тартиботи Шуравӣ дар ҳудудҳои Бухорои Шарқӣ аз тарафи ҶХШ Бухоро ниҳоди наве, бо номи Комиссияи ғавқулоддаи диктатории (КФД) КИМ ҶХШБ бо роҳбарии Носир Ҳакимов таъсис дода шуд. Аз баҳори соли 1922 комиссияи зикршуда ба “Комиссияи диктаторӣ оид ба корҳои Бухорои Шарқӣ” табдили ном намуд ва расман он то июни соли 1924 ғавқулодда дошт [92, с. 65].

Пас аз табдили ном намудани КФД, аз соли 1923 Нусратулло Махсумро дар ин ниҳод ба ҳайси раис таъин шуд. Тавре дар боло зикр намудем, то ин муддат Нусратулло Махсум вазифаи раиси Кумитаи инқилобии вилояти Ғармро ба дӯш дошт.

Ба чунин вазифаҳои пурмасъул пешбарӣ намудани Нусратулло Махсумро дар ин давра, шаҳодат аз боло рафтани мақому мартабаи ӯ дар байни масъулини сохтори нав медиҳад. Дар ин давра ба дӯш доштани ин вазифа аз шахс масъулияти баланд ва кордониро талаб менамуд. Зеро дар сохтори Комиссияи диктаторӣ, шӯъбаҳои ба монандӣ: шӯъбаи иқтисодӣ, шӯъбаҳои назорати давлатӣ, таъбиқӣ, трибунали ҳарбии инқилобӣ, адлия, заминӣ, сохтмон, маорифи халқ, маъмурияти муҳофизат, маъмурияти нақлиёт, комиссариати ғавқулоддаи молиявӣ ва комиссияи андоз вучуд дошт [134, с. 55].

Мувофиқи нишондоди КИМ ҶХШ Бухоро вилоятҳои Шеробод, Ҳисор, Ғарм ва Кӯлоб пурра ба тобеияти Комиссияи ғавқулоддаи диктаторӣ оид ба корҳои Бухорои Шарқӣ вогузор шуда буд. Комиссия, инчунин мувофиқи Конститутсияи ҶХШ Бухоро (соли 1921) вазифадор шуда буд, ки тартиботи инқилобиро дар вилоятҳои Қаршӣ, Шаҳрисабз ва Қарқӣ ҷорӣ намояд. Инчунин, комиссия метавонист ҳокимияти номаҳдуди ҳарбӣ ва шаҳрвандиро ба амал барорад. Вай ҳуқуқ дошт дар мавридҳои зарурӣ қонунҳои вилоятҳоро барҳам дода, ба ҷои онҳо

кумитаҳои инқилобиро таъсис бидиҳад. Комиссия метавонист дар доираи муқаррароти Конститутсияи ҶХШ Бухоро ва дигар қонунҳо дар ҳудуди зери тобеияти худ декрету амрномаҳо барорад, қарорҳои махсус қабул кунад, шахсони мансабдорро ба мансабҳои гуногун таъин ва ё озод намояд ва ғайра [190, с. 399].

Муқовимат намудан ба муқобили босмачиҳо ба зиммаи Шуъбаи муҳофизии Бухорои Шарқӣ ва Трибунали ҳарбӣ – инқилобӣ гузошта шуда буд. Дар маҳалҳо мақоми Комиссияи диктаторӣ кумитаҳои инқилобӣ ва ваколатдорони шуъбаҳои вилоятӣ, туманҳо ва кентҳои Комиссияи диктаторӣ амал мекарданд.

Ба ғайр аз Шуъбаи муҳофизат дар Бухорои Шарқӣ шуъбаҳои махсуси қисмҳои Артиши Сурх амал мекарданд, ки вобаста ба вазъи ҳол ва вазифаи ба уҳдашон вогузошта дар ин ё он маҳал нигоҳ дошта мешуданд. Дар ин шуъбаҳо низ ба ғайр аз русҳою тоҷикон намояндагони дигар халқияту миллатҳо адои хизмати ҳифзи мустаҳкам намудани сохтори давлатдорӣ Шуравиро анҷом медоданд [130, с. 215]. Нусратулло Махсум дар ҳамкорӣ бо Артиши Сурх аллакай таҷрибаи хело кофӣ дошт. Аз ин рӯ, дар амалиётҳои ҳарбии Артиши Сурх кумакҳои моддию маънавии худро ҳамеша мерасонд. Ин нукта дар яке аз маърузаҳои Нусратулло Махсум соли 1930 бахшида ба рӯзи Артиши Сурх - 23 феврал хело возеҳу равшан тасвир шудааст [278].

Баъди барҳам хӯрдани Комиссияи фавқуллодаи диктаторӣ аз 7 июли соли 1924 ба ҷои он КИМ Бухорои Шарқӣ дар ҳайати 19 нафар аъзо ва 7 нафар сарраёсати он таъсис ёфт. Дар таркиби КИМ Бухорои Шарқӣ шуъбаҳои ташкилӣ – маъмурӣ, коммуналӣ, маориф, зироат, машваратӣ, иқтисодӣ ва Шурои қозиҳо амал мекарданд. Аз рӯзҳои аввали таъсис ин ниҳоди сиёсӣ ба тамоми аҳолии Бухорои Шарқӣ бо мурочиатнома изҳор дошт, ки бояд ба муқобили босмачигарӣ муқовимат намуда, дар самти таъмини ҳаёти ороиштаи мардум саҳм гузошт. Инчунин, дар кӯтоҳтарин вақт анҷумани якумро бояд гузаронид [26].

Дар аввалин маҷлиси он, ки рӯзҳои 1 – 5 сентябри соли 1924 дар Душанбе баргузор шуд, Нусратулло Махсум Раиси Президиуми КИМ Бухорои Шарқӣ интихоб гардид [26]. Дар кори анҷуман 173 намоянда, аз ҷумла аз вилояти Кӯлоб 32 нафар, Сари Осиё 24 нафар, Фарм 35 нафар, Душанбе 65 нафар, аз ҳисоби иттифокҳои касабаи Бухорои Шарқӣ 15 нафар намояндагон иштирок доштанд [26].

То тақсимои миллию ҳудудӣ (соли 1924) Нусратулло Махсум муҳимтарин вазифаҳои давлатию ҷамъиятиро ба дӯш дошта, барои таъмини адолат ва зиндагии ошоштаи мардум хизматҳои босазое анҷом додааст. Аз ин лиҳоз, то ҷои имкон дар ҳар мақома, ки адои вазифа менамуд, барои халқ, махсусан мардуми деҳқони бенавогашта кӯшишҳои зиёд ба харҷ медод. Яке аз самтҳои асосии фаъолияти Нусратулло Махсум дар ин давра мубориза бурдан бо қувваҳои босмаҷиён буд.

1.2. Ҷараёни тақсимои миллию ҳудудӣ ва саҳми Нусратулло Махсум дар ташкили ҶМШС Тоҷикистон

Таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон (с 1924) ва ҶШС Тоҷикистон (с 1929) дар воқеъ, барои ташкили Тоҷикистони соҳибистиклол заминаи асосӣ ба шумор меравад. Аммо барои расидан ба ҳамин заминаҳои ибтидоии давлатдорӣ навин як қатор мушкилиҳо пеш омаданд, ки агар як лаҳза фарзандони бедори миллат саҳлангорӣ менамуданд, қор ба манфиати нотаваббинони халқи тоҷик ҳал мешуд.

Баъди Инқилоби Октябри соли 1917 дар ҳудуди Осиёи Миёна ба ивази собиқ ҳудудҳои маъмурии подшоҳӣ, бо таъсири Русияи Шуравӣ давлатҳои ҶМШС Туркистон (с 1918 дар ҳудудҳои собиқ генерал губернатори Туркистон), ҶХШ Хоразм (с 1920 дар ҳудудҳои собиқ хонигарии Хева) ва ҶХШ Бухоро (с. 1920 дар ҳудудҳои собиқ аморати Бухоро) таъсис ёфтанд. Бо мақсади таъмини низоми сотсиалистӣ дар Осиёи Миёна баррасӣ ва ҳал намудани масъалаҳои милли зарур шуморида шуд. Зеро ҳуқуқи худмуайянкунии ақаллиятҳои милли ва

дигар халқҳои мазлум ба худидоракунии сиёсӣ яке аз принципҳои асосии сиёсати пешгирифтаи Русияи Шуравӣ ба ҳисоб мерафт. Ин масъала, пеш аз ҳама, дар «Эъломияи ҳуқуқҳои халқҳои Русия», [141, с. 15] ки 2 ноябри соли 1917 аз тарафи ШКХ Русияи Шуравӣ (муаллифи лоиҳаи ҳудисарвари ШКХ-и Русия В. И. Ленин буд) тасдиқ ва таҳким бахшида шуда буд. Мавҷудияти ҷумҳуриҳои зикршуда хилофи ин меъёри ҳуқуқӣ ба ҳисоб мерафтанд. Зеро инҳо давлатҳои миллии ҳисобида намешуданд. Сабаб дар он буд, ки ҳаёти онҳоро намоёндагони миллатҳои гуногун ташкил мекарданд. Бинобар андешаи роҳбари Давлати Шуравӣ В. И. Ленин дар замони сотсиализм даст кашидан аз кори худмуайянкунии миллатҳо ин хиёнат ба сотсиализм мебошад.

Доир ба баргузор намудани тақсимои миллию ҳудудӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз аз соли 1920 аз тарафи Ҳукумати Шуравии Русия ва дигар масъулини ҳизбӣ масъалагузори шуда буд. Дар рафти таҳияи санадҳои ҳуқуқӣ вобаста ба тақсимои миллию ҳудудии Осиёи Миёна мутаассифона, мақоми халқи тоҷик камрангу назарногир нишон дода мешуд. Масалан тезисе, ки 15 январи соли 1920 аз ҷониби Турккомиссияи КМ ҲК (б) ва ШКХ-и Русия бо номи “Дар бораи аз рӯи нишонаҳои миллии ба се ҷумҳурии алоҳида тақсим намудани Туркистон” қабул шуда буд, танҳо ташкили ҷумҳуриҳои Узбекистон, Туркменистон ва Қирғизистонро пешбинӣ менамуд. Дар «Низомнома дар бораи мухторияти Туркистон» (санаи 8 марти соли 1920 КМ ҲК (б) Русия қабул намуда буд) мавқеи тоҷикон ҳамчун халқи хурд нишон дода шуда буд. Худи роҳбари Давлати Шуравӣ В. И. Ленин бевосита ба масъалаи тақсимои таваҷҷуҳ намуда, дар мулоҳизаҳои худ аз 13 июни соли 1920 доир ба лоиҳаи қарори Бюрои Сиёсии КМ ҲК (б) Русия дар бораи вазифаҳои асосии ҳизб дар Туркистон чунин навишта буд:

«1. Бояд супорида шавад, ки харитаи (этнографӣ ва дигари) Туркистон тартиб дода, дар он Узбекистон, Қирғизистон ва Туркменистон ҷудо карда нишон дода шаванд.

2. Шарту шароити якҷоя ва ё чудо шудани ин 3 қисм муфасссалтар муайян карда шавад» [75, с. 10]. Лоихаи зикршуда, ки ба он Ленин мулоҳизаҳои хешро навишта буд, аз тарафи Комиссияи Туркистонӣ таҳия шуда буд. Ба ин монанд дар чандин санадҳои дигар низ мақоми ҳуқуқӣ ва сиёсии халқи тоҷик дақиқан нишон дода нашуда буд.

Яке аз сабабҳои аслии чунин мавқеъ пайдо намудани тоҷикон дар санадҳои зикршуда ин нуфузи чараёни зиддитоҷикии пантуркизм дар Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Пантуркизм ҳамчун як идеологияи миллатгарона, ки дар меҳвари он миллати турк мақоми марказӣ дошт дар Осиёи Миёна ҳанӯз аз аввалҳои асри XX нуфуз пайдо карда буд. Пас аз Инқилоби Октябр намояндагони ин чараён аз ташвиқот аллакай ба қорҳои амалӣ гузаштанд.

Туркпарастон мавҷудияти тоҷикро дар Осиёи Миёна барои таъсиси хилофати армонии хеш монеаи асосӣ меҳисобиданд. Туркнажод будани тоҷикон аз ҷониби ин чараён ҳамчун бозёфти нави илмӣ, ки аслан бунёдаш бепоя буд, дар ҷамъомадҳои гуногун иброз мегардид.

Баъзе аз намояндагони ин чараён бо истифода аз вазифаю ҷойгоҳи хеш бо кумитаи марказӣ низ иртибот пайдо намуда буданд. Ҳатто то инқилоби соли 1920-и Бухоро онҳо тавонистанд, ки бархе аз идеологҳои ҳукумати марказиро ба он мутақоид созанд, ки дар Осиёи Миёна, бахусус дар ҳудуди Туркистон тоҷикон халқи хело камнуфуз буда, онҳо аслан туркҳоеанд, ки бо таъсири фарҳанги эронӣ аслияти миллии хешро фаромӯш кардаанд. Агарчанде ки бархе олимони шарқшиносони рус дар ин ҷода ба хоҳири шинохти илмии халқи тоҷик суҳанҳои воқеиро тавассути асарҳо ва мақолаҳои худ иброз доштанд, аммо ба гумони ғолиб, бинобар сабаби камъятибор буданашон дар дастгоҳи ҳизбию давлатӣ ҳарфи дилашон чандон ба гӯши садрнишинон таъсирбахш набуд.

Бештар дар идораҳои фарҳангу маориф таъсири манфии ин падидаи номатлуб эҳсос карда мешуд. Аксари масъулини давлатии Туркистону Бухоро то тақсимои миллию ҳудудӣ бо ҳама имконоти дар

ихтиёр дошташон кӯшиш мекарданд, ки дар самти татбиқи ақидаҳои пантуркистонаи худ муваффақ шаванд. Масалан, Наҷиб Хусаинов (собик раиси ҲК Бухоро, тотор) моҳи майи соли 1921 бо забони туркӣ ва бо хатти арабӣ мактуберо навишта аз Москва ба номи раиси онвақтаи ҲК Бухоро О. Оқчурин (миллаташ тотор) мефиристад. Н. Хусаинов дар ҷое аз мактубаш таъкид мекунад, ки бояд кӯшиш намуд, ки қисми зиёди мардуми Бухороро узбекҳо, қисми хурдро туркманҳо, баъдан эронихою яҳудиҳо ташкил бидиҳанд [244, с. 101]. Тавре дида шуд, дар мактуб номи халқе, ки соҳиби аслии Бухоро буд, яъне тоҷикон зикр нашудааст. Пантуркизм аз соли 1922 баробари шикасти Анварпошо бо номи нав – панузбекизм ривоч ёфт. Тавре профессор Насрулло Убайдуллоев менависад: «Асосан дар Бухоро то шикасти мочарои Анварпошо ҳукуматдорон бештар дар мавқеи туркпарастӣ меистоданд, вале баъд аз шикасти ин мочаро ва барҳам хӯрдани давлати ормонии ягонаи туркӣ ҳама ба мавқеи узбакпарастӣ гузаштанд ва шовинизми бузургдавлатии узбакиро ба дараҷаи олий ривоч доданд» [206, с. 135]. Ин панузбекизм, ба қавли академик Муҳаммадҷон Шакурӣ, таҷовузкортарин шохҳои пантуркизм шуд [163, с. 70].

Дар чунин шароит, соли 1924 тақсимои миллию ҳудудӣ баргузор гардид. Ҳанӯз аз моҳи январӣ соли 1924 барои гузаронидани тақсимои миллию ҳудудӣ дар Осиёи Миёна дар назди Бюрои ташкилии КМ ҲК (б) Русия масъалагузорӣ шуд. Корҳои ташкилӣ аз ҳамон вақт оғоз шуда то тирамоҳи ҳамон сол идома ёфт. Яъне, марҳилаи навбатии тақсимои оғоз ёфт.

Аз 10 апрели соли 1924 Абдуқодир Муҳиддинов, Ф. Хоҷаев, К. Атобоев, К. Пӯлодов ва Наврӯзбоев ба комиссияе, ки аз тарафи КМ ҲК (б) Бухоро барои тайёр намудан ва гузаронидани тақсимои ҳудудӣ-миллӣ таъсис ёфта буд, ба аъзогӣ пазируфта шуданд. Комиссияи номбурда дар чараёни кори тақсимои хело каммоя буд ва на он қадар мақоми намоён дошт. Аз тарафи дигар, дигар аъзоёни комиссияи мазкур ҳамагӣ, бо истиснои Муҳиддинов, ки то ҷое ба манфиати тоҷикон амал

мекард, пантуркистон буданд. Комиссияе, ки дар кори пешбурди тақсимот мақоми марказиро ишғол менамуд, ин комиссияи марказии тақсимооти ҳудудӣ-миллӣ буд, ки ба ҳайати он пантуркистони ашаддӣ, ба мисли Ф. Хоҷаев, Қорӣ Пӯлодов, Т. Рискулов, А. Раҳимбоев, К. Атобоев ва ғайра дохил буданд. Пантуркистон бо ҳар роҳу восита узбеку туркқунонии тоҷиконро дар ин давра пеш гирифта, теъдоди тоҷиконро аз 1 млн кам нишон медоданд, ки оқибат ба мувофиқ наомадан ба яке аз шартҳои конституционии ташкили ҷумҳуриҳои Шуравӣ мегардид. Мутаассифона, қисме аз тоҷикони пантуркистшуда ҳам дидаю доништа ё бо фиребу найрангҳои дигарон дода шуда, дар самти ташкилёбии давлатдорӣ тоҷикон монеаҳо эҷод мекарданд. Гузашта аз ин, бархе пантуркистони соҳибмансаб дар мақомотҳои болоӣ, бахусус дар Маскав одамони ба қавле ба худ наздик доштанд, ки ба воситаи онҳо гапи худро мегузарониданд. Ба ғайр аз ин, аз рӯи навиштаи профессор Н. Ҳотамов аз роҳбарони давлатҳои Туркистону Бухоро танҳо се нафар Ф. Хоҷаев, А. Раҳимбоев ва Т. Рискулов (қазок) бевосита ба роҳбарони болоии Давлати Шуравӣ В. И. Ленин ва И. В. Сталин муроҷиат карда метавонистанд. [307] Анъанаи туркгароӣ шовинизми узбекӣ аз Туркистону Бухоро ба ҷумҳурии навтаъсиси Ӯзбекистон гузашт ва ин падида минбаъд барои ташкили давлатдорӣ тоҷикон монеаҳои зиёд эҷод намуд. Яке аз нафарони дар ин ҷараён обутобёфта А. Муҳиддинов баъдтар инро ҳис намуда, чунин менависад: «Натиҷаи сахвҳо, хато ва хиёнатҳои сиёсӣ, ки дар замони давоми Ҷумҳурияти Бухоро таҳти таъсири мафкураи пантуркизм ва панисломизм ба вучуд омада буд, чун мерос ба Ӯзбекистон расид.

Ин хато ва хиёнатҳои сиёсӣ, ки аз Ҷумҳурияти Бухоро ба Ӯзбекистон чун мерос расид, аз тарафи Ӯзбекистон ислоҳ карда нашуд, балки тақвият ёфт» [272].

Аз 12 июли соли 1924 дар назди Комиссияи марказӣ комиссияҳои миллии узбекӣ, туркманӣ, қирғизӣ ва қазокӣ ташкил ёфтанд. Маҳз бо таъсири пантуркистон комиссияи миллии тоҷикӣ ташкил наёфт. Барои

ташкил наёфтани комиссияи тоҷикӣ дар баробари бегонаҳо саҳми тоҷикони пантуркистшуда, аз ҷумла Файзулло Хочаев ва Абдулло Раҳимбоев низ хело калон аст, ки баррасии он тадқиқи алохидаро меҳаҳад.

Аз 16 август комиссияи тоҷикӣ бо ташаббуси Бюрои Осиеимиёнагии КМ ҲК (б) Русия ташкил шуд. Комиссия дар ҳайати се нафар А. Ҳочибоев (раис), Ч. Имомов ва М. Саидҷонов (аъзо) ташкил гардид. Чаро маҳз А. Ҳочибоевро раис интихоб намуданд? Дар ин чода нафарони таҷрибадор, ба мисли С. Айнӣ, Нусратулло Махсум, Ш. Шохтемур, А. Муҳиддинов, Ч. Имомов ва чанде дигарон буданд, ки дорои маърифати баланд ва ё дар идораҳои давлатии сохтори Шуравӣ кор карда, бо мардум наздик буданд. Аммо эшонро сарфи назар намуданд. А. Ҳочибоеви 24 соларо (соли таваллудаш 1900 мебошад), ки то андозае пантуркистон ёро ба худ моил кунонида буданд, раиси чунин комиссияи тақдирсози миллат таъин карданд.

Оид ба мавқеъ ва мартабаи ин комиссия профессор Намоз Ҳотамов чунин менависад: «... комиссия (комиссияи тоҷикӣ – Д. М.) ҳангоми муҳокимаи масъала соҳиби танҳо ҳуқуқи овози машваратӣ буданду ҳалос. Онҳо инчунин муҳлати заруриро низ надоштанд, ки масъаларо ба тарзи лозимӣ омӯзанд. Зеро ба онҳо ҳамагӣ 5 рӯз муҳлат дода буданд ва дар ин муддат бояд ҷамъбасти фикру андешаҳоро оид ба тақдири тоҷикон пешкаш менамуданд» [159, с. 328]. Намояндагони комиссияи тоҷикӣ ҳам аз маҳдуд будани вақт ва ҳам таҳти фишори пантуркистон монданашон маҷбур шуданд ҳамон лоиҳаи тайёрнамудаи комиссияи узбекиро оид ба тоҷикон сарсари омӯзанду бе ҳеҷ тағйиру иловаҳо онро ҳамчун лоиҳаи комиссияи тоҷикӣ пешкаш намоянд. Мувофиқи ин лоиҳа Тоҷикистон бояд ҳамчун вилояти мухтор дар ҳайати Ўзбекистон ташкил мешуд.

Масъалаи марзҳои вилояти мухтори Тоҷикистон дар маҷлиси Комиссияи тақсимот аз 21 августи соли 1924 муҳокима гардид. А. Ҳочибоев ҳамчун раиси комиссияи тоҷикӣ аз рӯи ин масъала баромад

намуд. Ба гуфтаи Ҳочибоев: «ҳам аз ҷиҳати хоҷагӣ, ҳам аз ҷиҳати идораи маъмурӣ ба узбакон робитаи зич доранд, аз ин сабаб ба он вилояти мухтори Тоҷикистон, ки дар Бухорои Шарқӣ таъсис хоҳад ёфт, ҳамроҳ шуда наметавонад» [197, с. 136]. Раисикунанди ин ҷаласа И. А. Зеленский дар ҷараёни муҳокимарониҳо аз А. Ҳочибоев мепурсад, ки чаро вай тоҷикони Фарғона, Бухоро ва Самарқандро зикр карда дар бораи тоҷикони уезди Хучанд ҳарфе намегӯяд. Ҳочибоев дар посух Хучандро ватани тоҷикон номид, аммо ҳамроҳ кардани онро ба Тоҷикистон нолозим шуморид. Ин ақидаи худро Ҳочибоев бо далелҳои набудани роҳҳои ягонаи иртибот байни баъзе мавзеҳои Хучанд бо дигар ноҳияҳои Тоҷикистон, муноқишаҳои босмачигарӣ ва боз чанд сабаби дигар тақвият бахшид. Ба ақидаи А. Ҳочибоев, ин норасоиҳо ба муттаҳидшавии тоҷикон ҳалал ворид месозад. (Таваҷҷуҳ: Ҳангоме ки моҳи декабри соли 1924 округи Помир ва соли 1929 округи Хучандро ба Тоҷикистон дохил карданд, ҳанӯз ҳам роҳҳои дурусту ягона вучуд надошт ва низоъҳои босмачигарӣ идома дошт, аммо ягон монеа эҷод нашуд. Гузашта аз ин, вилоятҳои Уротеппаю Панҷакент, ки соли 1924 ба ҳайати ҶМШС Тоҷикистон дохил шуда буданд ва аз ҷиҳати ҷуғрофӣ бо округи Хучанд аслан як мақомро соҳиб буданд ва дар роҳи муттаҳидшавии тоҷикон ягон монеаеро ба вучуд наоварданд).

Дар идомаи суҳанронии худ Ҳочибоев агарчанде аз манфиатҳои маданияи тоҷикони ҳудуди акнун Узбекистони нав дифоъ намуда бошад ҳам, аммо дар умум метавон хулоса кард, ки А. Ҳочибоев ва аъзоёни дигари комиссия зерӣ таъсири комиссияи узбекӣ монда, аз рӯи нақшаи кашидаи онҳо амал карданд. Инро яке аз аъзоёни комиссияи қазоқӣ С. Хўчанов ҳангоми суҳанронии худ ошкоро эълон дошта буд [197, с. 138].

Бо ҳамин, лоиҳаи ташкили вилояти мухтори Тоҷикистон аз ҷониби комиссияи тақсимот 6 сентябр ва аз тарафи Бюрои Осии миёнагии КМ ҲҚР (б) санаи 7 сентябр тасдиқ шуд [110, с. 9]. Тибқи ин лоиҳа “вилояти мухтори Тоҷикистон” дар ҳудудҳои Бухорои Шарқӣ ва ноҳияҳои болооби Зарафшон ташкил мешуд. Аз ҳар ҷиҳат лоиҳа нисбати тоҷикон

ноадолатона таҳия шуда буд. Аз рӯи ҳисобҳои оморӣ дар арафаи тақсимот дар ҳудуди Туркистон 66,5 % узбекҳо 47,7 % тоҷикҳо ва дар ҳудуди Бухоро 22,2 % узбекҳо 52,3 % тоҷикон зиндагӣ мекарданд. Дар маҷмӯъ, теъдоди тоҷикон зиёд буд. Калонтарин шаҳрҳои тоҷикнишин ба ин тарҳ ворид карда нашуданд. Дар баробари Самарқанду Бухоро инчунин ҳудудҳои Уротеппа (Истаравшан), Хучанд, Конибодом, Исфара, Панҷакент ва Бадахшон, ки имрӯз шомили Тоҷикистонанд, берун аз ин нақша монданд.

Аз ин лиҳоз, бо чунин сохтор ташкилшавии Тоҷикистон ҳар як шаҳрванди баномусро ором гузошта наметавонист. Яке аз нафароне, ки аз чунин тарҳ изҳори норозигӣ намуда, овоз баланд кард, ин Нусратулло Махсум буд. Нусратулло Махсум аввалин тоҷике буд, ки аз лоиҳаи тақсимои миллию марзӣ, ки бар зарари тоҷикон анҷом меёфт, дар он айёми хело ҳассос, бо мақсади таъмини адолати таърихӣ талош варзид. Косаи сабри ин тоҷики кӯҳистонӣ аз чунин беадолатиҳо лабрез гардида, дигар тобу тавони бардошти ҳамаи инро надошт. Нусратулло Махсум аз рафти чунин корҳо пасон саҳт эътироз намуд. Ӯ норозигии худро аз натиҷаи кори комиссияи номбурда, ҳуди ҳамон моҳ тариқи мактуб ба унвони котиби генералии КМ ҲК (б) Русия И. Сталин [50, с. 35 – 36] навишта фиристод. Нусратулло Махсум дар мактуб пеш аз ҳама, аз он изҳори норозигӣ менамояд, ки корро комиссияи тақсимот нисбат ба масъалаҳои манфиатҳои тоҷикон ноодилона баррасӣ намудааст. Мавсуф дар идомаи мактуб нисбати дар ҳудуди Узбекистон боқӣ мондани маҳалҳои тоҷикнишин шиква намуда, аз ҷумла чунин менависад: «Ҳудудҳои вилояти мухтори Тоҷикистон ғалат муайян карда шудаанд, зеро бисёр маҳалҳои аҳолиаш аксаран тоҷик, ки дар наздикии марзи вилояти Тоҷикистон пешбинӣ шуда, на дар ҳудуди табиӣ худ қарор доранд, балки дар ҳудуди Узбекистон воқеъ гардидаанд» [50, с. 35 – 36].

Шомилшавии Тоҷикистон ҳамчун вилояти мухтор дар ҳаёти Узбекистонро нораво ҳисобида, онро поймолкунии ҳуқуқҳои миллии тоҷикон доир ба худмуайянкунии сиёсӣ медонад. Ин нуктаро дар мактуб

чунин нишон медиҳад: «Қарор дар бобати ба ҳайати Узбекистон дохил гардидани Тоҷикистон, ҳамчун вилояти мухтор, ҳуқуқҳои миллии тоҷиконро ба худмуайянкунӣ инкор менамояд ва ин замоне ба амал меояд, ки чунин ҳуқуқҳо ба узбекҳо ва туркманҳо дода шудаанд» [50, 35 – 36].

Нусратулло Махсум аз КМ ҲК (б) Русия бо эҳтиром хоҳиш намуда муроҷиат менамояд, ки доир ба тағйир додани назари ҳайати Комиссияи тақсимои худудӣ – милли мусоидат намоянд. Ӯ андешаҳои хешро дар ин замина барои барқарор шудани адолати таърихӣ, пешниҳод мекунад: «Дар бораи ба қаламрави Тоҷикистон дохил намудани Уротеппа, Хучанд, Конибодом, Исфара, Сох (Сух), Риштон, Учқурғон, ҳамчунин дигар маҳаллоте, ки аксарияти аҳолиашон тоҷик бошанд: ба Тоҷикистон додани имкони пурраи комилан озодона ташкил ёфтанд, бе ягон гуна принсипҳои, ки Туркменистону Узбекистон ташкил ёфтанд, бе ягон гуна вобастагӣ аз охири.

Мавқеи географӣ ва теъдоди аҳолии Тоҷикистон ба шартҳои ташкил кардани ҷумҳурии мустақил пурра мувофиқат менамояд. Ба манфиати заҳматкашони тоҷик, ба манфиати пешрафти фарҳангӣ ва иқтисодии эшон, ҳалли масоили ишорашуда дар самтҳои ҷавобгар ҳаётан заруранд» [50, с. 35 – 36].

Нусратулло Махсум дар мактуби хеш ба ин мазмун таъкид менамояд, ки мавзӯҳои тоҷикнишини кӯҳистон аслан мустақил буда, дар нимаи дууми асри XIX аз тарафи аморати Бухоро бо ёрии Русияи подшоҳӣ тобеъ карда шуданд. Дар воқеъ, агар мо ба саҳифаҳои таърих дақиқтар назар афканем, мебинем, ки мулкҳои Ҳисор, Балҷувон, Қаротегин, Дарвоз, Бадахшон аксаран мулкҳои мустақил ва ниммустақил ёд мешуданд. Дар идомаи мактуб Нусратулло Махсум бисёр нозукона ва хирадмандона ба масъала муносибат намуда, қайд мекунад, ки «Сарнагун намудани аморати Бухоро, Ҳукумати подшоҳии Русия ва барпо намудани Ҳокимияти Шуравӣ, ки дар ташкили давлатҳои мустақил аз рӯи принсипҳои олии худмуайянкунии комили

халқҳо ва аз рӯи аломатҳои миллиашон роҳбарӣ менамояд, боварӣ мебахшад, ки нуктаи назари дар ин мурочиатнома инъикосёфтаи оммаи заҳматкашони Тоҷикистон ба манфиат ва дар руҳияи принципҳои Ҳокимияти Шуравӣ ва Ҳизби Коммунистии Русия ҳусни таваҷҷуҳ ва ҳалли дурусти худро пайдо хоҳад кард» [50, с. 35 – 36]. Аз ин нигоштаҳо аз тарафи дигар эҳсос мешавад, ки муаллиф ба адолати Давлати Шуравӣ бовар дорад ва гузашта аз ин, талқин ба он мекунад, ки муносибат ба мақоми сиёсии тоҷикон бо дарназардошти талаботи санадҳои меъёрию ҳуқуқии Давлати Шуравӣ ба роҳ монда шавад. Ё бештар талош ба он мекард, ки ҳар лаҳза аз ҷараёни тағйиротҳои бавучудода дар ин самт огоҳ бошад ва аз тақдир сарнавишти миллаташ дур набошад. Ҳамин буд, ки дар фарҷоми мактубаш чунин таъкид мекунад: «Агар дар муҳокимаи масъалаҳои дахлшуда иштироки намоёндагони халқи тоҷик ба мақсад мувофиқ бошад, барои саривақт иҷро кардани он хоҳишмандам ба ман хабар расонед» [50, с. 36].

Дар пайравӣ ба Нусратулло Махсум дар солҳои минбаъда аз ҷониби нафарони намоён, махсусан ходимони сиёсӣ чамъиятӣ, ба монанди: Шириншо Шохтемур, Абдуқодир Муҳиддинов, Абдурахим Ҳочибоев, Аббос Алиев ва ҷанде дигарон дар шаклҳои гуногун ба истилоҳ эътирозномаҳо навишта шуданд.

Дуруст аст, ки Нусратулло Махсум дар мактаби назди масҷиди деҳашон муддати се сол таҳсил намуд. Лекин бо назардошти вазъи мактабу маорифи қабл аз инқилобии аморати Бухоро ва махсусан Бухорои Шарқӣ наметавон ба хулосае расид, ки он донишҳо барои ташаккули шахсияти сиёсии ӯ кумак карда бошанд. Зеро таълими мактабҳои кӯҳна танҳо дар доираи қисмате аз донишҳои динӣ (ҳамон ҳам нопурра) маҳдуд мешуд. Асарҳои таърихӣ, ки мустақилона меҳонд, он ҳам аксаран ба ривояту ҳодисаҳои таърихӣ динӣ бахшида шуда буд ва дар самти шинохти масъалаҳои миллий, давлати миллий, марзу бум ва соири инҳо донишҳои лозимаро ба даст овардан ғайри имкон буд. Ҳақ ба ҷониби профессор Н. Ҳотамов аст, ки ин мавзӯро хело нозукона

таҳлил намуда, ба чунин андеша меояд: «Бояд дар хотир дошт, ки ҷаҳонбинии илмии Нусратулло Махсум нисбат ба дигар шахсоне, ки вазифаҳои гуногуни ҷумҳуриҳои Осиёимёнагиро ишғол мекарданд, ба монанди Абдуқодир Муҳиддинов, Абдурауф Фитрат, Файзулло Хочаев, Аббос Алиев ва дигарон, хело фарқ мекард. Масалан, Абдурауф Фитрат яке аз босаводтарин шахсони ҳамон давр ба ҳисоб мерафт. Абдуқодир Муҳиддинов ва Файзулло Хочаев, ки фарзандони миллионерҳои бухорӣ ба ҳисоб мерафтанд, бинобар ин бо, ташаббуси волидайнашон саводи хуби замонаро бо тарзи таълими хонагӣ гирифтаанд. Ҳатто дар шароити Осиёи Миёна баъзе шахсоне, ки чунин саводи хуби хонагӣ гирифтаанд, дар рақобати кордонӣ дониш аз шахсони соҳиби дипломи донишгоҳҳои Москваю Петербург ҳам монданӣ надоштанд. Масалан, корчаллонҳои кӯкандӣ (баромадашон аз яҳудиёни бухорӣ), бародарон Сион ва Якуб Вадяевҳо дар рақобат бо амалдорони бонки машҳури Русиягӣ – Русияю-Осиёгӣ дастболо шуда, дар ҳудуди империяи Русия машҳур гардидаанд» [209, с. 457 – 458]. Бо вучуди ҳамаи ин, Нусратулло Махсум дар ин айём оромиро барои худ ва миллаташ марғ дониста, талошу пархош намуда, чун сарбози роҳи ҳақ аз пайи таъмини ҳақиқат шуд. Ба гумони ғолиб, заминаи асосии рушди ҷаҳонбинии сиёсии Нусратулло Махсум дар давраи мардикории ӯ дар вилояти Фарғона ба вучуд омада буд.

Тавре ки дар боло ишора шуд, мактуб миёнаҳои моҳи сентябр баъди анҷоми кори Анҷумани I-и намояндагони халқи Бухорои Шарқӣ ба И. Сталин фиристода шуд. Баъди ин, масъалаи таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистӣ (ҶМШС) Тоҷикистон дар ҳайати ҶШС Узбекистон мавриди муҳокима қарор гирифт. Гарчанде қаблан сухан дар бораи вилояти мухтор мерафт, акнун минбаъд мавқеи комиссияи марказӣ, узбекӣ ва тоҷикӣ доир ба ин масъала дигар шуд.

Дар ҷаласаҳои минбаъда барои васеъ намудани ҳудудҳои ҷумҳурий қарорҳои дахлдор қабул гардид. Рӯзи 5 октябр бошад, комиссияи тоҷикӣ, бо мактубе ба Бюрои сиёсии КМ ҲК (б) Русия доир ба ҳайати

Тоҷикистони мухтор ворид намудани ҳудуди Помир бо мактуб муроҷиат кард [227]. Баъдтар, 5 ноябри соли 1924 Комиссияи миллии Тоҷикистон аз Бюрои сиёсии КМ РКП(б) оид ба дар Помир таъсис додани вилоят ва ба ҶМШС Тоҷикистон ҳамроҳ намудани он, расман пешниҳод ирсол намуд [121, с. 55]. Ин дархост, тавре ки маълум аст, декабри соли 1924 пурра қонун гардонид шуд.

Аз 14 октябри соли 1924 расман ҶМШС Тоҷикистон таъсис ёфт [140, с. 12]. Дар ҷаласаҳои баъдӣ ба таври қонунӣ сарҳадҳои ҳудуди ҷумҳуриҳои навбунёд ва русия ҳам муайян карда шуданд [215].

Таъсисёбии Тоҷикистон чун ҷумҳурии мухтор бо вучуди камбудии ҷойдошта барои халқи тоҷик дар самти давлатсозӣ дорои аҳамияти бузурги таърихӣ мебошад. Мутаассифона, на ҳама роҳбарони онвақтаи идораҳои ҳизбию давлатӣ аз ҳисоби тоҷикон инро дар он вақт хуб дарк мекарданд. Аммо Нусратулло Махсум аз ин зумра махсуб намешуд. Ӯ ҳанӯз дар ҳамон айём хуб дарк карда буд, ки бунёди Тоҷикистони мухтор ин оғози эҳғариҳои халқи тоҷик мебошад. Аз телеграммае, ки ӯ ба унвони Бюрои Осийимиянагии КМ фиристод ин нукта баръало ба назар мерасад: «Қарори КМ дар бораи Ҷумҳурии Тоҷикистон бешубҳа, ақиқати муносибати дуруст ба ҳалли ҳам сиёсати миллий, ҳам он проблемаҳои ҳақиқатӣ иқтисодие мебошад, ки то ҳол ҷой доранд ва алаҳусус, дар байни халқҳои, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Бухоро маскунанд...

Кумитаи Иҷроияи Марказии Бухорои Шарқӣ минбаъд ба ҳалли ҳамаи масъалаҳои баъдина, ба мисли масъалаҳои сарҳадҳои Тоҷикистон ва ҳоказо умед баста, аз номи тамоми халқи меҳнатии тоҷик хайрхоҳӣ ва миннатдорӣ самимӣ баён намуд ва изҳор кард, ки ҳамеша тайёр аст бар зидди сӯиқасд ба хоҳиши халқ, меҳнаткашони тамоми ҷаҳон ҳамроҳи пролетариати ҷаҳон мубориза барад» [7].

26 ноябри соли 1924 Комитети Инқилобии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун ниҳоди расмӣ дар шаҳри Тошканд таъсис ёфт [189, с. 486]. Бо ҳамин, аввалин маротиба расман Ҳукумати ҶМШС Тоҷикистон ташкил шуд. Ба ҳайати Президиуми Комитети Инқилобии ҶМШС Тоҷикистон

Нусратулло Махсум ҳамчун раис, Б. Додобоев, Ҳоҷӣ Раҳматулло (ҷонишинони раис), А. Ёрмаҳмадов, Ш. Шотемур, А.М. Дяков дохил буданд. Мувофиқи барқияе, ки Б. Додобоев аз Тошканд ба Душанбе мефиристад, дар ин ҳайат боз Ҳоҷӣ Раҳматулло, Ҳомидов, Имомов, Соколов, Ҳочибоев, Толпиго, Қурбӣ, Кизин ва Федков низ шомил будаанд [8]. Дар қарори Кумитаи Инқилобии ҶШС Узбекистон дар қатори нафарони зикршуда насаби Муҳитдинов ҳам зикр шудааст [28]. Бояд гуфт, дар ин ҷо суоле пайдо мешавад, ки ин Муҳитдинов кист? Дар баъзе нигоштаҳои илмӣ муаллифони иштибоҳан ўро Абдуқодир Муҳиддинов гумон намудаанд. Аммо дар ҳуҷҷатҳои бойгонӣ аз ў Муҳитдинов К. А., ёд шудааст [32, с. 257]. Абдуқодир Муҳиддинов бошад, аз моҳи декабри ҳамон сол ба ҳайси муовини Раиси Кумитаи Инқилобӣ пазируфта шуд. Аллакай дар бештари ҳуҷҷатҳои ибтидои соли 1925, ки дар бойгонихо махфӯз мондааст, ў ба ҳайси муовини Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон зикр мешавад [60, с. 261 – 262].

3 феввали соли 1925 Ҳукумати Тоҷикистон аз Тошканд ба Душанбе – пойтахти ҶМШС Тоҷикистон кӯчида омад. Фардои он рӯз дар Душанбе гирдиҳамоии серодам барпо гардид, дар он эълонияи ташкилѐбии ҶМШС Тоҷикистон хонда шуд. Ҳукумати ҷумҳурӣ бо фармони худ аз 5 феврал ба тамоми аҳоли дар бораи қатъи гардидани ғайриқонунии КИМ Бухорои Шарқӣ хабар дод.

Бо назардошти ин, метавон қайд намуд, ки яке аз сабабҳои асосии тағйири «вилояти мухтор» ба «ҷумҳурии мухтор» ин бешак мактуби Нусратулло Махсум мебошад.

Муаррихон Р. Масов ва Ш. Султонов доир таъсири ин мактуб чунин навиштаанд: «Метавон гуфт, ки мактуби Нусратулло Махсум барои комиссия яке аз далелҳои муҳимме гардид, ки қарори ҳудуд тағйир диҳад – ба ҷои вилояти мухтор республикаи мухтор ва баъдан РСФСР Тоҷикистон ташкил гардад». Профессор Мақсуд Шукуров ҳам ин назарро ҷонибдорӣ намуда, чунин менависад: «Пешниҳоди ў (Нусратулло Махсум дар назар аст. – Д. М.) нисбати муҳимтарин

масъалаҳои сарҳадӣ аз тарафи комиссияи дахлдор қабул нашуда бошад ҳам, ба ҳар ҳол, мактуби ӯ барои насиби тоҷикон гаштани ҷумҳурияти мухтор ба ҷои вилояти мухтор нақши муҳим бозид» [314]. Дар иброи назари Ҳасанбой Дӯстов чунин меҳонем: «Мусаллам аст, ки номаи Нусратулло Махсум беасар намонд. Сарфи назар аз тақсимои ноадолатона Комиссияи марзбандиҳои миллӣ-ҳудудӣ ба «Вилояти худмухтори Тоҷикистон» манотиқи тоҷикнишини дигарро ҳамроҳ карда, моҳи октябри соли 1924 вайро ба «Ҷумҳурии худмухтор» табдил доданд» [187, с. 531]. Ин норозигии Нусратулло Махсумро профессор Намоз Ҳотамов амиқан омӯхта ба чунин хулоса мерасад: «Эҳтимол, яке аз сабабҳо ҳамин эътирози Нусратулло Махсум буд, ки ҳангоми муҳокимаи ин масъала дар Москва, сараввал бюрои сиёсии КМ ҲК (б) Русия (11 октябри с 1924), баъд Иҷлосияи II КМ Умумиииттифоқӣ, (14 октябри с 1924) ба ҷои «вилояти мухторӣ», «Ҷумҳурии Мухтори Шуравии сотсиалистии Тоҷикистон»-ро тасдиқ намуданд» [209, с. 492].

Бо ҳамин мазмун ақидаи бисёр олимону коршиносони соҳаро мисол овардан мумкин аст. Аммо бояд қайд намуд, ки мутаассифона, на ҳамаи масъалаҳои ҳудудӣ, ки дар мактуб баррасӣ шуда буд, ба пуррагӣ ҳалли худро ёфтанд.

Бо дарки вазъи сиёсии вақт ва имкониятҳои мавҷуда, бо вучуди ноадолатҳои содиршуда нисбат ба тоҷикон таъсиси ҶМШС Тоҷикистонро дар ҳайати ҶШС Узбекистон роҳбарияти навтаъиншудаи Тоҷикистон ва дигар кишрҳои бедори ҷомеаи Тоҷикистон ҳамчун як қадами устувор барои мустақилияти сиёсӣ пазируфтанд. Дар барқияе, ки аз номи КИМ-и Бухорои Шарқӣ ба Бюрои Осиёимиёнагӣ ва бо имзои Нусратулло Махсум ва О. Ақчурин фиристода шуд, ин маъно ифода ёфта буд. Дар барқия аз ҷумла, чунин омадааст: «Қарори КМ ҳизб дар бораи таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистон бешубҳа, иқдоми дуруст дар ҳалли масъалаи миллӣ ва ҳам масоили хоҷагию иқтисодӣ мебошад, ки то имрӯз дар назди халқҳои сокини қаламрави Бухоро истода буданд. Қарори КМ ба халқи тоҷик имконият медиҳад, ки дар ҳайати ИҶШС мустақилона

вучуд дошта бошад, аз ҳавои худ нафас гирад ва тақдири худро ҳал намояд» [227].

Дар назди давлати навтаъсиси Тоҷикистони мухтор як қатор масъалаҳои хело ҷиддӣ меистоданд, ки бе ҳалли онҳо тараққиёти давлат номумкин буд. Таъсису ташаккули низоми муайяни идораҳои соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ ва таъсиси сохторҳои маъмурию идорӣ масъалаҳои асоситарин ба шумор мерафтанд. Дар баробари ин, идома ёфтани қувваҳои зиддитоҷикии пантуркизму панузбекизм ва дасисаю хангомаҳо эҷод намудани онҳо атрофи тоҷик ва фарзандони намоёни он мавзӯҳои ташвишовар буданд. Эшон ханӯз ҳам бо ҳар роҳ маҳви давлати навбунёди тоҷиконро меҳостанд. Гузашта аз ин, агарчанде ки ҷанги шаҳрвандӣ дар соли 1923 анҷом ёфта бошад ҳам, аммо ҳаракатҳои дастаҳои босмачиҳо ба таври ҷудогона амал мекарданд, ки боиси нооромии мамлакат мегардид. Ҳаллу баррасии ҳамаи ин мушкилот пеш аз ҳама, ба дӯши Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум буд. Ҳалли кулли ин мушкилот ва расидан ба ҳаёти озоишта аз Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари давлати навбунёд кӯшишу заҳмати зиёдро тақозо менамуд.

1. 3. Мақоми Нусратулло Махсум дар самти таҳким бахшидани сохтори идорию маъмурии ҶМШС Тоҷикистон

Давоми солҳои 1924 – 1926 Нусратулло Махсум ба ҳайси Раиси Кумитаи Инқилобии Марказии ҶМШС Тоҷикистон адои вазифа карда буд. Бинобар сабаби номуташанниҷии авзои сиёсии ҷомеа мақомоти олии Тоҷикистон бо номи Кумитаи инқилобӣ то соли 1926 фаъолият намудааст. Тавре маълум аст, пас аз ин ин ниҳод бо номи Кумитаи Иҷроияи Марказӣ вучуд дошт. Барои Нусратулло Махсум ин давра яке аз мушкилтарин давраҳои фаъолияти давлатиаш мебошад. Бинобар навиштаи муаррихи тоҷик Абдулло Ғафуров: «Душвортарин солҳои фаъолияти роҳбарии Нусратулло Махсум солҳои 1924-1926 – солҳои

Раиси Кумитаи Инқилобии ҶМШС Тоҷикистон буданаш буданд. Зеро ҳукумати навтаъсиси ҷумҳури аз Тошканд ба пойтахте омад, ки барояш бинои лозимае ҳатто набуд. Бинобар ин, ба ҳукумат лозим омад, ки корро аз одитарин чиз – дарёб кардани бинои корӣ оғоз кунад» [185, с. 333]. Ба истилоҳи дигар, Нусратулло Махсум дар раванди ташаккули давлати навини тоҷикон корро аз сифр оғоз намуд.

Тавре ки ишора шуд, зарурати муайян намудани пойтахти нави ҶМШС Тоҷикистон пеш омада буд. Бояд дастгоҳи ҳукматӣ аз Тошканд ба пойтахти навин мекӯчид. Ин масъала дар маҷлиси Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон аз 7 декабри соли 1924, зери сарвари Нусратулло Махсум [59, с. 253] мавриди муҳокима қарор гирифта буд.

Бояд қайд намуд, ки дар масъалаи интихоби пойтахти давлати навини Тоҷикистон низ дар ибтидо фикрҳо гуногун будаанд. Ба назари аксари коршиносон, маҳз бо туфайли роҳбарони ҳамоноқтаи Тоҷикистон, аз ҷумла Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шохтемур ва Абдуқодир Муҳиддинов деҳаи ҳамоноқтаи Душанбе ҳамчун пойтахт интихоб мешавад. Дар аввал мавзеи Қаротоғ барои пойтахт пешниҳод мешавад [159, с. 352]. Аммо баъди савора аз ин мавзеъҳо дидан намудани роҳбарони давлат Душанбе интихоб мешавад. Чунки Душанбе ҳам аз лиҳози табиӣ ва ҳам аз лиҳози сиёсӣ ба мақоми пойтахт мувофиқтар буд. Зеро дар ин ҷо пойгоҳи ҳарбии Артиши Сурх вучуд дошт, ки барои амнияти пойтахт кумак мекард.

Дар ҷаласаи мазкур қарор шуд, ки ҳайати махсус бо роҳбарии Шириншо Шохтемур бояд қабл аз кӯчидани ҳукумат ба Душанбе омада корҳои ташкилиро анҷом бубахшад. Инчунин, ба Ш. Шохтемур супориш шуд, ки масъалаи таҳияи тақсимои марзию маъмурӣ, ташкили сохторҳои идораи давлатию ҳизбиро мураттаб созад [88, с. 88]. Барои ҳалли масъалаҳои мазкур 10 ҳазор сӯм ҳам ҷудо гардид [59, с. 253].

Роҳбарияти ҷумҳурии нав декабри соли 1924 бо роҳбарии Нусратулло Махсум ба Тоҷикистон меоянд. Дар ин сафар сари роҳ аз мавқеи пойтахти ояндаи Тоҷикистон деҳаи Душанбе дидан мекунанд.

Дар бойгонии давлатӣ таҳти рақами 030423 сурате бо номи “дар роҳ ба сӯи Душанбе” мавҷуд аст, ки аз гуфтаҳои боло шаҳодат медиҳад [205, с. 112 – 113].

Тавре баъдан мушоҳида шуд, ин интиҳоб дуруст ва саривақтӣ будааст. Душанбе ҳамчун пойтахт ҳам дар давраи мухторият ва ҳам дар давраҳои минбаъда ба маркази баргузори чорабиниҳои бузурги сиёсӣ маданӣ табдил ёфт.

Бо мақсади дар фазои идона эълони таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Тоҷикистон дар пойтахти навин рӯзи 25 феввали соли 1925 ҷаласаи ҳизби Коммунистии Тоҷикистон баргузор гардид. Дар ҷаласа бо ин мақсад ҳайате аз ҳисоби як қатор ходимони ҳизбию давлатӣ зери роҳбарии Нусратулло Махсум ташкил шуд [29].

Рӯзи 15 март соли 1925 ба муносибати ташкилёбии ҶМШС Тоҷикистон дар шаҳри Душанбе намоиши серодаме баргузор гардид. Ба ин муносибат табрикоти роҳбари давлати Шуравӣ И. Сталин ба мардуми тоҷик фиристода шуд [117, с. 12; 83, с. 231 – 232]. Аз рӯи ақсҳое, ки аз бойгонихо дастрас шудааст, маълум аст, ки дар ҳузури мардум аз минбар Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум эълонияи таъсиси ҶМШС Тоҷикистонро меҳонад ва ба ин муносибат мардумро табрик мекунад. Бинобар навиштаи Қурбон Аламшоев он рӯз «аз минбари худсохти болохонадор ва бо матоъ печонда шуда, ки дар маркази майдон гузошта шуда буд, нахуст Раиси Кумитаи Инқилобии Тоҷикистон Нусратулло Махсум ҳамаро табрик кард» [217].

Ҳанӯз 16 январ соли 1925 ҳайате аз Ўзбекистон тариқи аввалин ҳавопаймо ба Душанбе омаданд. Дар ин ҳайат Ш. Шохтемур ҳамчун нафари масъул шомил буд. Аз ҳамин давра бо супориши КИМ ҶМШС Тоҷикистон барқароркунии Душанбе ҳамчун пойтахт оғоз ёфт. Кумитаи инқилобӣ расман кори худро аз 5 феввали соли 1925 оғоз намуд [170, с. 67]. Аз болои созандагӣҳо дар Душанбе бевосита Раиси КИМ Нусратулло Махсум назорати ҷиддӣ мебард. Дар баробари Нусратулло Махсум дар ободии Душанбе Ш. Шохтемур нақши хело калон дорад [88,

с. 88 – 90; 155, с. 71 – 72]. Ҳукумати навини Тоҷикистон дар Душанбе, пойтахти навини Тоҷикистон бо оддитарин шароит таъмин набуданд. Аз ин лиҳоз, барои навсозии Душанбе дар назди Ҳукумати Тоҷикистон мушкилоти зиёд меистод. Ин мушкилот давра ба давра бо фароҳам омадани вазъи мусоид бартараф шудан гирифтанд. Ба таври расмӣ моҳи апрели соли 1927 аз тарафи Шурои Комиссарони халқи ҶМШС Тоҷикистон қарор «Дар бораи сохтмони шаҳри Душанбе» қабул гардид [254]. Дар пайи татбиқи ин санад баъдан Душанбе ба муваффақиятҳои зиёд ноил гардид.

Пас аз тақсимои миллию ҳудудӣ дар сохторҳои ҳизбии Осиёи Миёна низ дигаргунӣҳо ба вучуд омад. Бо мақсади кумаки амалӣ расонидан ба ташкилотҳои ҳизбии ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ва мувофиқ кунонидану ба роҳ мондани кори онҳо Бюрои сиёсии КМ ҲКР (б) зарур шуморид, ки Бюрои Осиёимиёнагии КМ ҲКР (б) нигоҳ дошта шавад.

Дар таърихи 6 декабри соли 1924 Бюрои Осиёимиёнагии КМ ҲКР (б) Бюрои ташкилоти ҲК (б) Узбекистонро дар Тоҷикистон ташкил намуд [8]. Ба ҳайати Бюрои ташкилӣ Нусратулло Махсум ҳамчун Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон дохил гардид. Дар баробари Нусратулло Махсум шахсиятҳои дигар, ба монанди: Ч. Имомов, С. М. Соколов, Ш. Шохтемур, Б. Додобоев, Б. В. Толпиго, Ч. А. Путовский, И. Ф. Федко, А. Алиев, А. Ёрмуҳаммадов, О. Оқчурун ва дигарон ҳамчун нафарони масъули давлатӣ шомилӣ ин ташкилот шуданд [75, с. 17 – 18].

Аввалин ҷаласаи раёсати КИМ-и ҶМШС Тоҷикистон, бо сарварии Нусратулло Махсум 7 декабри соли 1924 дар шаҳри Тошканд баргузор гардид [59, с. 253 – 255]. Дар ҷаласа доир ба ташкилу таҳкими идораҳои давлатию маъмурӣ хулосаҳои зарурӣ бароварда шуд [59, с. 253 – 255]. Инчунин Комитети инқилобии ҶМШС Тоҷикистон дар ҳамин рӯз бо муроҷиатнома ба меҳнаткашони Тоҷикистон баромад карда, дар он таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон, вазифаҳои аввалиндараҷаи фаъолияти ҳудро эълон дошт ва программаи барқарор кардани хоҷагии халқ,

инкишофи маданият, тамоман барҳам додани босмачигариро пешниҳод кард.

Нусратулло Махсум барои ташкил ва ба низоми муайян даровардани сохтори давлатӣ дар баробари омӯхтани таҷрибаи дигар давлатҳои иттифоқӣ, инчунин аз Ҳукумати марказӣ маслиҳатҳои зиёд меपुरсид. Пеш аз ҳама, дар асоси донишҳои бадастовардаи худ ӯ мекушид, ки давра ба давра давлатро аз идораҳои маъмурии собиқ тоза карда ташкилот ва идораҳои навро таъсис бидиҳад. Албатта, раванди ин кор бо тавсия ва назорати Ҳукумати марказӣ пеш бурда мешуд.

То ҳанӯз дар ҳудудҳои Бухорои Шарқӣ бисёр мансабҳои сохтори амирӣ фаъол буданд, ки аксаран дар фаъолияти касбии хеш чун пештара худсариҳои зиёд менамуданд. Ҳатто баъзе аз онҳо бо қувваҳои босмачиён иртибот пайдо намуда буданд. Бо мақсади бартараф намудани чунин камбудихо: «Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ 9 апрели соли 1925 вазифаҳои оқсақол ва мингбоширо барҳам дода, ба ҷои онҳо кумитаи инқилобии деҳагиро ҷорӣ мекунад. Аз 21 майи ҳамон сол вазифаи амлоқдор низ бекор карда шуда, функцияи вай ба Комиссариати Халқии молия ва сохторҳои маҳаллии он мегузарад» [185, с. 334].

Қабл аз ҳама, Комитети инқилобӣ бо роҳбарии Нусратулло Махсум барои нигоҳ доштани низоми ҷамъиятӣ дар Бухорои Шарқӣ дар асоси қарори махсус ба таъсиси милисаи давлатӣ сар кард. Милисаи давлатӣ аз ҳисоби шахсони боэътимоди аз тарафи ҳизбиён, комсомол ва ҷамоатчиён тавсия додашуда, таъсис ёфт. Сохтори ин ниҳоди қудратӣ бо номи Комиссариати халқии қорҳои дохила (КХКД) моҳи декабри соли 1924 расман таъсис ёфт [142, с. 48]. Аз 12 феввали соли 1925 Комиссариати халқии адлия ба фаъолияти худ сар кард. Дар давоми моҳҳои феврал-март Нозироти адлия шӯъбаҳои шаҳрвандӣ ва кассатсионии шӯъбаҳои судҳои округӣ, идораи нотариалӣ дар Душанбе ва мақомотҳои судӣ ва тафтишотии худро дар Фарм, Ҳисор, Қўрғонтеппа, Уротеппа, Кўлоб ва Панҷакент кушод. То соли 1927 шӯъбаи тоҷикистони Суди Олии Ўзбекистон дар Тоҷикистон фаъолият

намудааст. Баъдан шуъбаи мазкур барҳам дода шуда, салоҳиятҳои он ба уҳдаи Сарсуди ҶМШС Тоҷикистон вогузор гардид [212, с. 369]. Ин ниҳоди навтаъсис судҳои қозигии мавҷударо акнун ба бучаи худ гирифта, маоши онҳоро аз ҳисоби андози аз муҳокимаҳои судӣ гирифта мешуда таъмин мекард.

Давоми моҳҳои февралу март соли 1925 инчунин сохторҳои Нозироти маориф, тандурустӣ, зироат, молия, шуъбаи Суди Олии Ёзбекистон ва Сарраёсати Сиёсии Давлатӣ (ГПУ) ташаккул ёфтанд, ки ҳар кадом органҳои худро дар маҳалҳо таъсис дода ба иҷрои вазифа шуруъ намуда буданд. Дар таҳияи лоиҳаи ташкили аввалин комиссариатҳо (вазиратҳо) саҳми Ш. Шохтемур хело калон аст. Бо тавсияи Нусратулло Махсум ҳуди Ш. Шохтемур комиссари Комиссариати инспексияи коргару деҳқон таъин гардид [9].

Бинобар сабаби норасоии кадрҳои маҳаллӣ дар мақомотҳои давлатию маъмурӣ аз ҷониби Кумитаи инқилобӣ чорабиниҳои зиёде роҳандозӣ мегардид. Дар ин кор бевосита, Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари давлат бештар кӯшишҳои зиёд ба харҷ медод. Бо қарори раиси Кумитаи инқилобӣ аз 7 июни соли 1925 дар назди курсҳои семоҳаи омӯзгорӣ Комиссариати халқии маориф курсҳои байниидоравии омодаسازی кормандон бо шуъбаҳои маъмурӣ ва судӣ таъсис дода шуд [9]. Ин курсҳо албатта, дар самти то ҷое рафъи норасоии кадрӣ нақш гузоштанд.

Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон дар давоми фаъолияташ як қатор санадҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла «Дар хусуси дар ҶМШС Тоҷикистон ҷорӣ намудани забонҳои тоҷикӣ ва узбекӣ ҳамчун забонҳои давлатӣ ва истифодаи забони русӣ ҳамчун забони ёрирасон» (10 апрели с. 1925), «Дар бораи ҳуқуқҳои меҳнаткашон ва қонуниятҳои инқилобӣ» (9 октябри с. 1925), «Дастури Шуроҳои ҷамоатӣ (деҳавӣ)» (15 декабри 1925), «Дастури Комиссариати корҳои дохила» (14 августи 1926), «Дастури судҳо ва қозиҳо» (2 июни с. 1926) ва ғайраҳоро қабул ва дар амал татбиқ намуд [212, с. 34 – 35].

Инчунин, бо мақсади танзими низоми корӣ дар тамоми сохторҳои давлатию ҳизбӣ санадҳои махсус таҳия мешуданд. Асосан аз соли 1925 ба масъалаи мавриди назар оҳиста – оҳиста таваҷҷуҳ зоҳир мегардид. Зеро асоси сифатнокии кор дар идораю ташкилотҳо асосан низоми муайяни меҳнат буд. Ба ин масъала ҳуди роҳбарияти ҷумҳурӣ дар шахсияти Нусратулло Махсум ҳамеша диққат меод. Вобаста ба ин, 27 апрели соли 1925 Қарори Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон «Дар бораи интизоми меҳнати хизматчиён» бо имзои Нусратулло Махсум қабул шуд [58, с. 38 – 39]. Дар қарор синфи меҳнаткаш уҳдадор мешавад, ки сифати хуби фаъолияти меҳнатӣ дошта, вақти кориро самаранок гузаронад. Ҳамзамон муқаррар мегардад, ки аз 1 майи соли 1926 дар ҳама идораю ташкилотҳои давлатию ҳизбӣ вақти корӣ аз соати 8 то 14 давом мекунад [58, с. 38 – 39].

Яке аз вазифаҳои муҳими дигар, гузаштан аз кумитаҳои инқилобӣ, ки аъзоёнаш таъин мегардиданд, ба органҳои интихобӣ – Шуроҳо буд. Зеро яке аз вазифаҳои асосии кумитаҳои инқилобӣ муҳайё сохтани шароит ба фаъолияти Шуроҳо ба ҳисоб мерафт. Бинобар сабаби давомнок сурат гирифтани ҳаракати босмачигарӣ дар Тоҷикистон гузариш ба фаъолияти Шуроҳо низ тул мекашид.

Танҳо дар Помир, натиҷаи интихобот мусбат буд. Дар он ҷо анҷумани вилоятии шуроҳо шуда гузашт ва ҳокимият аз дасти Комитети Инқилобӣ ба Комитети Иҷроияи вилоятӣ гузашт.

Барои ташкили Шуроҳо ва дигар сохторҳои давлатии Тоҷикистон соли 1926 ба Тоҷикистон аз ҷумҳуриҳои дигар коркунони зиёди шуроҳо омаданд. Эшон аз шуроҳои маҳаллӣ сар карда, то ҷумҳуриявӣ кор мекарданд. Барои бо кадрҳои зарурӣ таъмин намудани дастгоҳи шуроҳо дар Душанбе курсҳои кӯтоҳмуддат кушода шуд. Дар баробари ин, дар мактабҳои олии Ўзбекистон ва Россия аз намоёндагони Тоҷикистон кадрҳои баландхтисоси системаи шуроҳо тайёр карда мешуд. Ҷомеа низ дар натиҷаи ислохотҳои Давлати Шуравӣ ва зина ба зина расидан ба зиндагии хубтар ба сохтори нав майл пайдо намуданашон бештар шудан

гирифт. Инро ба инобат гирифта, моҳи августи соли 1926 КИМ ҶМШС Тоҷикистон қарор доир ба аз нав гузаронидани интиҳобот ба шуроҳои маҳаллиро қабул кард. Моҳҳои октябр-ноябри соли 1926 интиҳобот ба шуроҳои маҳаллӣ: қишлоқӣ, ҷамоатӣ, кентӣ, туманӣ ва вилоятӣ гузаронида шуд. Натиҷаҳои ин интиҳобот мусбӣ арзёбӣ гардид. Дар ин самт нақши Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум ва дигар кормандони кумита қобили таҳсин аст. Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ бо ташаббуси худи Нусратулло Махсум дар байни аҳолии доир ба ин маъракаи сиёсӣ корҳои фаҳмондадихӣ зиёд гузаронида шуда буд. Бо таъя ба нақли Ходими хизматнишондодаи илми Тоҷикистон Комиссаров Даниэл Нусратулло Махсум дар кори ташвиқи тарғиби мазмуну моҳияти сохтори нав ва вазифаҳои он аспасавор ҳатто деҳа ба деҳа бо мардум суҳбату мулоқотҳо ташкил мекардааст. Доир ба чунин корҳои ташвиқотӣ худи Нусратулло Махсум дар маърузаи хеш, ки дар анҷумани якум ироа гардида буд, ишора мекунад [17; 316]. Натиҷаи чунин маърақаҳои сиёсӣ ва ҷалби мардум барои иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа оҳиста – оҳиста зиёд мешуд.

Яке аз дастовардҳои Ҳукумати ҶМШС Тоҷикистон дар ин давра дар он зоҳир мешуд, ки марҳила ба марҳила ҷараёни барҳам додани дастгоҳи кӯҳна, ки ҳанӯз дар қисматҳои Бухорои Шарқӣ вуҷуд дошт, тезонид. Тавре дар боло ишора намудем, ба ҷои онҳо бо қарорҳои Кумитаи инқилобии ҷумҳурий идораҳои нав ба фаъолият шурӯъ намуданд, ки дар самти ба идораи давлат ҷалб намудани аҳолии нақши калон гузоштанд.

Бо вуҷуди он ки намояндагони баъзе синфҳои бою судхӯр аз ҳукуқи интиҳоботӣ маҳрум карда шуда буданд, ин дафъа дар баъзе вилоятҳо 35% ва дар дигар ҷойҳо то 80% ҳукуқи интиҳоб доштагон иштирок карданд. Намояндагони синфи истисморгар дар ҳеҷ як минтақа аз 20% овозхоро зиёд гирифта натавонистанд. Ҳаёти синфӣи шуроҳо чунин буд: батракҳо – 11,7%; камбағалон – 39,4; миёнаҳолон-35,9% ва боқимонда 13% бойҳою руҳониёни калон буданд [17]. Яъне аксарияти

шуроҳо шуроҳои камбағалону миёнаҳолон буданд. Аз сабабе ки шиори давра ҳам така ба деҳқонони миёнаҳол ва мубориза бар зидди бойҳо буд, чунин ҳокимияти маҳаллӣ Давлати Шуравиро қонеъ мегардонид ва имконияти даъвати анҷумани ҷумҳуриявӣ шуроҳоро низ муҳайё сохта буд.

Тавре ки аз маърузаи Нусратулло Махсум дар анҷумани якуми Шуроҳои Тоҷикистон бармеояд, дар натиҷаи интиҳобот ба шуроҳои маҳаллӣ ва қабл аз ҳама, ташвиқотҳои зиёди нишонрас барои гузаронидани анҷуман заминаҳо ба вуҷуд омадааст [17]. Нусратулло Махсум дар маърузаи хеш бо рақамҳои зиёд ба масъала равшанӣ меандозад: «Дар натиҷаи амалӣ гаштани ин маъракаи муҳим мо имрӯз 253 дастгоҳи Шуравии ҷамоатӣ ва деҳавии дорои 1518 аъзо, 75 кумичроия дар кентҳо бо 675 аъзо, 10 кумичроияи туманӣ бо 285 аъзо, 6 кумичроияи вилоятӣ ва як кумичроияи вилояти мухтор бо 245 аъзо дорем. Умуман, 354 дастгоҳи шуравии марказҳои идоракунии Шуравӣ ба қор оғоз намуд, ки дар он 2723 шахрванд фаро гирифта шудаанд» [17].

Бо ташаббуси Нусратулло Махсум моҳи июли соли 1926 дар назди Комитети Инқилобии ҷумҳурӣ барои самаранок гузаронидани анҷумани аввалини Шуроҳо ва аз нав интиҳоб намудани Шуроҳо идораи махсусе бо номи Комиссияи ташкилӣ оид ба тайёрии дидан ва аз нав интиҳоб намудани шуроҳо ва гузаронидани анҷумани шуроҳо таъсис дода шуда буд. Пас аз чорабиниҳои зиёде 14 августи ҳамон сол даъвати анҷумани якум, таъсиси шуроҳо ва маъракаи интиҳобот ба шуроҳои намоёндоғони қоргарону деҳқонон аз поён то болоро эълон кард.

Доир ба гузаронидани қори анҷуман ва масъалаҳои матраҳшавандаи он чандин маротиба дар Комитети Инқилобии ҷумҳурӣ ва Бюрои ташкилии ҲК (б) Узбекистон дар ҶМШС Тоҷикистон маҷлис гузаронида масъалаҳои мубрам мавриди баҳсу баррасӣ қарор гирифта буданд. Аз 26 октябри соли 1926 Президиуми Комитети Инқилобии ҷумҳурӣ рӯзномаи қори анҷумани якуми муассисони шуроҳои ҶМШС

Тоҷикистонро тасдиқ кард. Баъди баҳсу мунозираҳои зиёд ба рӯзномаи анҷуман масъалаҳои зерин пешниҳод шуд:

1. Маъруза дар бораи вазъияти байналхалқӣ ва дохилӣ (маърузачӣ - Ф. Хочаев);
2. Маърузаи ҳисоботии ҳукумат (маърузачии асосӣ – Нусратулло Махсум, маърузачии иловагӣ – А. Муҳиддинов);
3. Маърузаи ҳисоботии Комиссариати Халқии маориф (маърузачӣ - А. Алиев);
4. Маърузаи Комиссариати Халқии тандурустӣ (маърузачӣ-Ардатов);
5. Барҳам додани босмачигарӣ (маърузачӣ-Гермониус);
6. Натиҷа ва вазифаҳои сохтмони ҳарбӣ ва қисмҳои миллӣ дар Осиёи Миёна (маърузачӣ - Авксентевский);
7. Интиҳоби аъзоёни КИМ Умумитоҷикистонӣ;
8. Интиҳоби намояндагон ба анҷумани Шуроҳои КИМ ИҶШС.

Анҷуман кори худро 1 декабри соли 1926 дар бинои «Хонаи деҳқон», ки дар яке аз гӯшаҳои зебои шаҳри Душанбе (собик бинои театри драматии русии ба номи В. Маяковский) ҷойгир буд, оғоз намуд. Дар анҷуман 336 намоянда аз ҳама қисматҳои ҷумҳури иштирок доштанд [112, с. 31].

Анҷуманро раиси Комитети Инқилобии Тоҷикистон Нусратулло Махсум кушод [18]. Аъзоёни раёсат дар ҳайати 39 нафар интиҳоб карда шуданд.

Дар анҷуман як қатор ҳуҷҷатҳое қабул шуданд, ки дар таҳияи онҳо Нусратулло Махсум ва Абдуқодир Муҳиддинов нақши асосӣ доштанд ва ин ҳуҷҷатҳо муҳимтарин масъалаҳои давлатдориро дар бар мегирифтанд.

Ҳуҷҷатҳои қабулнамудаи анҷуман:

1. Эълومия дар бораи таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон;
2. Эълумия дар бораи таъсисёбии қисмҳои ҳарбии миллӣ;

3. Эълomia дар бораи миллӣ кардани замин, об, сарватҳои зеризаминӣ ва ҷангали ҶМШС Тоҷикистон;

4. Эълomia дар бораи ҷорӣ намудани таълими умумӣ дар ҶМШС Тоҷикистон.

Резолютсияҳо:

1. Доир ба маърузаи ҳисоботии Комитети Инқилобии ҶМШС Тоҷикистон;

2. Доир ба маърузаи иловагии КИМ ҶМШС Тоҷикистон оид ба сохтмони иқтисодӣ;

3. Дар бораи барҳам додани босмачигарӣ;

4. Доир ба маърузаи кумондони қисмҳои округи Осиёимииёнагӣ дар бораи сохтмони ҳарбӣ ва қушунҳои миллӣ;

5. Доир ба маъруза дар бораи вазъияти байналхалқӣ ва дохилии ИҶШС;

6. Доир ба маърузаи ҳисоботии Комиссариати халқии маориф;

7. Доир ба маърузаи Комиссариати халқии тандурустӣ.

Қарорҳо:

1. Дар бораи мукофотонидан барои хизматҳо дар мубориза зидди босмачигарӣ;

2. Дар бораи авф ба муносибати анҷумани якум;

3. Ба авфи ба муносибати даъвати анҷумани якум;

4. Дар бораи иҷбориён;

5. Дар бораи ҳуқуқи занҳои меҳнаткаши ҶМШС Тоҷикистон;

6. Дар бораи маҳрум кардан аз ҳуқуқҳои интиҳобӣ;

7. Дар бораи додани тамоми ваколатҳои ба КИМ-и нав интиҳобшуда.

Муроҷиатномаҳо:

1. Ба халқи Афғон;

2. Ба ҳамаи меҳнаткашони Тоҷикистон дар бораи озодии занон.

Анҷуман инчунин, ҳайати шахсии даъвати якуми КИМ ҶМШС Тоҷикистонро дар ҳайати 97 аъзо ва 37 номзад ба аъзогии КИМ муайян ва интихоб кард [157, с. 137 – 139].

Дар анҷуман Кумитаи Инқилобӣ барҳам дода шуд ва ба ҷои он Кумитаи Иҷроияи Марказии (КИМ) ҶМШС Тоҷикистонро интихоб гардида, салоҳиятҳои давлатӣ ба он дода шуд. Маърузаи асосиро дар қори анҷуман Раиси КИМ Нусратулло Махсум ироа дошт [18]. Дар маърузаи Нусратулло Махсум қариб тамоми паҳлуҳои ҳаёти сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ ба таври мухтасар баён ёфт [49]. Аммо ба таври махсус Нусратулло Махсум ба масъалаи рафъи низоъҳои дохилӣ ва бартараф намудани охири дастаҳои босмачиҳо таваҷҷуҳ намуд [18]. Мавсуф дар маърузаи худ қайд намуд, ки бояд ҳарчи зудтар сарҳади ҷанубии ҷумҳурӣ, ки бо давлати Афғонистон пайвандӣ дорад, таҳти муҳофизат қарор бигирад ва ба ин васила, воридшавии қувваҳои босмачиён пешгирӣ шавад [18]. Нусратулло Махсум хуб дарк мекард, ки то амниятро осоиштагӣ таъмин нашавад, дар ҳеҷ соҳа ба дастовардҳо ноил шудан ғайриимкон аст. Аз маъруза маълум мешавад, ки роҳбарияти ҷумҳурӣ ҳарчи бештар барои расидан ба ҳадаф талош мекунад ва дар заминаи он меҳодад дар натиҷаи расонидани кумакҳои ҳамаҷониба деҳқони тоҷик иқтидор пайдо намояд.

Инчунин, Нусратулло Махсум ба масъалаи танзими андозҳои давлатӣ, имтиёзҳо барои табақаҳои муайяни аҳоли, бартараф кардани маҷбуриятҳои сохти амирӣ, мубориза ба муқобили қавравон дар ҳоҷагии деҳот, бо роҳи манфиатбахш пеш бурдани ислоҳоти замин, ҳифзи ҳуқуқи занон ва ғайра дар маърузаи хеш дахл намуд [18].

Ҳамзамон, дар анҷуман кумитаи иҷроия вазифадор шуд, ки то анҷумани оянда дигар Конститутсияи ҷумҳуриро тайёр намояд. Раёсати КИМ интихоб шуд. Раёсат дар навбати худ ҳокимияти ҷумҳурӣ – Шурои Комиссарони Халқро (ШКХ) ташкил дод. Нусратулло Махсум Раиси КИМ ва Абдуқодир Муҳиддинов Раиси ШКХ интихоб шуданд [112, с. 40]. Натиҷаи хуби таҷрибаи кордонии Нусратулло Махсум буд, ки ўро

боз дар ин вазифа пазируфтанд. Ў тавонист, ки давоми ду соли Раиси Кумитаи инқилобии марказии ҶМШС Тоҷикистон будан ба он муваффақ шавад, ки авзои сиёсии давлат то ҷое ором шуда, шароит барои интиҳобот ба Шуроҳо фароҳам оварда шавад. Вобаста ба ҳамин тарафи масъалаи мавриди назари мо дар ҷаласаи зикршуда муовини Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон ва узви Шурои инқилобии ҳарбии корпуси 13-уми тирандоз Б. В. Толпиго баромад намуда, воқеъбинона ҳислатҳои хуби Нусратулло Махсумро баён дошт. Ҳангоми суҳанронӣ мавсуф, аз ҷумла қайд намуд, ки «Мо рафиқон, Раиси Комитети Иҷроияи Марказии умумитоҷикистонро бояд интиҳоб кунем. Ба вазифаи Раиси КИМ ... шахсро бояд интиҳоб кунем, ки Тоҷикистонро донад, шахсе, ки миёни мардум ба эътибор ва обрӯи ҳақиқӣ сазовор бошад. Саҳв намешавад, агар гӯям, ки ин гуна шахс танҳо рафиқ Нусратулло Махсум аст» [245].

Анҷуман, албатта барои рушди ояндаи Тоҷикистон заминаи хело мусоид гузошта тавонист. Рушди минбаъдаи Тоҷикистони мухтор аз ҳуҷҷатҳои қабулнамудаи ин анҷуман саҳт вобастагӣ дорад. Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари асосии давлат барои татбиқи санадҳои зикршуда назоратро ҷиддӣ ба роҳ монда, ҳарчи бештар кӯшиш ба ҳарч метод, ки ҳосили кор барои ободии давлату ҷамъият самара диҳад. Ҳамаи ин дар баромади ҷамъбастии Нусратулло Махсум дар анҷумани номбурда, рӯзи 2 декабр хело хуб ва фишурда баён шудааст [19].

Воқеан, Нусратулло Махсум зиёд меҳост, ки дастгоҳи давлатӣ ҳарчи бештар бо мардуми заҳматкаш наздиктар карда шавад. Доир ба ин масъала дар ҳамон маърузаи худ чунин ибрази назар карда буд: «Тавре кардан зарур аст, ки дастгоҳи давлатию ҳизбӣ барои оммаҳои асосии деҳқонон одӣ, камҳарч, фаҳмо ва наздик бошад. Дастгоҳи Шуравии мо бояд дар асоси системаи сезинагӣ: марказ, ноҳия, деҳа сохта шавад. Талош ба он кардан лозим аст, ки ҳар гуна қачфаҳмию дигарандешии нораворо аз байн барем. Бо ин роҳ дастгоҳи Шуравиямонро ва тамоми

системаи идораамонро дар воқеъ, бо оммаҳои васеи халқ наздик карда метавонем» [18; 113, с. 27].

Тоҷикистон дар ин давра инчунин, соҳиби рамзҳои давлатӣ гардид. Бори аввал парчами ҶМШС Тоҷикистон соли 1924 тасдиқ шудааст. Дар давраи мухторият 2 маротиба парчами ҷумҳурӣ қабул гардид [264]. Албатта, дар қабули парчами давлатӣ нақши Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум, бо назардошти салоҳиятҳои вазифавӣ хело калидӣ дониста мешавад.

Аввалин нишони давлатии Тоҷикистон низ дар замони мухторият таҳия шудааст. Он бо номи расмии «Герби давлатии РАСС Тоҷикистон», 23 феввали соли 1929, бо қарори Президиуми Кумитаи Иҷроияи Марказии Шуроҳои ҶМШС Тоҷикистон, бо имзои Раиси КИМ Нусратулло Махсум тасдиқ гардид. Агарчанде ҶМШС Тоҷикистон соли 1924 таъсис ёфта бошад, аммо то соли 1929 нишони давлатӣ надошт [199, с. 203 – 204].

Гузашта аз ин, Нусратулло Махсум кӯшиш ба он менамуд, ки ҶМШС Тоҷикистон мисли дигар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ соҳиби қонуни асосии худ бошад. Ин корро, тавре ки ишора гардид, ҳайати КИМ бо роҳбарии Нусратулло Махсум то анҷумани дуюми Шуроҳо бояд ба анҷом мерасониданд. Ҳамин тавр, то моҳи апрели соли 1929 лоиҳа тайёр шуда, барои муҳокима ва тасдиқ ба анҷумани дуюми Шуроҳои Тоҷикистон фиристода шуд. Дар анҷумани дуюми Шуроҳои ҶМШС Тоҷикистон, ки аз 21 то 28 апрели соли 1929 шуда гузашт, қонуни асосӣ қабул шуд [20]. Дар қароре, ки анҷуман қабул намуд КИМ ҶМШС Тоҷикистон уҳдадор шуд, ки матни конститутсияро таҳрир намуда, барои тасдиқ ба анҷумани сеюми Шуроҳои ҶШС Узбекистон пешниҳод кунад. Аммо аз сабаби дар Тоҷикистон ҳолати ташкили ҷумҳурии мустақили шуравии сотсиалистӣ ба миён омадан анҷумани сеюми Шуроҳои ҶШС Узбекистон расман конститутсияи мазкурро тасдиқ накард. Аз ин сабаб, баъзе аз коршиносон ин конститутсияро танҳо як лоиҳа мешумориданд, аммо олими намоёни тоҷик, доктори илмҳои

хуқуқшиносӣ Солеҳ Раҷабов ин масъаларо мавриди баррасӣ қарор дода, бо назардошти тасдиқи лоиҳа аз ҷониби мақомотҳои асосии давлатӣ онро чун конституцияи аввалини Тоҷикистон мешуморад [139, с. 191 – 192]. Бо ҳамин метавон гуфт, ки аввалин Конституцияи Тоҷикистон бо кӯшишҳои Нусратулло Махсум ва як зумра шахсиятҳои дигар қабул шуд.

То арафаи анҷумани дуюм ҳамаи вазифаҳои дар назди ҳукумати Тоҷикистони мухтор гузошташуда бо сарбаландӣ иҷро шуданд. Қариб дар ҳама соҳаҳои ҳаёти хоҷагии халқ, аз ҷумла, раванди баргардонидани муҳоҷирони иҷборӣ, танзими масъалаҳои кишоварзӣ, андоз, роҳсозӣ, маориф, муассисаҳои фарҳангӣ ва ғайра, пешравиҳо (албатта, вобаста ба имконоти мавҷуда) дар муқоиса ба солҳои то мухторият ба назар мерасиданд. Ин нуктаро Нусратулло Махсум дар маърузаи хеш, ки дар анҷумани дуюм қироат шуда буд, баён дошт. Зимни баромади хеш Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум аз ҷумла, чунин қайд намуд: «...мо дувуним сол пештар системаи обёрӣ надоштем, роҳҳои дуруст набуданд, мактабу табобатгоҳҳои дастрас дар деҳоти мо вучуд надошт. Ҳоло бошад, мушоҳида мешавад, ки аллакай дар мо соҳаҳои кишоварзӣ, маориф ва тандурустӣ хело пеш рафта, дар ин самт соҳиби дастовардҳои муайян мебошем. Мустаҳкам гардидани дастгоҳи маҳаллии Давлати Шуравӣ, боло рафтани эътибори давлати мо зери роҳбарии ҳизб ва иштироки фаъолонаи батракҳо ва миёнаҳолон сурат гирифтанд. Ҳамаи вазифаҳое, ки дар анҷумани якум пешбинӣ шуда буд, 100% иҷро шуданд» [20]. Аз мазмуни маъруза маълум мегардад, ки зери сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати ҶМШС Тоҷикистон ва роҳбари он Нусратулло Махсум халқи тоҷик тавонишанд бо истифода аз имкониятҳои мавҷуда барои рушди ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ софдилона меҳнат кунанд.

Аз баррасии масъалаҳои дар боло зикршуда ва таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки ҳаёти Ҳукумати ҶМШС Тоҷикистон бо роҳбарии Нусратулло Махсум қариб тамоми сохторҳои

идорию маъмурии ҷумхуриро аз сифр оғоз намуданд. Дар ҳамин давра низоми муайяни давлатдории навини тоҷикон шакл гирифт ва дар заминаи он минбаъд рушд кард. Аз ин лиҳоз, Нусратулло Махсум яке аз нахустин поягузори давлатдории тоҷикон дар давраи нав мебошад.

1. 4. Муборизаҳои Нусратулло Махсум дар раванди таъсисёбии ҚШС Тоҷикистон

Дар таърихи халқи тоҷик таъсисёбии ҚШС Тоҷикистон 16 октябри соли 1929 яке аз муҳимтарин ҳодисаҳои фараҳбахш ба шумор меравад. Муддати солҳои 1924 – 1929 Тоҷикистон чун ҷумҳурии худмухтор дар ҳайати ҚШС Узбекистон қарор дошт. Агарчанде ки таи ин муддат Тоҷикистон бо хизмати фарзандони фарзонаю халқи заҳматкашаш соҳиби дастовардҳои зиёд шуда буд, аммо аз мустақилияти сиёсӣ дар ҳудуди ИҚШС маҳрум буд. Вучуд доштани ҳамин падида барои пурра амалӣ шудани ормонҳои миллӣ аз ҷониби фарзандони баори халқи тоҷик дар он айём монеаҳо пеш меовард. Бо ҳамин маънӣ, Нусратулло Махсум дар чанде аз баромадҳои худ ишора ҳам намуда буд. Таҳлили мазмуну муҳтавои баромадҳои Нусратулло Махсум шаҳодат аз он медиҳанд, ки мавсуф ин падидаҳо барои тараққиёти ҷумҳур дар оянда як монеаи асосӣ эҳсос кардааст. Дар суҳанронҳои хеш ӯ таъкид менамуд, ки ҳама пешравиҳои то имрӯзаи мо танҳо ибтидои дигаргунсозии иҷтимоиву иқтисодӣ мебошад. Вазифаҳои мураккабтаре дар оянда рӯ ба рӯи мо истодаанд, ки ҳалли онҳо ҷумҳурии моро аз бисёр мушкилотҳо раҳо намуда, дар қатори дигар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ самар мебахшанд. Ин қазияҳо замоне ба таври дилхоҳ амалӣ мешаванд, ки мо ҷумҳурии мустақили хешро дар муҳити Шуравӣ дошта бошем [113, с. 12].

Маврид ба зикр аст, ки пас аз таъсисёбии ҚМШС Тоҷикистон нотавонбинони халқи тоҷик аз амалӣ намудани ҳадафҳои нопоки хеш даст накашида, ҳанӯз ҳам талош мекарданд, ки дар роҳи рушди давлатдории тоҷикон монеаҳо эҷод кунанд. Ба ин паҳлуи мавзӯ

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон таваҷҷуҳ намуда, ба чунин натиҷа расидаанд: «Мубориза алайҳи миллатгароён ва бадхоҳони халқи тоҷик дар замони пирӯзии Инқилоби Октябр, солҳои аввали ҳукумати Шуроҳо, бахусус дар арафаи тақсимои ҳудудӣ - миллии Осиёи Миёна ва баъди он яке аз вазифаҳои муҳимми ҷомеаи тоҷик ба шумор мерафт. Пас аз ташкили Ҷумҳурии Худмухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон фаъолияти душманони халқи тоҷик боз аз нав авҷ гирифт. Онҳо ба муқобили ташкили Ҷумҳурии Тоҷикистон садо баланд карда, мавҷудияти халқи тоҷик ва забону адабиёти онро бешармона инкор мекарданд» [2, с. 123].

Пас аз тақсимои миллию марзӣ Ҳукумати Ўзбекистон вазифадор шуда буд, ки барои рушди ҶМШС Тоҷикистон аз ҳар ҷиҳат шароит фароҳам оварад. Тоҷикистон бояд бо дастгирии Ўзбекистон рушд карда, дар самти иқтисоду фарҳанг ба натиҷаҳои назаррас расида ва ба ин минвол, ба сатҳи ҷумҳурии Иттифоқӣ мерасид. Лекин Ҳукумати Ўзбекистон огоҳона нисбати ин сиёсат хунукназарӣ зоҳир менамуд. Тавре муаррихи тоҷик Намоз Ҳотамов дар ин маврид менависад: «Мебоист бо мадади ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон ин ҷумҳурӣ чи аз ҷиҳати иқтисодӣ ва чи аз ҷиҳати фарҳангӣ ҳарчи зудтар ба сатҳи ҷумҳуриҳои Иттифоқӣ бардошта мешуд. Аммо дар амал сиёсати роҳбарони ҳамонвақтаи ҶШС Ўзбекистон нисбат ба тоҷикону Тоҷикистон самимӣ набуд. Дар ҳудуди ин ҷумҳурӣ на танҳо оиди масъалаи ҷобачогузори кадрҳо, балки махсусан дар соҳаи маориф, бештар ҳангоми ташкили мактабҳои тоҷикӣ, ҳатто ҳангоми ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ низ манфиати тоҷикон бештар ба эътибор гирифта намешуд. Ба мансабҳо асосан шахсонero таъин мекарданд, ки онҳо дар ҳуҷҷат ҳамчун «узбек» номнавис шуда бошанд. Бештар тоҷиконро маҷбур менамуданд, ки худро ҳамин тавр муаррифӣ кунанд. Махсусан тоҷиконero, ки худро «узбек» номнавис кардаанд, ба мансабҳои гуногун таъин мекарданд» [209, с. 456].

Мувофиқи нишондоди Конституцияи ИҶШС (с 1924) танҳо халқе дар ҳудуди давлати Шуравӣ метавонад соҳиби давлати мустақили Шуравӣ шавад, ки дорои ин се шарт асосӣ бошад:

1. Аҳолиаш дар як ҳудуди географӣ ҷойгир шуда бошад;
2. Шумораи аҳолии ин ҳудуди географӣ аз як миллион кам набошад;
3. Ин ҳудуди муайяншуда бояд ба ягон давлати хориҷӣ ҳамсарҳад бошад.

Ба андешаи инчониб, душманони халқи тоҷик бо дарназардошти ҳамин меъёри ҳуқуқӣ кӯшиш мекарданд, ки теъдоди тоҷиконро дар таншумориҳо камтар нишон диҳанд. Масалан, дар маъракаи барӯйхатгирии аҳоли соли 1926 ҳамин чиз бараъло эҳсос гардид. Аз тарафи сиёсати нодурусте, ки ҳукумати Ўзбекистон нисбати тоҷикон дар ҳамин марҳила пеш гирифта буд, бештар дар соҳаҳои фарҳангу маориф низ барои тоҷикон маҳдудиятҳо эҷод шуд.

Дар дохили Ўзбекистон сиёсати омехтакунӣ (ассимилятсия) – и тоҷикон возеҳан суръат мегирифт. Бештар ин омехташавӣ иҷборан бо истифода аз роҳҳои гуногун, аз қабилӣ таҳдиди муҳочир намудан ба Бухорои Шарқӣ, аз вазифа гирифтани маҳдудкунии ҳуқуқ ба таҳсил, истифодаи забони модарӣ ва ғайра амалӣ мегардид. Роҳи дигари кам намудани нуфузи воқеии тоҷикон тавассути барӯйхатгирии аҳоли буд. Масалан, тибқи барӯйхатгирии соли 1920 дар Самарқанд 44 758 тоҷик, 3 301 узбек, вале дар натиҷаи барӯйхатгирии соли 1926 шумораи узбекон – 43 364 ва тоҷикон 10 716 нафар нишон дода шудааст. Тибқи ин барӯйхатгирӣ 73,4 % аҳолии округи Хучанд бо ноҳияҳои Ашт, Конибодом, Исфара, 72 % аҳолии Конибодом ва 60 % аҳолии Ашт ғайритоҷик нишон дода шудааст [207, с. 140].

Натиҷаҳои барӯйхатгирии аҳолии соли 1926 боиси норозигии як қатор арбобони сиёсӣ чамъиятии Тоҷикистон гардид [210, с. 48 – 59]. Худи роҳбарони давлати Ўзбекистон чи дар солҳои охири Шуравӣ ва чӣ дар ҳамон айём ба ин сиёсати зидди тоҷиконаи давлати худ иқрор шуда буданд. Котиби аввали КМ ҲК (б)-и Ўзбекистон Акмал Икромов ҳанӯз

моҳи майи соли 1929 доир ба чунин сохтакориҳо чое иқроӣ шудааст. Оид ба чунин саҳву хатоҳои сохтакоронаи Ҳукумати Ўзбекистон баъдан котиби якуми КМ ҲК-и ҶШС Ўзбекистон Р. Н. Нишонов (1988 – 1991) дар мусоҳибаи худ бо мухбири рӯзномаи «Комсомольская правда» (1 июли соли 1988) чунин мегӯяд: «Пас аз тақсимои ҳудудҳои миллии давлатӣ, ки баъд аз Инқилоби Октябр ба вуқӯъ омад, баъзе тоҷиконе, ки дар Ўзбекистон зиндагӣ мекарданд, бо айби иддае амалдорон дар паспортҳояшон узбек навишта шуда буданд. Дари баъзе мактабҳои тоҷикӣ баста гардиданд. Гуфтан мумкин аст, ки ба дараҷаи муайян ҳуқуқҳои мардуми тоҷикзабон маҳдуд карда шуда буданд...» [287].

Дар қатори дигар фарзандони фарзонаю баномуси миллат Нусратулло Махсумро низ чунин раванди қор бетараф гузошта натавонист. Ў, ки роҳбарии давлатро ба дӯш дошт, аз ҳар нафари дигар бештар чунин маҳдудиятгузориҳоро аз ҷониби Ўзбекистон ҳис менамуд. Нусратулло Махсум хуб медонист, ки то пурра бартараф кардани чунин муносибат ба сатҳи ҷумҳурии мустақили Шуравӣ расидан номумкин аст. Файр аз ин, дар дигар соҳаҳои хоҷагии халқ ба дастовардҳои дилхоҳ ноил гаштан аз имкон берун аст. Нусратулло Махсум ба тақдири ояндаи кишвар бетараф набуда, дар пайи татбиқи нақшаҳои бузурги пешрафт буд. Шаҳодати ин гуфтаҳоро метавон дар маърузаи ӯ бо номи “Дар бораи ба Ҷумҳурии Иттифоқӣ табдил додани ҶМШС Тоҷикистон ва ба ҳайати ИҶШС дохил намудани он” (с 1929) пайдо намуд. Зимни суҳанронии хеш дар маърузаи номбурда, қайд карда мешавад, ки ҳамаи дастовардҳои мо то ба имрӯз оғози қор буда, моро қорҳои бузург дар пешанд. Барои хоҷагӣ ва сохтори давлатӣ моро зарур аст, ки қори мақомотҳои давлатиро ҷоннок намуда дар ин замина қорҳои тарбиявӣ, фарҳангу маорифро рушд бахшем. Ба андешаи ӯ, ҳалли ҳамаи ин масъалаҳо танҳо замоне даст медиҳад, ки Тоҷикистон аз сохтори мухторият ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил ёбад [113, с. 12].

Чи тавре ки дар саҳифаҳои пешин ёдовар шудем, таъсиси ҶМШС Тоҷикистон, агарчанде аҳаммияти бузурги таърихӣ дорад, аммо тамоми

ормону нишондодҳои Нусратулло Махсум, ки дар номаи худ ба унвони роҳбари Давлати Шуравӣ И. Сталин фиристода буд чомаи амал напӯшиданд. Аз ин лиҳоз, агарчанде расман аз ин ҳодисаи таърихӣ хуш истиқбол намуд, аммо ботинан чандон аз он қаноатманд набуд. Дар охири солҳои 20-ум бинобар сабаби дубора авҷ гирифтани ҳаракатҳои зиддиточикӣ дигар ором наистода, бо ҳар роҳ бори дигар меҳост аз чунин беалолатиҳои душманони тоҷик ҷилавгирӣ намояд.

Бо ин мақсад соли 1928 Нусратулло Махсум дар якҷоягӣ бо чанд нафар шахсони масъули давлатию ҳизбӣ ба номи Бюрои сиёсии КМ ҲК (б) Русия таҳти унвони “Доир ба тақсимои ҳудудӣ – милли дар Осиёи Миёна” мактубе навишта, ба дастгоҳи ҳукумати марказӣ ирсол намуданд [51, с. 128 – 137].

Дар ин мактуби дастаҷамъӣ, ки онро як навъ эътирозномаи арбобони сиёсӣ ҷамъиятии Тоҷикистон номидан мумкин аст, натиҷаҳои тақсимои соли 1924 бо назардошти поймол шудани манфиатҳои таърихӣ тоҷикон ноодилона арзёбӣ шудааст [210, с. 45]. Ин иддаои худро муаллифон бо овардани далелу мисолҳои зиёд собит намудаанд. Норозигӣ дар мактуб бештар дар масъалаи берун мондани ҳудудҳои тоҷикнишин аз ҶМШС Тоҷикистон ба назар мерасад. Қисме аз ин шаҳрҳоро ба таври муваққатӣ то иҷро шудани баъзе аз шартҳои махсус дар Бухорои Шарқӣ дар ҳайати Ўзбекистон монданд. Аз ҷумлаи ин шартҳо: 1) ба охир расидани ҷанги шаҳрвандӣ; 2) таъсиси Шуроҳо; 3) ташаккули сохторҳои давлатӣ; 4) аз нав барқарор намудани хоҷагии халқ ва ғайраҳо ба ҳисоб мерафтанд. Муаллифони мактуб тақозои онро мекунанд, ки акнун то ин муддат ин шартҳо дар ҳудуди ҶМШС Тоҷикистон иҷро шуданд ва вақти он расидааст, ки шаҳрҳои тоҷикнишини дар ҳайати Ўзбекистон буда ба Тоҷикистон ҳамроҳ карда шаванд.

Яке аз мақсадҳои асосии муаллифони мактуб бо ин эътирозномаи худ таъмини адолати таърихӣ буд. Эшон ба ин васила меҳостанд аз

имкониятҳои вучуддошта истифода бурда, барои таъсиси Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақили Шуравӣ роҳ кушоянд.

Дар идома аз маъракаи барӯйхатгирии аҳолии муаллифони воқуниш нишон дода, натиҷаҳои барӯйхатгирии муғризона хонданд. Бинобар нишондоди мактуб, дар натиҷаи маъракаи барӯйхатгирии аҳолии соли 1926 шумораи тоҷикони шаҳрҳои Самарқанду Бухоро гӯё 15 – 20 %-ро ташкил менамудааст. Ин ҳам дар ҳолест, ки аслан дар ин шаҳрҳо то тақсими милли саршумори тоҷикон аз 75 то 98 %-ро дар бар мегирифт. Муаллифони мактуб таъкид ба он мекунанд, ки дар рафти барӯйхатгирии аҳолии тоҷиконро бо ҳар усул, аз ҷумла бо таҳдиди он ки ҳар кӣ худро “узбек” надонад, ба Бухорои Шарқӣ бадарға мешавад, дар рӯйхат дар рости мансубияти милли “узбек” сабт намудаанд. Бо чунин усул аз рӯи санҷишҳои мо, – гуфта мешавад дар мактуб, бештар аз 50 %-и тоҷикони ноҳияҳои ҳудуди Узбекистон ҳамчун “узбек” сабт шудаанд.

Ҳамин тавр, дар роҳи ташаккули давлатдории тоҷикон монеаҳои зиёд эҷод мешуд. Агар муқаррароти Конститутсияи ИҶШС-ро доир ба шартҳои таъсиси ҷумҳуриҳои мустақили Шуравӣ ба инобат гирем, ҳалқи тоҷик ба ду шарт: “ҷойгиршавии аҳолии дар як ҳудуди муайян ва ҳамсарҳад будан бо ягон давлати ғайрисотсиалистӣ” пурра мувофиқат мекарданд. Ба шарти дигар, ки аз 1 млн бештар будани аҳолиро дар назар дошт, аслан теъдоди тоҷикон дар он вақт мувофиқ буд, аммо бо кӯшиши бадхоҳони ҳалқи тоҷик тавре ки мушоҳида шуд, саршумори тоҷикон кам нишон дода мешуд. Дар ин росто эътирози арбоби сиёсӣ ҷамъиятии Тоҷикистон Шириншоҳ Шохтемур ва тариқи мактуб ирсол доштани он ба унвони И. Сталин аз моҳи майи соли 1926, ки аз чунин аҳвол саҳт норозигӣ намуда буду бо далелҳои қавӣ фикрҳояшро собит намуд, зикр кардан ба маврид аст. Мактуби ӯ дар самти ташкилҳои ҶШС Тоҷикистон нақши хело калон дорад [155, с. 91; 284].

Яке аз мавзӯҳои тоҷикнишине, ки пас аз тақсими дар ҳайати Узбекистон боқӣ монда буд, ин округи Хучанд ба ҳисоб меравад.

Вилоятҳои Панҷакент ва Уротеппа ба таври пурра охири соли 1926 ба ихтиёри ҶМШС Тоҷикистон гузаштанд.

Аз замони тақсимот мардуми округи Хучанд майли ба Тоҷикистон ҳамроҳ шуданро доштанд. Дуруст аст, ки соли 1928 ҳангоми сафари Раиси Президиуми Шурои Олии ИҶШС М. И. Калинин, ки мардуми Конибодом роҳи поезди ўро гирифтанд ва тақозои худро дар бораи дохил шудан ба таркиби Тоҷикистон иброз доштанд, шаҳодати ин гуфтаҳост.

Масъалаи мазкур борҳо аз тарафи роҳбарияти Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Тоҷикистон, дар сатҳи гуногун муҳокима шудааст. Умуман, аз роҳбарони Тоҷикистон, ба монанди: Нусратулло Махсум, Ш. Шохтемур, А. Ҳочибоев, А. Муҳиддинов ва чанде дигарон бо дарки аҳаммияти таъсиси ҷумҳурии мустақили Шуравии Тоҷикистон давоми солҳои 1926 – 1928 кӯшиш менамуданд, ки шаҳрҳои тоҷикнишини берун аз Тоҷикистон монда ба Тоҷикистони мухтор ҳамроҳ карда шаванд ва бо ин роҳ ба мақсади ниҳонӣ хеш бирасанд. Ба ғайр аз ин, онҳо бо ақлу заковат, донишу ҷаҳонбинии васеъ ва кордонии зиёд дар байни мардуми маҳаллӣ корҳои зиёди фаҳмондадихӣ, сиёсӣ маърифатӣ бурда, ба мардум аҳаммияти ташкили ҷумҳурии мустақили Шуравиро мефаҳмонданд. Дар ин роҳ муборизаҳои зиёд бурда, дар натиҷаи рашку ҳасади нотаъвонобинии миллат номҳояшон ҳатто дар солҳои оянда доғдор гардид. Албатта, ҳар яке дар ин самт бо хизматҳои худ ҷойгоҳи ҷудогонаро соҳибанд. Тавре аз навиштаҳояш маълум аст, Нусратулло Махсум низ дар ин ҷода талошҳои зиёд намуда, бахусус барои ҳамроҳ намудани округи Хучанд ба Тоҷикистон борҳо бо мардумони қисмати шимоли Тоҷикистон мулоқотҳо анҷом додааст.

Моҳи апрели соли 1929 мардуми округи Хучанд аз роҳбарони ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум ва Раиси Шурои Комиссарони Халқи ҶМШС Тоҷикистон Абдурахим Ҳочибоев хоҳиши иштирок кардан дар анҷумани дуёми округи Хучандро (2 апрели соли 1929) намуданд. Онҳо ин хоҳишро ба инобат гирифта, аввал бо мардуми

Уротеппа (Истаравшан) вохӯрӣ гузаронида, баъдан озими округи Хучанд шуданд. Дар байни мардумони касбу кори гуногун Нусратулло Махсум ва А. Ҳоҷибоев бо нутқҳои ҷолибу даъваткунанда баромад карданд [241]. Дар анҷумани зикршуда хоҳиши табақаҳои гуногуни аҳолии округро ба инобат гирифта, ба тарафдории дохил шудан ба ҳайати ҶМШС Тоҷикистон қарорҳои дахлдор қабул карда шуд.

Онҳо дар мавриди ба ихтиёри Тоҷикистон додани округи Хучанд ва ба ҷумҳурии мустақили Шуравӣ табдил додани Тоҷикистони худмухтор ба ҳукумати марказӣ таклифу пешниҳодҳо ба миён гузоштанд.

Аз 21 то 28 апрели соли 1929 анҷумани II Шуроҳои ҶМШС Тоҷикистон бо роҳбарии Нусратулло Махсум баргузор гардид [20]. Дар анҷуман масъалаи дохил шудани округи Хучанд ба Тоҷикистон мавриди муҳокима қарор гирифт [20]. Ҳамзамон доир ба ин масъала ба анҷумани III-и Шуроҳои ҶШС Узбекистон муроҷиатнома пешниҳод намуданд. Кумитаи Иҷроияи Марказии ҶШС Узбекистон, аз 25 майи соли 1929 қарорро дар бораи ба ҶМШС Тоҷикистон ҳамроҳ намудани округи Хучанд таҳия ва қабул намуд. Бо ҳамин, округи Хучанд бо 16 ноҳия ва 3 шаҳр ба Тоҷикистон дохил карда шуд [139, с. 196]. Қарори мазкур бо таъя ба эълумияи соли 1925 доир ба тақсмот қабул шуда буд. Мувофиқи он то анҷоми ҷангҳои мусаллаҳона Хучанд дар тобеияти Узбекистон мемонад. То соли 1929 авҷи ҳаракатҳои босмачигарӣ дар муқоиса ба солҳои гузашта хеле паст шуда ва давраи татбиқи талаботи ин санади ҳуқуқӣ расида буд. Муқаррароти эълумияи зикршуда ҳукумати марказиро низ водор кард, ки ҳуқуқҳои конституционии Тоҷикистонро ба инобат бигирад. Зеро дар ҳудуди Хучанд 250, 8 ҳазор нафар аҳоли зиндагӣ мекард [75, с. 79]. Бо ворид шудани он ба Тоҷикистон аҳолии Тоҷикистон ба 1 млн 200 ҳазор нафар расид [125, с. 63]. Ҳамин тавр, Тоҷикистон се шарти конституционии ташкили ҷумҳурии мустақили Шуравӣ дар ҳайати ИҶШС-ро соҳиб шуд ва барои таъсиси ҶШС Тоҷикистон роҳ кушод.

Бинобар навиштаи муаррих Ҳайдаршоҳ Пирумшоев «Ин амал (ҳамроҳкунии округи Хучанд ба Тоҷикистон дар назар аст. – М. Д) як заминаи муътамаде шуд, дар роҳи ҳалли масъалаи таъсисёбии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон. Дар раванди ҳалли ин масъала, ҳар шахси таърихогаҳ заҳмати сангину матонати ҳалқунанда доштани фарзонафарзандони тоҷик Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шоҳтемур, Чинор Имомов ва дигар ҳамсафу ҳаммаслақонашонро аз рӯи маълумотҳои мавҷуда, возеҳан дарк мекунад» [154, с. 60].

Талошҳои пайдарпайи Нусратулло Махсум ва Абдурахим Ҳочибоев оқибат ба он овард, ки масъалаи аз ҳайати ҶШС Узбекистон баромадани ҶМШС Тоҷикистон ва ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил додани онро идораҳои дахлдори ҳизбии Давлати Шуравӣ, аз санаи 6 июни соли 1929 дуруст шумориданд. Рӯзи 12 июни соли 1929 Раёсати КИМ ИҶШС ахбороти ҶМШС Тоҷикистонро доир ба дастовардҳои хоҷагии халқ шунида, чунин қарор баровард: «Бо назардошти бомуваффақият таъмин намудани тараққиёти иқтисодию мадания Тоҷикистон, масъалаи аз ҳайати ҶШС Узбекистон ҷудо намудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба ҳайати ИҶШС, ҳамчун Ҷумҳурии мустақили иттифоқӣ ҳамроҳ кардани он ба мақсад мувофиқ шуморида шавад» [204, с. 14].

Аз 17 июни ҳамон сол бошад, Бюрои иҷроияи КМ ҲК (б) Узбекистон низ бо ҳамин мазмун қарори дахлдор қабул кард. Нотавонбинони халқи тоҷик дар ин марҳилаи тақдирсоз бисёр кӯшиш намуданд, ки дар ин роҳ монеаҳо эҷод кунанд. Ҳамин буд, ки 12 июли соли 1929 А. Ҳочибоев бо далелҳои қотеъ доир ба ин масъала дар ҷаласаи Раёсати КИМ-и ИҶШС баромад намуд. Бо таъсири ин дар қарори КИМ ИҶШС, ки бо имзои котиби он Енукидзе қабул шудааст, масъалаи таъсиси ҶШС Тоҷикистон мусбӣ арзёбӣ шудааст. Мақомотҳои роҳбарикунандаи Узбекистон низ ин масъаларо 13 июл маъқул шуморида, барои назорат аз болои раванди кор худи ҳамон рӯз комиссияи махсусе бо сарварии Юлдош Охунбобоев таъсис ёфт. Ба

гумони ғолиб таъсири пантуркистон дар комиссияи номбурда зиёд ба назар мерасид. Ҳамин буд, ки доир ба ин масъала баҳсу мунозираҳо пайдо мешуданд. Аз 25 июли соли 1929 комиссияи дигаре аз ҷониби марказ оиди аз ҳайати ҶШС Узбекистон ҷудо намудани ҶМШС Тоҷикистон, бо сарвариини Макеев, ки ҷонишини раиси Шурои иқтисодии Осиёи Миёна ҳам буд, таъсис дода шуд. Комиссия бо сарвариини Макеев, асосан аз 25 июл то 8 сентябри соли 1929 фаъолият намуд. Ин муддат масъалаҳои муҳокимашаванда хело тезутунд баррасӣ мешуданд.

Барои ҳалли чунин масъалаҳо 25 июли ҳамон сол аз ҷониби Тоҷикистон низ комиссияи махсусе бо сарвариини Нусратулло Махсум таъсис ёфт. Ба ҳайати ин комиссия Ш. Шохтемур, А. Ҳочибоев, Қ. Дайламӣ, Анваров, О. Раҷабов ва Клок дохил мешуданд [204, с. 14].

Мавзуи ба Тоҷикистон баргардонидани шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд ва баъзе музофотҳои атрофи Сурхандарё яке аз мавзуҳои асосии баҳси байни аъзоёни комиссия ба ҳисоб мерафт. Мутаассифона, роҳбарон ва аъзоёни комиссияҳои зикршуда барои дохил намудани ин шаҳрҳо ба Тоҷикистон бо ҳар роҳу восита монеа шуданд. Ҳатто Макеев 29 июли соли 1929 дар гузориши худ ба ин мавзӯ дахл намуда, аз ҷумла бо ба назар гирифтани талошҳои зиёди роҳбарони Тоҷикистон чунин савол мегузорад: Ҳоли ҳозир Бухоро ба тоҷикон чӣ медиҳад? Ба савол боз худ чунин посух медиҳад: ба фикрам, Бухоро барои тоҷикон луқмаи номувофиқ аст, бинобар ин, дар айни замон набояд дар бораи он ҳарф занем [196, с. 36].

Дархостҳо аз тарафи КИМ-и Тоҷикистон нисбати Самарқанд низ карда шуд, аммо ин ваъдаҳо баъдан бо таъсири Ҳукумати Узбекистон “фаромӯш” шуданд. Бо мақсади амалӣ нашудани ин хостаҳо Ҷумҳурии Узбекистон дарҳол пойтахти худро аз Тошканд ба Самарқанд кӯчонид. Дар мавриди ҳамроҳ кардани Сурхандарё ба Тоҷикистон бошад баъди талошҳои зиёди роҳбарони Тоҷикистон, аз ҷумла А. Муҳиддинов билохира 7 феввали соли 1930 Раёсати КИМ ИҶШС дастур дод, то

тамоми Сурхандарё ба Тоҷикистон дода шавад. Аммо бо сабабҳои махсус ин дастур амалӣ нашуд [257].

Масъалаи ба Тоҷикистон ворид намудани округи Хучандро Раёсати КИМ ҶМШС Тоҷикистон зери сарвари Нусратулло Махсум давоми рӯзҳои 11 – 24 августи соли 1929 муҳокима намуда, қарорҳои мусбӣ қабул намуд.

4-уми сентябри соли 1929 воридшавии Хучанд ба Тоҷикистон расмӣ гардонида шуд. Санаи 11 сентябр дар пленуми муштаракӣ кумитаи вилоятии ҲК (б) Тоҷикистон ва комиссияи назоратии КМ ҲК (б) ҶШС Узбекистон, ки дар шаҳри Душанбе баргузор гардида буд, оид ба масъалаи марказӣ - «Дар бораи баромадани ҶМШС Тоҷикистон аз ҳайати ҶШС Узбекистон» Шириншоҳ Шохтемур маъруза карда, ин масъаларо бо далелҳои илмию амалӣ асоснок намуд [204, с. 14 – 15]. Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум низ доир, ба хоҷагии халқ, фарҳанг ва тараққиёти ояндаи Тоҷикистон маърузаи пурмухтаво намуд [10]. Дар маърузаи хеш қариб ба тамоми паҳлуҳои ҳаёти ояндаи ҷумҳурӣ, аз ҷумла масъалаи маданият, баробархукукии халқҳо дахл намуда, дар идома қайд намуд, ки ҳукуки халқҳои узбеки ҳудуди Тоҷикистон ҳифз мешаванд. Ҳамин тавр, бояд ҳукуқҳои тоҷикону узбекҳои сокини ҳарду ҷумҳурӣ пурра ҳифз шаванд [10].

Худи ҳамон рӯз, баъди шунидани маърузаҳо қарор дар бораи чудо шудани Тоҷикистонро аз ҳайати Узбекистон ва ҳамчун ҷумҳурии мустақили Шуравӣ дохил шудани он ба ИҶШС қабул шуд.

Дар Душанбе рӯзи 15 октябри соли 1929 Анҷумани III ҷавҳуллодаи Шуроҳои ҶМШС Тоҷикистон бо роҳбарии Нусратулло Махсум ба кори худ шуруъ кард. Анҷуман аз рӯи маърузаи Раиси КИМ-и ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум «Оид ба таъсисёбии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон» [132, с. 93] қарор қабул намуд. Фардои он, дар сахни Хонаи деҳқон (собиқ бинои театри драматии русии ба номи В. Маяковский), бо иштироки намояндагони анҷуман, аскарони сурх ва аҳоли, дар бораи ба Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии

Тоҷикистон табдил додани ҶМШС Тоҷикистон бо имзои Нусратулло Махсум ва котиби анҷуман Қосим Дайламӣ эълomia қабул гардид. Нусратулло Махсум ба ҳайси Раиси КИМ ҶШС Тоҷикистон боз аз нав интиҳоб гардид.

Ҳамин тавр, баъди кӯшишу ҷонбозиҳои зиёд ҶШС Тоҷикистон таъсис ёфт. Дар эълomiaи зикршуда орзую омили халқи тоҷик тасвир шуда, расидан ба ин мақом ба маънии натиҷаи комёбиҳои меҳнатии халқи тоҷик дар зери роҳбарии ҳизби коммунистӣ доништа шудааст.

Дар қисмати хотимавии эълomia чун нидои тоҷикон ба мазмуни зайл чунин оварда мешавад: «Ба хоҳири ҳамраъйии байналхалқии коргарон ва деҳқонон, ки барои ҳимояи Ватани сотсиалистии худ аз хатарҳои берунӣ ва дохилӣ равона карда шудаанд ва ба мақсади муттаҳидии кӯшишҳои ҳамаи халқҳои, ки сокини ИҶШС мебошанд, барои комёбии сохтмони сотсиализм дар асоси ҳамкориҳои бародарона, анҷумани III ғавқулоддаи Шуроҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз номи коргарон ва деҳқонони тамоми Тоҷикистон ва Бадахшони Мухтори Кӯҳӣ ба ҳамаи халқҳои ҷаҳон бо тантана эълон мекунад:

Бо иродаи олии меҳнаткашони Тоҷикистон аз Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистӣ ба Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ дар ҳайати Бадахшони Мухтори Кӯҳӣ ва округҳои: Хуҷанд, Уротеппа, Ҳисор, Ғарм, Қӯрғонтеппа, Кӯлоб ва Панҷакент табдил меёбад.

Ихтиёран ҳамчун аъзои комилҳуқуқ дар асоси эълomiaи Анҷумани III Шуроҳои Иттифоқи Ҷумҳурияҳои Шуравӣ Сотсиалистӣ ба ИҶШС дохил мешавад.

ҶШС Тоҷикистон ҳамзистии бародаронаи меҳнаткашони тамоми миллатҳои дар он сукунатдоштаро аз ҷиҳати тараққиёти сиёсӣ, хоҷагӣ ва фарҳангӣ таъмин менамояд.

Зинда бод, Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ!

Зинда бод, Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии ҷаҳонӣ!» [37, с. 173].

Анҷумани III-и ғавқулоддаи КИМ ҶШС Узбекистон 6 ноябри соли 1929 қарори анҷумани III-и Шуроҳои Тоҷикистон доир ба аз ҳайати

Узбекистон баромадани Тоҷикистонро тасдиқ намуда, аз ҳукумати марказӣ хоҳиши онро намуд, ки ин масъала дар анҷумани ояндаи КИМ ИҶШС мавриди муҳокима қарор гирад.

Бояд қайд намуд, ки таъсисёбии Тоҷикистон ҳамчун Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ тавре мушоҳида шуд, ин маҳсули меҳнату заҳмати роҳбарони ҳамонвақтаи Тоҷикистон, аз ҷумла Нусратулло Махсум мебошад. Бинобар навиштаи олимони тоҷик Ҳайдаршо Пирумшоев ва Қурбониддини Аламшо: «Дар таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон аз байни роҳбарони тоҷики соли 1929 Нусратулло Махсум, Ш. Шохтемур, А. Ҳочибоев ва Муҳиддинов нақши бузург доштанд. Дар баробари истифода аз мансаби хеш ҳамчунин ин афрод заҳраи (шучоат, далерӣ. – М.Д) сиёсии хуб доштанд, ки дар ҳассостарин лаҳзаҳо ба кор меомад» [155, с. 103].

Нусратулло Махсум таъсисёбии ҶШС Тоҷикистонро ҳамчун ҳодисаи бузурги таърихӣ арзёбӣ менамуд. Ӯ дар як муддати кӯтоҳи таърихӣ ба чунин марҳила расиданро аз ҳар ҷиҳат ба кумакҳои ҳукумати марказӣ ва заҳмати мардуми меҳнаткаш алоқаманд медонист [63, с. 266]. Гузашта аз ин, таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон ба дили душманони халқи тоҷик дубора алангаи оташи кибру хусӯматро барафрӯхт. Акнун онҳо исбот кардани мешуданд, ки таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон ғайриқонунӣ буда, онҳое ки барои ташкили ҶШС Тоҷикистон саҳм гузоштанд, ба сохтакориҳо роҳ додаанд. Албатта, дар ин ҷо пеш аз ҳама, Нусратулло Махсум ва Абдурахим Ҳочибоев дар назар дошта шуда буданд.

Нотавонбинони халқи тоҷик кӯшиш мекарданд, то иҷлосияи навбатии КИМ ИҶШС, ки 5-уми декабри ҳамон сол дар шаҳри Маскав бояд баргузор мегардид, бо ин “сохтакорӣ”-ҳои роҳбарони Тоҷикистон ҳукумати марказиро бо ҳар роҳе набошад, бовар кунонанд. Бинобар ҳамин сабаб, дар рӯзномаи иҷлосияи навбатии КИМ ИҶШС масъалаи мазкур бояд мавриди баррасӣ қарор мегирифт.

Вазъияти ба вучуд омада аз Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари давлат масъулияти зиёд талаб мекард. Форигболию саҳлангорӣ дар ин

вақт аз ҷониби эшон хатари маҳви давлати навинро метезонд. Чунин вазъияти муташанниҷро эҳсос намуда, Нусратулло Махсум тахминан ибтидои моҳи ноябр ба раиси ШКХ ҶШС Тоҷикистон Абдурахим Ҳочибоев супориш медиҳад, ки ба таври очилӣ то рӯзи кушодашавии иҷлосия китобе омода созад ва дар он исбот шавад, ки шароит барои ташкили ҶШС Тоҷикистон қонунан ва илман фароҳам омада буд. Ҳочибоев супоришро то 3 декабр ба анҷом мерасонад. Рӯзи 3 декабр китобча бо номи “Тоҷикистон” (Очерки мухтасари сиёсӣ – иқтисодии ҶШС Тоҷикистон) дар ҳаҷми 73 саҳифа бо забони русӣ дар шаҳри Маскав аз нашр мебарояд [147, с. 22]. Китоби мазкур пеш аз оғози иҷлосия ба ҳама иштирокчиён тақдим карда мешавад. Аз мазмуни маърузаҳои иштирокчиён бараъло маълум буд, ки онҳо маърузаҳои худро бо таъя ба маълумотҳои китоби “Тоҷикистон” таҳия намудаанд. Масалан, яке аз маърузачиён котиби Президиуми КИМ ИҶШС Енукидзе А. С. дар маърузаи худ аз таъриху фарҳанги бойи тоҷикон ёдовар шуда, аз ҷумла чунин гуфтааст: «Тоҷикон яке аз халқҳои қадима ба шумор мераванд, ки дар қисматҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, шимолу ғарби Ҳиндустон ва ғарби ҳозираи Хитой маскун мебошанд. Дар ҳуди Осиёи Миёна замоне бешубҳа, тоҷик халқи ҳукмрон ба шумор мерафт...» [229].

Дар фарҷоми ин бахш ҳаминро зикр кардан ҷоиш аст, ки дар чунин як давраи басо мушкул зери роҳбарии Нусратулло Махсум фарзандони баномуси миллати тоҷик, мисле ки дар миёни обу оташ монданду тарҳи давлатро кашиданд ва ватан обод карданд. Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ҷонфидоҳои Нусратулло Махсум дар ҷодаи давлатсозӣ баҳои хело воқеӣ дода, аз ҷумла чунин менависанд: «Дар вазъияти ниҳоят ҳассосу мушкул дар сафи аввалин фарзандони сарсупурдаи халқи тоҷик ба мубориза бархостани Нусратулло Махсум нишонаи ватандӯсту ватанпарастии асил будани ӯ мебошад. Кӯшишу талошҳои ӯ, пеш аз ҳама, дар ташаккули Ҷумҳурии Тоҷикистон, муайян гардидани марзу буми имрӯзаи он ва шинохти миллати тоҷик беназир

аст. Зеро дар он солҳои ҳассосу тақдирсоз бадхоҳони миллати тоҷик намехостанд, ки халқи мо соҳиби ҷумҳурии худ гардад. Аз ин рӯ, Нусратулло Махсум ба ҳайси яке аз роҳбарони ҷумҳурӣ бо ҷасорати ғавқулода ва шучоати сиёсӣ барои тақсимои одилонаи ҳудудӣ, муайян намудани шахсияти миллии мардуми тоҷик мубориза бурда, кӯшиш намуда буд, ки тоҷикон ҳамчун яке аз қадимтарин халқҳои Осиёи Марказӣ ва дорони таъриху фарҳанги чандинҳазорсола эътироф ва шинохта шаванд» [3, с. 317].

Раванди ташаккулёбии давлатдории тоҷикон дар солҳои 20-уми асри XX тавре мушоҳида шуд, бинобар сабаби вучуд доштани омилҳои мушкилзои дохилию берунӣ бо фидокориҳои фарзандони сарсупурдаи ин миллат ба вучуд омад. Хушбахтона, аз ин шароити таърихӣ тоҷикон тавонистанд то ҷое ба манфиати хеш давлат бисозанд. Таъсисёбии Тоҷикистон дар ин шароит агарчи аз бисёр марказҳои сиёсӣ фарҳангиаш маҳрум монд, ҳодисаи беназир ба ҳисоб меравад. Зеро бори аввал халқи мо соҳиби давлате шуд, ки Тоҷикистон ном дорад. Агарчи аҷдоди мо қабл аз ин соҳиби давлатҳои бузург, ба мисли Ҳахоманишиниёну Сосониён, Кушониёну Сомониён буданд, аммо таъсисёбии Тоҷикистон дар солҳои 20-уми асри XX бори аввал номи этникии миллатро муаррифӣ намуд ва ин давлате, ки бо обилаи дастони фарзандони бедори миллат сохта шуд, бе ҳеҷ шакку шубҳа, заминаи асосии Тоҷикистони соҳибистиклол мебошад. Аз ин рӯ моро месазад, ки ҳамасола дар арафаи Рӯзи истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон – рӯзи 9 сентябр пеш аз он ки доир ба дастовардҳои истиқлолият сухан мекунем, аз хизматҳои фидокориҳои ин фарзандони некноми тоҷик ёд кунем. Зеро ин қарзи фарзандии мост.

БОБИ II. ТАЛОШҶОИ НУСРАТУЛЛО МАХСУМ ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТ ВА ТАНЗИМИ РАВАНДИ МУҲОҶИРАТ ДАР ТОҶИКИСТОН

1.1. Ҳаракати зиддишуравӣ ва нақши Нусратулло Махсум дар таъмини зиндагии озоиштаи ҷомеа

Заминаҳои ба вуҷуд омадани ҳаракати босмачигарӣ дар Осиёи Миёна аслан пас аз ғалабаи Инқилоби Октябр ба вуҷуд омада, дар солҳои минбаъда хело авҷ гирифт. Махсусан, солҳои 1918 – 1923 яке аз давраҳои пуравчи ҳаракати зиддишуравӣ мебошад, ки дар адабиётҳои таърихӣ бо номи ҷанги шаҳрвандӣ сабт шудааст. Ҳаракати зиддишуравӣ ва ё аксулинқилобчиёни Осиёи Миёна аз тарафи аксари таърихшиносони даврони Шуравӣ бештар бо номи “босмачигарӣ” тасвир мешуданд. Ҳамин буд, ки ин ҳаракат ва намоёндагони он дар байни мардум бо номҳои “босмачигарӣ”, “босмачӣ” шинохта мешуданд.

Дар натиҷаи ғалабаи Инқилоби Октябр ҳокимиятҳои маҳаллӣ сарнагун шуда, низоми нави давлатдорӣ ҷорӣ гардид. Гузаронидани ислоҳоти ғуногун дар ҳама соҳаҳо, бо мақсади ташаккули низоми сотсиалистӣ ва дигар ҷорабиниҳои ҳукумати нав боиси норозигии табақаи ҳукмрон ва дороён гардид. Зеро татбиқи чунин ҷорабиниҳо бар зарари эшон меанҷомид. Аз ин лиҳоз, миёни мардум ҳучуми Артиши Сурх ба Осиёи Миёна ва ҷорӣ шудани низоми навро зидди дину диёнат эълон доштанд. Аз сабабе, ки донишу ҷаҳонбинии ҷомеа хело маҳдуд буду шаклдиҳандаи донишҳои диниашон аксаран ҳамон муллоҳои камсавод буданд, дар давраи аввал қариб саросар ба аскарони сурх муқобилият нишон доданд. Аксари мардум аслан намедонистанд, ки ҳадафи асосии Ҳокимияти Шуравӣ чист?! Ҳамин ҳаёти қашшоқона, зулму ситам дидан, андозҳои сершумор супориданҳоро қабул дошта, бо машаққат зиндагӣ мекарданд. Руҳониёни иртиқоӣ хоҳ ноҳақ бо ҳар роҳи васила ҷорабиниҳои давлати навро ба таври худ шарҳ дода, ислоҳотҳои

Шуравиро як навъ ҳаракатҳои зиддинӣ маънидод менамуданд [183, с. 15].

Дар ҳудуди аморати Бухоро ин падида бештар ҳис карда мешуд. Махсусан, дар Бухорои Шарқӣ, ки хело минтакаи қафомондаи аморати Бухоро ба ҳисоб мерафт, теъдоди зиёди мардум дар ибтидо муқобили Артиши Шуравӣ бархостанд. Нигоштаи шоҳиди ин ҳодисаҳо – Нагорний, ки ба сифати консули генералии Русия дар Бухорои Шарқӣ фаъолият дошт, далел шуда метавонад. Нагорний қайд мекунад, ки «Охирҳои тобистони соли 1921 дар Бухорои Шарқӣ босмачигарӣ хусусияти оммавиро ба худ гирифт. Он торафт тезутунд шуда, доираҳои зиёди одамонро фаро мегирифт. Дар қатори собиқ амалдорон, инчунин аҳолии камбағал низ ба ин ҳаракат шомил шуда, зидди тартиботи нав мубориза мебуданд» [104, с. 298]. Бинобар навиштаи муаррихони тоҷик Р. Абулҳаев ва Ҳ. Дӯстов: «Сабаби асосии чунин бархӯрди заҳматкашон нафаҳмидани моҳияти Ҳокимияти Шуравӣ, ғайратзадагии эшон ва дар банди ҳаҷолат қарор доштани онҳо мебошад. Ба ибораи дигар, оммаҳои заҳматкаш ба қабули Ҳукумати Шуравӣ ҳанӯз тайёр набуданд» [181, с. 349 – 350].

Зикри нуктаи дигар низ дар ин ҷо ҷойиз аст, ки ҳангоми воридшавии Артиши Сурх ба ҳоки аморати Бухоро аз тарафи эшон низ баъзе зиёдаравиҳо мушоҳида мешуд. Беъътиной зоҳир намудан ба анъанаҳои динию мазҳабӣ ва миллии халқҳои маҳаллӣ, дуздӣю ғоратгарӣҳо алангаи чунин муборизаҳо зиёд менамуд [181, с. 345]. Аз чунин қору кирдори нодурусти аскарони сурх муқобилонаншон дар минтақа боз ҳам меафзуд. Масалан, баъди фирори амир Олимхон ба ҳоки Афғонистон (5 март соли 1921) дар ҳудуди Бухорои Шарқӣ ҳаракати зиддишуравӣ авҷ гирифт. Аскарони отряди ҳарбии Ҳисор баҳори соли 1921 дар Кӯлоб ва ноҳияҳои гирду атрофи он Ҳокимияти Шуравиро ҷорӣ намуданд. Агарчанде ки ҳангоми гурехтани худ Олимхону ҳамроҳонаш ғоратгарӣҳои зиёд ва чандин амалҳои шармандаовари зиддишаръӣ

анҷом дода бошанд ҳам, боз давоми моҳҳои апрел ва май аксари мардумони ноҳияҳои Балҷувону Кӯлоб зидди аскарони сурх бархестанд.

Ташкилкунандагони аввалин дастаҳои босмачиён дар Бухорои Шарқӣ Иброҳимбек дар Лақай, Давлатмандбӣ дар Балҷувон, Ашӯртӯқсабо дар Кӯлоб, Туғайсарӣ дар Қизилмазор, Темурбек дар Ҳисор, Раҳмон додхоҳ дар Душанбе, Ғаюрбек дар Файзобод, Абдулқаюм дар Данғара, Фузайл Махсум дар Қаротегин, Эшони Султон дар Дарвоз ва ғайра буданд. Онҳо тахминан оғози соли 1921 дар Душанбе бо роҳбарии амир як мулоқоте ораста, он ҷо нақшаи мубориза ба муқобили болшевиконро тарҳрезӣ мекунанд. Баъди гурехтани амир ба Афғонистон муҳолифони Давлати Шуравӣ аз рӯи он нақша албатта, корро пеш мебуданд. Яъне, мақсади ҳамаи онҳо ин, пеш аз ҳама, маҳви ҳукумати болшевикон ва барқарор намудани тартиботи амирӣ буд. Зеро эшон ба туфайли ҳамин давлати амирӣ соҳиби мақому мартаба шуда буданд.

Дар ибтидои солҳои 20-уми асри XX вазъи сиёсӣ хело мушкил гардида, дар рафти ин муборизаҳо одамони зиёде қурбон шуданду қисми дигар ба кишвари Афғонистон фирорӣ шуданд.

Аз мардумони маҳаллӣ бештар онҳое бо аскарони сурх пайвастанд, ки нисбати сохтори амирӣ нафрат доштанду зиндагии тоқатфарсои мардумро дидан намехостанд. Аз бадӯ неки ҷаҳон то ҷое огоҳӣ доштанд. Масалан, ҷадидони Бухоро, ки муқобили сохтори амирӣ буданд, бо ғалабаи Инқилоби Октябр як қисмашон ба ҳизби коммунистии Бухоро (с 1918) пайваста, муборизаҳои хешро идома доданд. Дар қухистони Бухорои Шарқӣ бештар онҳое бо болшевикон пайвастанд, ки таҷрибаи мардикорӣ дар шаҳрҳои кишвари Туркистонро доштанду дар ҳаракатҳои инқилобӣ иштирок кардаанд. Ё хангоми мардикорӣ бо коргарони рус қаробат пайдо карда, асли моҳияти сохтори навро дарк менамуданд.

Дар водии Қаротегин яке аз ин нафарон Нусратулло Махсум буд. Нусратулло Махсум ханӯз аз соли 1921 муборизаро зидди ҳокимони муфтихӯри маҳаллӣ сар карда буд. Ӯ барои барқарор намудани

ҳокимияти Шуравӣ дар водӣ ва ба ин васила аз ҷаҳлу ҷаҳолат дур кардани мардум муборизаҳои зиёд бурдааст. Нусратулло Махсум хуб медонист, ки Артиши Сурх иқтидору таҷрибаи хуби ҷангӣ дорад аз ин лиҳоз, зиёд мекӯшид, ки бо қувваи онҳо адолатро ҷорӣ намояд. Дар натиҷаи паҳши шӯриши Усмони Маҳмадалӣ (декабри соли 1920) аллакай дарк намуд, ки бо қувваи мардуми бечораю камбағали маҳаллӣ расидан ба саодат хело мушкил аст.

Саркардаи дастаи ҳаракати босмачиҳо дар Қаротегин Фузайл Махсум буд. Вай як муддат, аз вазъи бухронии водӣ истифода бурда ҳукумати худхондаи хешро бунёд намуд. Худсарихони зиёд менамуд, ки боиси хонахаробии мардум мешуд.

Аскарони сурх барои бартараф намудани ҷунин худсарӣ ва барқарор намудани ҳокимияти Шуравӣ бо роҳбарии Я. А. Мелкумов, Д. Е. Красилников ва В. Г. Дяконов дар водии Қаротегину Дарвоз аз 13 март соли 1921 аз Душанбе ба ин самт ҳаракат карданд. Мардуми ба дод омада, бо роҳбарии Нусратулло Махсум аз омадани Артиши Сурх огоҳ шуда, дар мавзеи Оби Гарм роҳи аскарони сурхро мунтазир мешаванд. Нусратулло Махсум, ки ҳанӯз аз декабри соли 1920 аъзои ҳизби болшевикон буд, [45, с. 261 – 264] ба гумони ғолиб аз нақшаҳои аскарони сурх қаблан огоҳӣ дошт. Рӯзи 16 март дастаи Мелкумов бо мардуми ба шӯр омадаи Қаротегин дар Оби Гарм мулоқот намуд.

Тавре дар боло ишора шуд, 23 март соли 1921 бори аввал дар Қаротегин ҳокимияти Шуравӣ ғалаба кард. Худи ҳамон рӯз бо кумаки мардуми маҳаллӣ аскарони сурх ба маркази бекигарии Қаротегин – Ғарм наздик шуданд. Дар назди қалъа муҳорибаи сахте байни аскарони сурх ва муқобилонашон ба вучуд омад, ки дар натиҷа дастаҳои босмачиҳо бо роҳбарии Фузайл Махсум, Кӯри Шермат ва Ӯ Шермуҳаммад (болшевикон ўро Кӯри Шермат ном мебурданд, ки аслан сардори дастаҳои босмачиёни водии Фарғона буд. Баъди шикаст ба ин минтақа паноҳанда гардид), Нурмат – мингбошӣ ва ғайра шикаст хӯрда пароканда шуданд.

Сарварони ҳаракати босмачиёни кӯхистони Қаротегину Дарвоз низ мисли саркардагони дигар минтақаҳо бо амири фирорӣ ханӯз ҳам иртиботи пинҳонӣ доштанд. Ҳатто пантуркистон, агарчанде ҳадафҳояшон зидди ҳам буд, бо мақсади маҳви давлати Шуравӣ ба қувваҳои зидди инқилобӣ кумак мекарданд, то эшон ғолибиятро ба даст биёранд ва барои онҳо луқмаи мувофиқ шаванд. Масалан, ҳангоме ки марти соли 1921 аскарони сурх 18 нафар пайравони Фузайл ва Кӯри Шерматро дастгир карда барои ҷазо ба Душанбе мефиристанд, бо амри раиси Кумитаи Марказии Умумибухороӣ пантуркисти гузаро Усмон Хочаев [258] онҳоро озод мекунад, ки баъдтар онҳо боз бо босмачиҳо мепайванданд. Ба ғайр аз ин, қувваҳои аксулинқилобии Қаротегин бо қувваҳои дигар минтақаҳо, аз ҷумла Фарғона, Дарвоз ва Масҷох робитаи наздик доштанд.

Фузайл бо он ғуруре, ки дошт, аз чунин ранг гирифтани қор акнун хело зиёд ба ғазаб омада, бо ҳар роҳу усул аз нафароне, ки ҷонибдорӣ аз сохти нав мекарданд, интиқоми бераҳмона мегирифт. Яке аз шохидони ин ҳодисаҳо Г. А. Насибулин хотираҳои худро нисбати чунин амалҳои босмачиҳо ба ҷонибдорони сохти нав ба собиқ муҳаррири рӯзномаи “Қаротегини Шуравӣ” Э. Муҳиддинов батафсил нақл мекунад, ки пур аз даҳшату бераҳмӣ мебошад [123, с. 51 – 53]. Агарчанде қувваҳои босмачиён дар муҳорибаҳои моҳҳои марту апрели соли 1921 шикаст хӯрда бошанд ҳам, аммо ин маънои онро надошт, ки онҳо пурра маҳв шудаанд. Бо сабабҳои дар боло зикршуда онҳо тавонистанд, ки боз қисме аз мардумро ба сӯи худ ҷалб созанд. Роҳҳои ҳаракати аскарони сурхро бо вайрон кардани роҳу пулҳо мебастанд. Қариб дар ҳар деҳа ғумоштаҳои махсуси худро доштанд, ки аз ҳузури рақибон барояшон маълумотҳои заруриро дастрас менамуданд. Нусратулло Махсум ҳамчун як нафар корманди масъули давлатӣ бештар талоши онро мекард, ки мушкилоти пешомадаро тариқи созишу ҳамдигарфаҳмӣ ҳал намояд.

Аввалҳои тобистони соли 1921 вазъият дар Қаротегин хело бад шуд. Бинобар навиштаи профессор Н. Ҳотамов: «охири моҳҳои май ва аввали

июни соли 1921 тартиботи Шуравӣ дар Қаротегин, Вахон ва Дарвоз» [159, с. 320] барҳам хӯрда, низоми амирӣ аз нав барқарор гардид.

Дар ҳамин айём қувваҳои босмачиҳо дар Масчоҳ низ мавқеи худро мустаҳкам карда, ба намояндагони давлати Шуравӣ ултиматум фиристонданд. Қувват гирифтани онҳо вазъиятро дар водии Қаротегин ва Дарвоз ҳам хатарнок мекард, зеро онҳо ба ҳамдигар чун як занҷира, алоқа доштанд. Дар водии Қаротегин, махсусан дар Ғарм вазъият тезутунд шуд. Ҳолати равонию иҷтимоии мардум низ нобасомон буд. Дар ин чараён Нусратулло Махсум ҳамеша чун намояндаи мардуми маҳаллӣ талош менамуд, то кор ба манфиати мардуми бегуноҳ ва умуман, низоми нав анҷом ёбад.

Аскарони сурх низ дар Ғарм аҳволашон рӯз то рӯз бад мешуд. Нарасидани озуқа боиси мубтало гаштани аскарон ба бемориҳои гуногун мегардад. Шохиди ин воқеаҳо командири бригадаи савора Мелкумов Я. А., хотироти худро доир ба ин мушкилот чунин ба қалам медиҳад: «Аксарияти мудофиакунандагони қалъа (қалъаи Ғарм дар назар аст. – М. Д.) рӯзона аз бемории вараҷа азоб мекашиданд. Мо онҳоро бо қиёми явшон (як навъ гиёҳи хурӯи биёбонӣ, ки бӯй ва мазаи талх дорад. Д. М) табобат мекардем. Явшон дар назди деворҳои қалъа ниҳоят биёр буд. Ин табobati халқӣ то андозае манфиат мебахшид ва бегоҳӣ баробари салқин шудани ҳаво онҳо ба саф бармегаштанд» [73, с. 76 – 77].

Аз сабаби он ки Нусратулло Махсум дар ин корзорҳо фаъолияти намоён нишон дод, ҳукумати ҶХШ Бухоро ба ҳулосае омад, ки ўро намояндаи Кумитаи хӯрокаи Ҷумҳурии Бухоро доир ба таъмини қисмҳои Артиши Сурх дар Ғарм ва пасон дар Душанбе таъин намояд. Албатта, ба инобат бояд гирифт, ки аз ҷониби Ҳукумати Шуравӣ ба вазифаҳои масъулу таъин намудани нафарони алоҳида ҳеҷ гоҳ тасодуфӣ набуд. Махсусан, дар чунин айёми душвор кӯшиш бар он мешуд, ки шахсони боваринок ва поквичдонро ба чунин вазифаҳо масъул гардонанд.

Минбаъд Нусратулло Махсум барои таъмини Артиши Сурх бо озуқа ҳамчун як нафар шахси масъул кӯшишҳои зиёде ба харҷ додааст. Равобити наздики ӯ бо аскарони сурх сабаби барангехтани кинаю адовати сарварони дастаҳои босмачиёни водии Қаротегин мегардид. Бо вучуди ин, Нусратулло Махсум доим бо мардуми зарардида буду аз молу чони эшон ҳимоя мекард. Мелкумов дар китоби ёддошти худ «Туркистониҳо» манзараи дар муҳосира мондани қалъаи Фармо тасвир намуда, дар идома чунин менигорад: «Дар қалъа раиси комитети революсионии Қаротегин Умаров, (Одилҷон Умаров дар назар аст. – Д. М.) раиси комиссияи таъминот Нусратулло Махсум ва ҳамроҳи ӯ коркунони комитетҳои революсионӣ ва упродком низ буданд. Ғайр аз ин, дар қалъа боз якчанд оилаҳои аҳолии маҳаллӣ аз босмачиҳо руст шуда буданд» [73, с. 76].

Дар самти иҷрои вазифаи худ Нусратулло Махсум тобистони соли 1921 ба бисёр мушкилиҳо рӯ ба рӯ мешавад. Мувофиқи нақли солмандони деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Рашт, аз ҷумла ҷияни Нусратулло Махсум – Дилором Содикова, ки аз модари худ шундааст, Нусратулло Махсум барои иҷрои вазифааш бо чанд нафар ҳамкорони худ шабона бо аспу хар ба баъзе деҳаҳо рафта, хӯрока ва пӯшока барои аскарони сурх ҷамъоварӣ менамуданд. Ҳатто дар пайи адои вазифа чанд маротиба низ ба ҷонаш сӯиқасд ташкил намуда буданд. Бо вучуди ин, аҳволи гарнизони ҳарбӣ хело бад мешавад. Барои рӯшантар намудани ҳолат боз ба хотироти Мелкумов рӯҷу мекунем: «Мо якчанд рӯз фақат гӯшти аспро бенамак мехӯрдём. Аз ин таом ҳатто одамони солим аз қувват рафта, лоғар шудан гирифтанд, дар хусуси беморон бошад, ҷои гап набуд, зеро ҳар рӯз ягон каси онҳо мемурд» [73, с. 77].

Қайд намудан мумкин аст, ки дар нимаи дуюми соли 1921 вазъият дар тамоми Бухорои Шарқӣ бад шуд. Ба ҷони кормандони Шуравӣ ҳар замон хатар таҳдид мекард. Махсусан, пас аз он ки гумоштаи немису англисҳо, собиқ вазири мудофияи Туркия Анварпошшо ба Бухоро (сентябри соли 1921) омад, вазъият боз ҳам мураккаб гардид. Солҳои

1921 – 1924 Нусратулло Махсум, ки дар вазифаҳои масъули давлатӣ кор мекард, чанд маротиба чун намоёнҳои давлати навин нисбатан сӯиқасдҳо ташкил шуданд. Зеро дар ибтидои ба вуҷуд омадани ин ҳаракат аз сабаби маҳдуд будани ҷаҳонбинии ҷомеа ва камсаводӣ аксари аҳоли ғумроҳ шуда ба қувваҳои босмачиён ҳамроҳ мешуданд ва ё кумак менамуданд. Дар ин кор ба мардум махсусан, қувваҳои иртиҷоъпарастии руҳонӣ ғаразмандона роҳбаладӣ менамуданд. Бинобар навиштаи олимони тоҷик Т. Каримов ва М. Бекматов, маҳз чунин қувваҳо буданд, ки дар як қатор ноҳияҳои ҷанубӣ фаъолияти ниҳодҳои Шуравӣ заиф шуданд. Аз рӯи навиштаи эшон: «Ҳамаи руҳониён, унсурҳои буржуазӣ-миллатчӣ якҷоя бо ҳар гуна унсурҳои контрреволюционӣ охириҳои соли 1921 барои ташкил кардани армияи Анварпошшо шуруъ карданд. Дар нагузашта дар як қатор шаҳру деҳоти Бухорои Шарқӣ – дар Кӯлоб, Ғарм, Балҷувон, Ховалинг, Муъминобод органҳои ханӯз камқуввати Ҳокимияти Советӣ – комитетҳои революционӣ сарнагун карда шуда, иштирокчиёни фаъоли онҳо кушта шуданд» [111, с. 27]. Анварпошшои турк, албатта бо ҳар васила меҳост дар минтақа манфиатҳои миллии худро амалӣ созад. Муаррихи тоҷик Рақиб Абулҳаев дар ин маврид чунин менависад: «Анварпошшо, собиқ вазири ҳарбии Туркия бо баҳонаи дар Осиёи Миёна ташкил кардани ба ном давлати мусулмонӣ ва дар асл бошад давлати туркӣ дастаҳои босмачиёнро ба ҳам оварда, як ҷабҳаи калони зиддишуравиро ташкил кард» [87, с. 210].

Дар чунин шароит албатта, масъулияти кормандони маҳаллии Давлати Шуравӣ, аз қабили Нусратулло Махсум дучанд зиёд мешуд.

Аслан Нусратулло Махсум, бо ҳама саркардагонии босмачиҳо, бо дарназардошти манфиатҳои сиёсӣ мушкилӣ дошт, аммо дар миёни онҳо Фузайл Махсум бо дидгоҳи манфиаш нисбат ба ӯ мақоми ҷудогонаро соҳиб буд. Ҳукумати Шуравӣ чораҳои зарурӣ доир ба корҳои давлатӣ ҷалб намудани саркардагон ва ё тарафдорони ҳаракатҳои зиддишуравӣ роҳандозӣ намуд.

Бо вучуди ин, саркардагони онҳо бо чунин тарз зиндагӣ карданро қабул надошта, нисбати ҳамаи нафароне, ки аз ҳисоби мардуми маҳаллӣ бо русҳо ҳамкорӣ доштанд, «кофир» гӯён душманӣ меварзиданд. Эшон дар натиҷаи ислохотҳои баргузорнамудаи Давлати Шуравӣ аз мансабу мақоми қаблии худ, ки барканор шуда буданд, бо мақсади дубора қудратро ба даст гирифтани ҳар роҳу усул мубориза мебурданд. Яке аз ин гуна шахсон Фузайл Махсум буд, ки дар водии Қаротегин ҳаракати босмачигариро сарварӣ менамуд. Фузайл Махсум дар симои Нусратулло Махсум рақибӣ деринаи хешро медид. Пас аз инқилоби Бухоро дар соли 1920 ва ба корҳои давлатӣ ҷалб шудани Нусратулло Махсум ҳисси бадбинии Фузайл боз ҳам авҷ гирифт.

Ин ду нафар, ки худ зодагони собиқ бекигарии Қаротегин буданд, яке дар роҳи созандагии Ватан талош мекарду дигаре барои ҳифзи ҷоҳу ҷалоли хеш. Аз ин рӯ, иқдому амалкардашон низ ба ҳам муқобил буд.

Одамони Фузайл пас аз заиф шудани қувваҳои Шуравӣ ба талаю тороч намудани мардум, махсусан онҳое, ки бо шуравиҳо робита доштанд, сар карданд.

Бо така ба нақли пайвандони Нусратулло Махсум ва солмандони деҳаҳои Шул ва Чашмаи Кизи, ки аз калонсолони замони худ ҳифз намудаанд, сарчашмаи зиддиятҳои эшон аз воқеаи бори аввал хонадоршавии Нусратулло Махсум оғоз меёбад. Пеш аз ҳама, зикр намудан ба маврид аст, ки Нусратулло Махсум дар давоми умри хеш ду маротиба никоҳ намудааст. Завҷаи аввал Иқлиммоҳ ном дошта, аз никоҳаш бо Нусратулло Махсум соҳиби 4 фарзанд: Хайриниссо, Файзиниссо, Мунавваршо ва Анваршо буданд. Иқлиммоҳ бинобар сабаби беморӣ вафот мекунад. Баъди ин Нусратулло Махсум бо Ҳалимаҳон никоҳ мекунад ва аз он соҳиби 3 фарзанд: Хосият, Акбаршо ва Музаффаршо мешаванд.

Падари завҷаи аввали Нусратулло Махсум яке аз сарватмандони деҳаи Шул Низомбой буда, хангоми духтарашро ба шавҳар додан ба ӯ чун мерос ду ём (хуми калони даҳонфарох) тилло медиҳад. Ин хабар то

ба гӯши Фузайл Махсум мерасад. Ё аз ҳамон вақт дар пайи ба даст овардани ин боигарӣ афтода, фурсати муносиборо мечуст, то нияти хешро бароварда кунад. Фузайл Махсум ва одамонаш аз ҳамон вақт сар карда, гоҳ – гоҳ ба деҳаҳои Чашмаи Кизи, Шул, Қазноқ ... (дар худуди ноҳияи Рашт) ҳуҷумҳои ғоратгаронаи худро сар мекунад. Хабарӣ омад – омади дастаи Фузайл деҳахоро ба мотамсаро табдил медод. Олимҷон Шарифов (тав: с 1930) зодаи деҳаи Чашмаи Кизи соли 2008 зимни суҳбат бо муаллиф доир ба ин мавзӯ хотироти хешро чунин баён кард: «Ҳар гоҳ ки Фузайл бо одамонаш ба деҳаи мо ҳуҷум мекардааст, гӯё ки деҳаро мотам фаро мегирифт. Ман хело хурд будам, падарам нақл мекарданд, ки боре одамони Фузайл ба деҳа ҳуҷум намуда, то лавозимоти гаҳворахоро ғорат карданд. Ҳар касе ки каме муқобилият нишон медод, то тамом ӯро қамчинкорӣ менамуданд» [318].

Рӯзе Фузайл аз набудани Нусратулло Махсум дар хонааш истифода карда, ба деҳа ҳуҷум мекунад ва аз наздикони Нусратулло Махсум ҳамон тиллохоро талаб менамояд. Инкори талаби ӯ аз тарафи хешовандони Нусратулло Махсум сабаб мешаваду чанде аз онҳо, ҳатто зани Нусратулло Махсум Иқлиммоҳ аз тарафи ӯ мавриди лату кӯби саҳт қарор мегиранд.

Муаллими собикадор Нуралӣ Мирзоев шунидаҳои худро аз падар доир ба ин моҷаро ба мо чунин қисса кард: «... Падарарӯси Нусратулло Махсум Низомбой ном шахси доранда, ки аз деҳаи Шул буд, ҳангоми ба хонаи Нусратулло гуселонидани духтараш Иқлиммоҳ ба ӯ ду хуми тиллои худро ба мерос медиҳад. Одамони Фузайл, намедонам, чӣ тавр аз он тиллоҳо бохабар шудаанд, ки ҳангоми дар хонааш набудани Нусратулло Махсум бо сардории Фузайл ба хонаи ӯ ҳуҷум карда аз занаш тиллохоро талаб намудаанд» [320; 259; 260]. Зайдулло яке аз хешони наздики Нусратулло Махсум буда, дар рӯзҳои набудани ӯ сарпарастии оиларо ба дӯш дошт. Хоҳиши Фузайлро ӯ аввалин шуда рад мекунад. Фузайл ба ғзаб омада ӯро лату кӯб менамояд. Бобои Олимҷон Шарифов аз забони худи Зайдулло ба мо чунин нақл намуд, ки «... ақои

Зайдулло баъди он дардманд шуда ва дар охир бо ҳамон дард дунёро падруд гуфт» [318]. Ба ин мочаро бародари Нусратулло Махсум Мулло Сидиқ (Лутфулло) низ кашида мешавад. Тавре духтари эшон Дилором Содиқова (тав: с 1933) гуфт: «Падарам яке аз домуллоҳои маъруфи водӣ ба ҳисоб мерафт. ... Фузайл падарамро барои муқобилият нишон доданаш чунон мезанад, ки баданаш хуншор мешавад. Он рӯз хонаи мо ба мотамсаро табдил ёфта буд» [319]. Муфасссалтар доир ба ин ҳодиса набераи Мулло Сидиқ (ҷияни Нусратулло Махсум) Шодихӯча Назаров ёддоштҳои хешро чунин иброз дошт: «Фузайл амаки Зайдулло ва бобоям Мулло Сидиқро мезанад. Сабабаш дар он буд, ки онҳо ба Фузайл муқобилият нишон дода, макон ва аҳлу аёли худро ғимоя мекунанд. Ин ҳолатро Иқлиммоҳ дида, худро дар байни низоъ мезанад. Фузайли беимон ба зан будани ин муштипар аҳаммият надода, ўро низ мавриди латуқӯб қарор медиҳад. Иқлиммоҳ бо суҳанони қабех ба Фузайл рӯ оварда, мегӯяд: ... лаънат ба ту ғоратгар, доништа бош, ки Махсум (Нусратулло Махсум дар назар аст) ҳеҷ гоҳ тилло надошт. Вай тиллоҳое, ки ту мехохӣ, аз падарам ба ман мерос мондааст. Фузайл баъди ба даст овардани тиллоҳо бармегардад» [261].

Албатта, бо ба вучуд омадани чунин як ҳодиса боз ҳам зиддияти Нусратулло Махсум ва Фузайл Махсум тезутунд мешавад.

Бо тақозои вазифа ва бо ҳукми вичдон Нусратулло Махсум баҳри харчи тезтар таъмини амнияти ҷомеа аксаран дар ҷараёнҳои муноқишаҳои ду тарафи даргир қарор дошт. Бештар талоши онро мекард, ки муноқишаҳо бо роҳи гуфтушунид ва бе хунрезӣ анҷом ёбанд. Ҳангоми набардҳои дастаҳои сарлашкари рус Я. А. Мелкумов бо нерӯҳои Эшони Султон дар Тавилдара нақши миёнаравро иҷро намуда, тарафҳоро ба созиш водор менамояд. Ин созиш ба хуби анҷом ёфта, бинобар навиштаи донишманди тоҷик Султон Ҳамад хатто дар ҷараёни гуфтушунид эшони Султон ба Мелкумов чакмани сафеди тирногузару овозадори худ ва Мелкумов бошад, таппончаи шахсии худро, ки навъи маузер будааст, ба эшон тухфа мекунанд [146, с. 131 – 132]. Яке аз

сабабҳои тезутунд шудани муносибатҳои байни эшони Султон ва Фузайл Махсум низ ҳамин мебошад. Тавре С. Ҳамад менависад: «Махсуми Фузайл ба болои эшони Султон боз гуноҳҳои дигарро бор кардани мешавад. Якум, чаро бо болшевикҳо ва Нусратуллоҳ Махсум музокира карда онҳоро гузоштааст, ки беамониат аз Лаби Ҷар ақибнишинӣ кунанд. Чаро бо онҳо то охир ҷанг накардааст?» [146, с. 134 – 135]. Ин ва дигар «ҷурм»-ҳои эшони Султонро Фузайл Махсум асос карда аз пайи нест кардани ӯ афтид. Аз рӯи навиштаи муаррихи намоёни тоҷик, профессор Ҳайдаршо Пирумшоев, Фузайл ва Салимпӯшо тамоми руҳониёну амалдорони маъруфро дар Тавилдара ҷамъ оварда эшони Султон ва бародараш эшони Сулаймонро бо сабаби «ба тарафи сурхҳо гузаштан» гунаҳкор дониста, ба қатл маҳкум намуд [130, с. 223]. Бо такя ба нигоштаҳои муаррихи рус Н. А. Кисляков ҳарду бародарон аз тарафи Фузайл охириҳои тирамоҳи соли 1922 дар Тавилдара ба дор кашида мешаванд [130, с. 223].

Чунин рақобатҳои танготанг Нусратулло Махсумро водор менамуд, ки дар торумори Фузайл бевосита иштирок намояд. Тавре дида мешавад, воқеан ӯ дар шикасти дастаҳои Фузайл Махсум августи соли 1923 иштирок намуд.

Қайд намудан бамаврид аст, ки барои торумор намудани дастаҳои босмачиёни Қаротегину Дарвоз қисми махсуси ҳарбӣ бо номи «Экспедитсияи ҳарбӣ – сиёсӣ – мадании Қаротегин» амал менамуд. Амалиёти ин экспедитсия аз ду самт сурат гирифт. Гурӯҳи аввал, бо сарвари Е.Н. Шветсов ба воситаи кӯхҳои Туркистону Зарафшон ва гурӯҳи дуюм, бо роҳбарии Баранов аз Душанбе, яъне аз қисмати ғарбӣ ҳаракат карда, дар деҳаи Санги Маликӣ (ҳоло дар ҳудуди ҷамоати ба номи Б. Раҳимзодаи ноҳияи Рашт) бо ҳам вохӯрданд. Сарбозони экспедитсия дар торумори дастаҳои Фузайл Махсум нақши асосӣ доштанд [158, с. 43]. Нусратулло Махсум аз ҷараёни амалиётҳои ҳарбии ин қисми низомӣ ҳамеша огоҳӣ пайдо намуда, бо эшон ҳамкориҳои судманд менамуд.

Баъди задухӯрдҳои шадидаи 12 – соата 19 июли соли 1923 Ғарм озод карда шуд [131, с. 187]. Фузайл Махсум бо чанде аз думравонаш ба сӯи Дарвоз ақиб гаштанд [160, с. 332].

Пас аз фирори Фузайл ва бародараш Саъдон (Садод) ба хоки Афғонистон Нусратулло Махсум бо бозмондагони қувваҳои Фузайл ворида музокирот шуд. Дар натиҷа яке аз саркардаҳои ин қувваҳо Сатторпонсад бо чанде аз ҷонибдоронаш таслим шуданд. Дар асоси хотираҳои корманди ҳизбӣ дар водии Қаротегин Гали Насибулин: «Шахси ношиносе аз Пандовчӣ (деҳа) ба Ғарм ба штаби аскарон мактубе овард, онро ба Нусратулло Махсум, ки чанд рӯз пеш ҳамроҳи полки 9-ум омада буди иҷрокунандаи раиси Кумитаи инқилобӣ таъинаш карда буданд, барои хондан доданд. Мактубро хонд ва ба командири комиссари полк Баринову Ефимченко гуфт, ки мактуб аз Сатторпонсад аст. Вай бо 120 босмачиаш дар Самсолиқ бо мо гуфтушуниди таслимшавии шартакӣ карданист. Ва мегӯяд, агар дар полк мусулмонҳо бошанд, танҳо бо онҳо гап задан меҳаҳад» [123, с. 69 – 70]. Ҳамин тавр, намояндагони сохтори нав байни ҳам машварат намуда, ба ҳулосае омаданд, ки ба гуфтушунид Нусратулло Махсум, Г. А. Насибулин, командири рота С. Ш. Ғайнулдинов, сардори қисми махсуси полк В. Горбунов бо як дастаи махсуси посбонҳо мераванд. Саттор ва тарафдоронаш маҳз бо Нусратулло Махсум майли суҳбат доштанд. Аз ин рӯ, танҳо ӯро хоистанд. Вазъ хело ҳассос будааст. Бо вучуди он, Нусратулло Махсум ба назди эшон меравад. Саттор танҳо бо Нусратулло Махсум гуфтушунидро шарт мегузорад. Сардори қисми махсуси полки 9-ум Горбунов эътирозомез хитоб карда мегӯяд, ки «... чӣ тавр туро танҳо ба лонаашон, назди модагург фиристем?». Аз рӯи хотираҳои Насибулин, Нусратулло Махсум дар ҷавоб мегӯяд, ки «Таваккал мекунам, бо Саттор шиносам. Бо вучуди босмачӣ, понсад (яке аз мансабҳои ҳарбӣ дар аморати Бухоро – Д. М.) буданаш ӯ номардӣ намекунад...» [123, с. 70]. Тавре ки муаррих Э. Муҳиддинов менависад: «Гуфтушунид тул нақашид. Соате гузашту аз роҳи байни деҳа галаи

савораҳо поён фурумаданд. Пешопеш Нусратулло Махсум ва Сатторпонсад бари ҳам асп меронданд...» [123, с. 70].

Чанги шаҳрвандӣ дар Бухорои Шарқӣ таъсири зиёд гузошт. Давоми солҳои 1922 – 1924 танҳо дар Балҷувон аз тарафи саркардагони қувваҳои зиддишуравӣ ва пайравони онҳо 4 ҳазор асп, наздики 15 ҳазор сар гов, қариб 75 ҳазор сар чорвои хурди мардум ғорат карда шуд. Ба ғайр аз ин, дар ин ҷо 1900 нафар одами бегуноҳ қатл шуда, 1013 нафар маҷруҳ ва 698 каси дигар маъҷуб карда шуданд. Душманони сохти нав дар ин ҷо инчунин 1894 хонаро аввал вайрон ва баъдан оташ заданд. Чунин талафот дар дигар минтақаҳо низ дар чунин поя буд. Дар қалъаи Лабиоб 770 асп, 2000 моли хурд ғорат ва 779 нафар аз тарафи саркардагони қувваҳои босмачиён кушта шуданд [95, с. 207].

Таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ ва дигар адабиёти лозима нишон медиҳанд, ки Нусратулло Махсум бисёр меҳост муборизаҳое, ки дар байни тарафдорони сохти наву кӯҳна ба вучуд омадааст, бо роҳи озоишта ҳал шаванду мардум аз паси пешбурди зиндагии хеш шаванд. Бо мақсади ба маҷрои муайян ворид шудани зиндагии мардум Нусратулло Махсум апрели соли 1924 ҳамчун раиси Кумитаи ғавқулоддаи диктатории Бухорои Шарқӣ ба аҳолии хонахаробшудаи Бухорои Шарқӣ, махсусан деҳқонон 50 ҳазор сӯм қарзи бебозгашт ҷудо намуд. Аз ин ҳисоб 9 ҳазор сӯмаш ба деҳқонони вилояти Ғарм дода шуд. Ин кумакҳо пас аз таъсисёбии КИМ ҚХШ Бухоро оид ба Бухорои Шарқӣ, ки дар он Нусратулло Махсум раис буд, идома меёфтанд. Ҳамин тавр, то тобистони соли 1924 ин ниҳоди олии давлатӣ 800 ҳазор сӯм чунин қарзро ба мардуми Бухорои Шарқӣ аз буҷаи худ ҷудо намуд. Умуман, водии Қаротегин яке аз мавзеъҳои асосии қувваҳои босмачиён то соли 1923 ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин, минтақаи мазкур хело қафомонда ва ба харобазор табдил ёфта буд. Нусратулло Махсум барои ободии ин водӣ кӯшишҳои зиёд ба харҷ дод. Ҳамин буд, ки ба мардуми Қаротегин кумакҳои зиёди молию пулӣ дода шуд. Дар баробари ин, бинобар

навиштаи муаррих Ш. Исмоилов деҳқонони Ғарм муддати солҳои 1923 – 1924 аз пардохти тамоми намуди андозҳо озод шуда буданд [106, с. 79].

Вазъи сиёсӣ дар соли 1924 хело ҳассосу нозук буд. Мавҷудияти боқимондаҳои дастаҳои босмачигарӣ ба раванди давлатсозӣ монеа мешуд. Аз ин рӯ, Нусратулло Махсум ҳамчун Раиси КИМ оид ба Бухорои Шарқӣ ба тамоми идораҳои давлатӣ, воҳидҳои марзию маъмурӣ ва умуман, мардум дар мурочиатномае доир ба ин вазъият баромад намуд. Дар мурочиатномаи мазкур аз ҷумла, чунин оварда шудааст: «То ҳол дастаҳои калони босмачигарӣ дар Бухорои Шарқӣ барои рушди Ҳукумати халқи Бухоро ва таҳкими Ҳокимияти Шуравӣ монеа эҷод мекунанд. Мавҷудияти ин ҳаракат имкон намедихад, ки табақаи деҳқонону хунармандон дар идоракунии давлати навин сахм гузоранд...» [25].

Пас аз таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон (соли 1924) Нусратулло Махсум ҳамчун Раиси КИМ-и ин давлати навбунёд аз таҷрибаҳои кориаш хуб дарк намуда буд, ки дар натиҷаи нодуруст ба роҳ мондани ташвиқоти зиддишуравӣ аз тарафи бадхоҳони сохтори нав як қишре аз ҷомеа гумроҳ шудаю ба доми фиреби онҳо афтидаанд. Назари Нусратулло Махсум нисбати фиребхӯрдаҳо манфӣ набуд. Ў дар яке аз пурсишномаҳои хеш доир ба ин масъала чунин ибрози ақида мекунад, ки агар мардуме, ки аз ноогоҳӣ аз паси босмачиҳо рафтаанд, ҳолисона аз раъйи худ баргарданд, мо бо онҳо кор мекунем. Бинобар он ки теъдоди фиребхӯрдаҳо зиёд буд, Нусратулло Махсум ба ташвиш омада, миёни мардум корҳои фаҳмондадиҳию тарғиботиро пурзӯртар намуд. Ў хуб эҳсос намуда буд, ки идома ёфтани чунин ҳолат боиси хонахаробии мардум ва гарм шудани бозори душманони миллат мегардад.

Бо супориши Нусратулло Махсум ҷамъомадҳои оммавӣю ташвиқотӣ дар тамоми манотик ва маҳаллоти кишвар доир карда шуданд, ки дар онҳо ҳатто бойҳо ва руҳониён ҳам иштирок доштанд. Миёни халқҳои узбек ҳам корҳои таблиғотӣ раванқ ёфт. Зеро дар ин айём қувваҳои Иброҳимбек ва дигар саркардагони дастаҳои

зиддишуравӣ бештар аз узбекҳо ва лақайҳо иборат буданд ва яке аз пойгоҳҳои асосии Иброҳимбек ин ноҳияи Лақай буд. Дар ин айём дастаҳои ғоратгаронаи Иброҳимбек дар баъзе минтақаҳои водии Ҳисору Вахш мардуми осоиштаро бо аъмоли ғайриинсонии хеш хонахароб менамуданд. Ҳатто ҳуди мардуми лақай, ба ғайр аз хешу пайвандонаш, ба ӯ назари мусбӣ надоштанд. Дар ин маврид, арбоби сиёсӣ ҷамъиятии Тоҷикистон Ҳотам Солеҳбоев дар асари ёддошти худ «Замон ва одамон» нақли як нафар мӯйсафед бо номи Исмати Чолро ба таври зайл овардааст: «Мо лақайҳо, ӯро Иброҳим – галу, яъне дузд меномидем. Ӯ аспдузд буд... . Меҳнаткашон Иброҳимбекро бад медиданд, вале дар лақайҳои бою бадавлат хоиноне ёфт шуданд, ки ба дастаи ӯ ҳамроҳ мешуданд. Дар дастаи босмачиёни ғоратгари ӯ меҳнаткашони одии гумроҳ ҳам буданд. Ӯ дар зери шиори «барои дин» қувва ҷамъ мекард, босмачихоро бо аслиҳаи истехсоли Англия мусаллаҳ карда, баъд ба қишлоқу деҳа ва қорвонҳо ҳуҷум оварда, охири моли сарвати деҳқонро қашида мегирифт, ҳазорҳо кӯдакони یتим мемонд» [145, с. 76 – 77]. Барои ҳамин, дар Лақай 16 июли соли 1925 анҷумани лақайҳо гузаронида шуд, ки дар он 64 нафар вакилон иштирок доштанд. Онҳо намояндагони тамоми навоҳии лақайнишин буданд. Дар анҷуман оиди маърақаҳои зарбазанӣ ба босмачиён ва вазифаҳои дар пеш истода маълумотҳои бисёр ҷолиб оварда шуданд. Инчунин, бо номи “Ба босмачиён” муроҷиатнома қабул гардид, ки дар он чунин оварда шудааст: «Аз он вақте ки дар Бухорои Шарқӣ инқилоб ба вуҷуд омад, 4 сол гузашт. Дар давоми 4 сол шумоён мубориза мебареду..., вале ба ҷуз реҳтани хуни деҳқонони бегуноҳ, дигар ҳеҷ коре карда наметавонед..., мо сокинони Бухорои Шарқӣ, ба шарофати инқилоб соҳибхитиёри тақдирӣ худ шудем, бинобар ин, ба шумоён тақлиф мекунем, ки таслим шавед. Агар таслим шавед, гуноҳи пешинаи шумоён бахшида мешавад. Мо аз қирдори шумоён нафрат мекунем... » [75, с. 30].

Роҷеъ ба тавзеҳоти мазмуну моҳияти Ҳокимияти Шуравӣ дар саросари ҶМШС Тоҷикистон 8 конфронси ноҳиявӣ гузаронида шуд, ки

дар онҳо маҷмуан 1370 нафар вакилон иштирок намуданд [184, с. 331]. 22 чаласаи машваратӣ бо ашхоси масъул доир гардид, ки дар онҳо 1143 нафар вакилон ҳузур доштанд. Ҳамчунин, маҷлиси машваратӣ бо руҳониён барпо гардид, ки дар он 9 нафар вакили бонуфуз иштирок варзиданд [17]. Дар кентҳои Ёвон, Ғозималик, Султонобод, Арал ва Лоҳур бо иштироки 9208 кас 66 митинг, бо ҳузури 2310 нафар 8 намоиши эътирозӣ, бо ширкати 5437 тан беш аз 50 чаласаи мухталиф доир карда шуданд, ки дар онҳо маҷмуан 16955 нафар ширкат доштанд [17].

Бо таъсири чунин корҳои ташвиқотӣ аллакай қисми зиёди мардум ба ҳукумати нав ҳусни таваҷҷуҳ намуданд. Мардум вақте ки аз наздик ва аз забони роҳбарони давлат ҷонибдори табақаи заҳматкашу ҳалолкор будани Ҳокимияти Шуравиро фаҳмиданд ба он бештар майл карданд.

Бо мақсади бо роҳи озоишта ҳал шудани чунин душвориҳо ва зиёд нарехтани хуни одамон Нусратулло Махсум тасмим гирифт, ки авфи умумӣ эълон намояд. КИМ ҚМШС Тоҷикистон, аз 5 феввали соли 1925 ба босмачиҳо муроҷиат намуда, онҳоро ба ҳаёти озоишта даъват намуд. Зимни он эълон гардид, ки онҳое, ки то 18 июни он сол ихтиёран ба тарафи Ҳокимияти Шуравӣ мегузаранд, бахшиши гуноҳ мешаванд. Нусратулло Махсум ба мардуме, ки фиребхӯрдаанд ва ё майли ба тарафдорони Ҳукумати Шуравӣ пайвастанро доштанд, чунин назар дошт: «Мо мегӯем: қурбошӣ, муллоҳои калон, бойҳо онҳо аз онҳо мо нестанд, синфи дигаранд, онҳо дар сохтмони Шуравӣ иштирок карда наметавонанд, аммо одамон, ки онҳо фиреб додаанд, онҳое, ки маҷбуран фиреб карда аз пасашон бурда буданд, агар ин одамон пушаймон шуда бошанду Ҳокимияти Шуравӣ гуноҳашонро бахшида бошад, ба хидмат пазируфта мешаванд ва дар сохтмон ширкат менамоянд» [21]. Нусратулло Махсум медонист, ки дар байни ин фирқа одамон нафароне ҳастанд, ки таҷрибадору оқиланд. Бинобар ин, аз ҳамаи онҳо даъват ба амал оварда мегӯяд, ки омада бо дилу дидаи пок кор кунанд. Бо ҳамин маънӣ, дар идома ибраз медорад: «Мо, умуман зидди амалдорон. Ҳар касе, ки Ҳокимияти Шуравиро эътироф мекунад,

хар касе, ки меҳоҳад бо сулҳу салоҳ кор кунад, ҳар касе бо сулҳу салоҳ ва меҳнати ҳалол кору зиндагӣ мекунад, илтифот меҳоҳам. Махсусан, агар вай одами босавод, маданӣ, оқил ва донишманд бошад, одами кордон бошад. Ин гуна одамон мо кам дорем, онҳо ба мо лозиманд. Биёед, бо дили пок кор кунед. Мо кору ҷо меёбем, лекин барои ба хидмати заҳматкашон татбиқ намудани қонунҳои Ҳокимияти Шуравӣ кор кунед... Ана, ҳамин гуна аст муносибати ҳақиқии Ҳокимияти Шуравӣ ба амалдорон, ҳамин аст роҳи мо» [21].

Ба мардуми муҳтоҷ ва бенаво ваъдаи дастгирии иҷтимоиро намуданд. Ҳукумати навтаъсиси Тоҷикистон дар алоҳидагӣ пурра аз уҳдаи таъминоти иҷтимоии мардуми бенавогашта баромада наметавонист. Аз ин рӯ, Раиси КИМ ҚМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум дар Анҷумани III Шуроҳои ИҶШС (моҳи майи соли 1925) суҳанронӣ намуда, доир ба ин қазия чунин ибрози андеша мекунад: «Халқи тоҷик дар асари ҳаракати босмачигарии дар панҷсолаи охир қомилан беҳолу бемадор шуда ва садҳо сол дар зери фишори зулму истибдоди амирӣ қарор дошта, он лаҳзаро аз сар гузаронида истодааст, ки ба ӯ ёрии ҷиддии халқҳои Иттиҳод дар соҳаи барқарор кардани хоҷагӣ, баланд бардоштани сатҳи фарҳангӣ, беҳбуд бахшидани роҳҳои алоқа ва ғайра зарур аст» [33, с. 43 – 44]. Дар пайи ин талоши роҳбарони аввали ҷумҳурӣ ҳукумати марказӣ кумакҳои гуногун менамуд. Тавре муаррихон А. Раҳматуллоев ва С. Мухторов менависанд: «Солҳои 1925-1926 ҳукумат ба деҳқонон 774 ҳазор сӯм қарз, ба реэмигрантҳо (бори дигар муҳоҷиршудагон) 15 ҳазор пуд ғаллаи тухмӣ, 43 ҳазор сӯм ёрдампулӣ ҷудо намуд. Агар барои обёрӣ намудани заминҳои лалмӣ дар соли 1925 50 ҳазор сӯм ҷудо шуда бошад, пас ин рақам дар соли 1926 ба 578 ҳазор сӯм расид» [134, с. 67].

Бо дарназардошти авзои сиёсӣ иқтисодии ҳамонвақта пешравиҳои муайян дар соҳа дида мешуд. Дар баробари ин, деҳқонон давоми ду сол аз супоридани андоз озод шуданд ва қарзҳои пештара бахшида шуд. Мардуми Бадахшон то соли 1929 аз пардохти андозҳо озод карда

шуданд. Ба ҳамаи ин қаноат накарда, боз буданд гурӯҳҳое, ки пайи амалӣ сохтани ҳадафҳои нопоки худ кӯшиш мекарданд. Албатта, барои расидан ба комёбиҳои баланд дар ҳама соҳаҳои ҳаёти хоҷагии халқ, пеш аз ҳама оромӣ ва субот лозим буд. Яъне, то муноқишаҳои дохилӣ бартараф намешуданд рушди давлат ғайриимкон буд. Нусратулло Махсум ҳаракати босмачигариро яке аз садҳои асосӣ дар татбиқи вазифаҳои инқилобӣ медонад. Ӯ ҳамчун як нафар арбоби сиёсӣ чамъияти моҳияти ҳаракати босмачигариро таҳлил намуда, ба чунин хулоса мерасад: «Асоситарин монеа барои ҳалли вазифаҳои инқилобии ҳукумат босмачигарӣ мебошад. Ин босмачигарӣ, пеш аз ҳама, ҳаракати сиёсӣ, шӯришест барои мубориза бо ҳокимияти шуравӣ ва сарнагун намудани он, ки аз ҷониби амиру пайравони ӯ, табақаҳои болоии амалдорон, руҳониён ва бойҳо ташкил шуда, ба нигоҳдории тартиботи кӯҳна, ҳуқуқи имтиёзҳо ва моликияти ин ашхос равона шудааст... Босмачигарӣ ду намуд дорад, якум – кушод, яъне муборизаи яроқнок, дуюм – пинҳонӣ, яъне ҳамдастии гурӯҳҳои алоҳида ба гурӯҳи якум, ки аз амалдорони маҳаллӣ иборат аст. Маҳз намуди дуюми он нисбатан ҷиддӣ, хавфнок ва зараровар буда, босмачиён дар симои он дастгири ғирирасони хешро мебинанд...» [184, с. 336 – 337].

Гуфтан мумкин аст, ки соли 1925 барои мардуми тоҷик соли хело вазнин омад. Дар баробари талаву торочгарии қувваҳои босмачигарӣ, инчунин, дар ин сол хушксолӣ ба вуҷуд омад. Тибқи маълумоти омӯрӣ ҳанӯз аз ибтидои сол хушксолӣ аз худ дарак дода буд. Дар натиҷаи ин шумораи гуруснагон афзуд. Масалан, дар Кӯлоб 20 ҳазор, дар вилояти Қўрғонтеппа 3500 ва дар Ҳисор аз панҷ як нафар дар ҳолати гуруснагӣ қарор дошт [286]. Ба ин фалокат таҳрибкориҳои қувваҳои зиддишуравӣ низ мусоидат мекарданд. Дар натиҷаи муноқишаҳои онҳо аҳолии осоишта маҷбуран тарки қашонаҳои худ карда, ба мулки Афғонистон фирорӣ мешуданд. Ҳамин тавр, қитъаҳои зиёди замин бекор монда майдони заминҳои бекорхобида меафзуд. Мувофиқи таҳлили адабиётҳои таърихӣ аввали соли 1925 майдони кишти замини лалмӣ назар ба солҳои

чанги якуми ҷаҳон ба андозаи 72,1 % ва майдони умумии кишт 73 %, кишти пунбадона 80 %, саршумори ҳайвоноти гуногун 60,3 %, саршумори аспҳо 78 % кам гардиданд [95, с. 207]. Гузашта аз ин, болои мушкилоти зикршуда, аҳолии қисмати ҷанубии Тоҷикистон, ба хусус ҳудуди водии Кӯлоб ба бемориҳои гуногуни сироятӣ гирифта шуданд. Ҳатто қувваҳое, ки барои маҳви дастаҳои зиддишуравӣ тахти роҳбарии комиссари корҳои дохилаи ҷумҳурӣ Абдулло Ёрмуҳаммадов ба Кӯлоб омада буданд, баъзеяшон ба чунин бемориҳо гирифта шуданд. Аз ҷумла, Шириншо Шохтемур ҳамчун як нафар корманди масъули давлатӣ, ки барои мубориза ба муқобили босмачиҳо ба Кӯлоб омада буд, ба бемории табларза гирифта шуд. Бо вучуди ин, ӯ муддати 270 рӯз дар Кӯлоб адои вазифа намуд [303; 168, с. 23 – 25]. Ӯ дар ин муддат тавонист то ҷое вазъи осоиштаи мардумро таъмин намуда, қувваҳои босмачиёро торумор намояд [218].

Дар кори сафарбар намудани табибон Нусратулло Махсум бо ҳукумати марказӣ дар иртибот шуда, аз пайи рафъи ин мушкилот шуд. Дар натиҷа, чанде аз табибон вориди Кӯлоб шуда ёрии аввалияи тиббиро ба мардум ва сарбозон расониданд.

Акнун дар чунин як шароити хело ҳам мушкил дар назди Нусратулло Махсум вазифаҳои калон меистоданд. Вазъият бо чунин мушкилию ҳассосиаш аз ӯ истеъдод ва қобилияти баланди кордонӣ талаб мекард.

Нусратулло Махсум барои ҳамин ҳамон, тавре ки дар боло низ қайд кардем, давоми солҳои 1925 – 1926 деҳқононро аз андоз озод кард. Андоз дар ин солҳо танҳо аз мардуми доро ситонида мешуд. Тавре ки худӣ ӯ мегӯяд: «Андоз бояд аз ашхосе ситонида шавад, ки бар зиёни оилаи ӯ набошад, хоҷагии ӯро дастгирӣ намояд, зеро бе ин тараққиёти хоҷагии халқи ҷумҳурӣ номумкин аст» [193, с. 316]. Аз тарафи дигар, ин иқдом барои ҳарчи бештар ҷалб намудани деҳқонон ба сохтори нав кумак менамуд.

Нусратулло Махсум аз рӯи таҷрибаҳои худ дар мубориза ба муқобили босмачиҳо ба хулосае омад, ки дар воқеъ, вучуд доштани ин ҳаракат ба рушди давлат ҳаматарафа монеа мешавад. Ӯ дар яке аз мақолаҳои хеш андешаҳои худро доир ба ин ҳаракат чунин баён намудааст: «Ҳоло ҳозир ҳаракати муҳбирони коргарӣ ва қишлоқ- қувваи аҳамиятноки маданӣ ва сиёсии Иттифоқи шуроҳо мебошад. Ахборнависони коргарӣ муваффақиятҳои моро нишон дода, дар баробари он, дар саҳифаҳои матбуот ҳамаи камбудии моро кушода медиҳанд, ҳамаи ғалаткорихоро, ки сохтмони иҷтимоиятро вайрон мекунанд, маълум менамоянд» [277].

Хушбахтона, давоми солҳои 1925 – 1926 барои сарқӯб кардани тарафдорони ҳаракати босмачигарӣ ду маъракаи мубориза ба муқобили босмачигарӣ ташкил карда шуд.

Аз баҳори соли 1925 зарбазании навбати аввал бар зидди ҳаракатҳои босмачигарӣ оғоз гардид. Дар чараёни ин ҳуди Нусратулло Махсум низ бавосита ва ё бевосита иштирок дошт. Тирамоҳи ҳамин сол натиҷаҳои маъракаи якуми зарбазанӣ ҷамъбаст карда шуданд, ки натиҷаҳояш чунин аст: Дар ин муддат 422 задухӯрди мусаллаҳона сурат гирифт. Таслимшавӣ пас аз авф ҳам идома дошт. Аз 15 июн то 24 октябри соли 1925 24 қурбошӣ ва 362 чобуксабор силоҳҳояшонро ба замин гузоштанд [181, с. 359].

Баъди ин зарбаи марговар, Кумитаи Инқилобии ҶМШС Тоҷикистон вазифа гузошт, ки баҳори соли 1926 босмачигарӣ чун ҳодисаи номатлуб, сарқӯб ва комилан аз байн бурда шавад. Рафти мубориза ба муқобили босмачигариро ҳуди Нусратулло Махсум зери назорат дошт. Ҳамчун роҳбари ҷумҳурӣ барои ба манфиати халқ ва давлат анҷом ёфтани чунин маъракахоро ҷонибдорӣ намуда, ба Артиши Сурх, дастаҳои ихтиёрӣ ва дигар қувваҳои хайрхоҳ то ҷои имкон кумак мерасонд. Бинобар ин ӯ бо қаноатмандӣ аз натиҷаи чунин амалиётҳо дар маърузаи ҳисоботии худ дар Анҷумани якуми Шуроҳои ҶМШС Тоҷикистон изҳори назар менамояд. Дар маърузаи хеш Нусратулло Махсум, аз ҷумла қайд мекунад, ки дар

худуди ҷумҳури баҳори соли ҷорӣ 24 дастаи ғоратгар бо 30 ӣигит (чанговар) ва 252 нафари мусаллаҳ боқӣ монда буд. Тирамоҳи ҳамон сол бошад, теъдоди онҳо ба 8 даста, 35 ӣигит ва 22 нафари яроқнок мерасид. Дар амалиётҳои ҳарбии зидди онҳо қисме аз онҳо безарар гардонида шуданд. Инчунин, дар ҷараёни ҳамин амалиёт 95 туфанг, 31 адад тапонча, 126 шашка (шамшер), 321 сар асп ба ғанимат гирифта шуд. Ба таври ихтиёрӣ бошад, 25 қурбошӣ бо 237 ӣигит ва 127 туфанг, 170 мил милтиқ, 28 тапонча ва 59 шашка таслим гардиданд [17]. Тибқи ҳуҷҷати мазкур маълум мешавад, ки дар натиҷаи ҷунин маъракаи густарда сарварони ҳаракати босмачигарӣ Иброҳимбек ва Хуррам тоб наёварда ба Афғонистон фирор мекунанд [17]. Саркардаҳои якчанд дастаҳои хурд-хурди сарқӯбшуда, ба монанди: Абдурахмон, Тоҳир, Буғичайлон, Дурманқул ва якчанд нафари дигар, ки бо мақсади талаву тороч ва ғоратгарӣ аз Афғонистон омада буданд, дигар маҷоли муборизаро гум карда, боз ба хориҷ фирор намуданд [17].

Пас аз фирори калонтарин саркардаи босмачиҳо Иброҳимбек ба Афғонистон 20 июни соли 1926 асосан маъракаи дуҷуми зарбазанӣ ба мақсади худ пурра расид. Бинобар навиштаи ходими давлатӣ А. Муҳиддинов пас аз ин вазъият то андозае беҳтар гардид [74, с. 37].

Дар пайи татбиқи як қатор ҷорабиниҳо вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷумҳури то соли 1929 ба як маҷрои муайян ворид шуд ва мардум аксаран пайи меҳнати софдилонаи худ шуданд. Тавре, ки дар саҳифаҳои қаблӣ низ ишора намуда будем, оромӣ ва рушди давлатдорӣ тоҷикон боиси рашку ғзаби душманон мегардид. Онҳо бо ҳар роҳу восита меҳостанд, ки оромии кишварро халалдор намоянд. Ҳуҷуми дастаҳои босмачиён бо сарварии Фузайл Махсум аз хоки Афғонистон гувоҳи ин гуфтаҳо мебошад.

Дар таърихи 12 апрели соли 1929 Фузайл Махсум бо як дастаи мусаллаҳ аз Афғонистон ба хоки Тоҷикистон ҳуҷум кард. Давоми моҳи апрели ҳамон сол Фузайл тавонист Тавилдара, Қалъаи лаби об (Тоҷикобод), Ҳоит ва шаҳраки Ғармро зер тасарруфи худ бигирад.

Барои шикасти қувваҳои Фузайл дар Ғарм аз ҳисоби кормандони масъули давлатию омӯзгорон таҳти роҳбарии Ф. Гутовский ва Ф. А. Мокритский ду даста дар ҳайати 18 ва 9 нафар ташкил шуд. Дар рафти ҷанг Гутовский кушта шуду дастаи Мокритский ба муҳосира афтод. Ҳамон рӯз аз Душанбе ба воситаи ду ҳавопаймои навъи «Фокер» [101, с. 92] қувваҳои имдодӣ фиристода шуд. Дар онҳо сарфармондеҳи округи ҳарбии Туркистон П. Е Дибенко, командири бригада Т. Т. Шапкин ва комиссари бригада А. Т. Федин бо чанд нафар аскар ҳузур доштанд, ки дар деҳаи Шул поин шуда ба ҷанг даромаданд. Ҳамроҳи онҳо 4 нафар тўпчиёни кордидаи рус: Иванов, Тимошенко, Сергеев ва Малиновский низ буданд. Доири ин ҳодиса, ёддоштҳои фармондеҳи бригада Т. Т. Шапкин дар рӯзномаи «Коммунист Таджикистана» аз 30 апрели соли 1930 чунин баён намудааст: «Субҳидаи 23 апрел пайиҳам бо ду самолёт ману Федин ва чор нафар пулемётчиҳо – Иванов, Тимошенко, Сергеев ва Малиновский ба Ғарм парвоз кардем» [123, с. 119].

Нусратулло Махсум чун зодаи ин минтақа ҳамроҳи эшон омада буд. Агарчанде ки дар чунин вазъият иштироки роҳбари давлатро мақомотҳои болоӣ манъ карда буданд, аммо Нусратулло Махсум шучоат нишон дода, дар торумори дастаҳои Фузайл саҳм гузошт. Ҳамон тавре ки профессор Мақсуд Шукуров менависад: «Аз садоқати бепояи Нусратулло Махсум ба халқу диёри худ, ғайрату фидокории ӯ он чиз гувоҳӣ медиҳад, ки ҳангоми дар вилояти Ғарм сар бардоштани дастаҳои навбатии ғоратгари босмачиёни Фузайл Махсум (соли 1929) қатъи назар аз норозигии роҳбарияти Узбекистон ва анҷумани дуҷуми Шуроҳои Тоҷикистон, ҳамроҳи чанд вакили анҷуман бо тайёраи мусаллаҳ фавран ба он ҷо парвоз кард» [314; 262].

Аз рӯи нақли сарфармондеҳи Округи Ҳарбии Туркистон Павел Ефимович Дибенко ба муҳбири рӯзномаи «Красная звезда» (26 майи соли 1929) дар фӯрӯдгоҳ ҳавопаймоҳои омадаро мардуми зиёде ихота намуданд. Аксари онҳо Нусратулло Махсумро мешинохтанд. Аз чехраи мардум маълум буд, ки авзояшон парешону ғамгинанд. Бо вучуди он,

чун таомули шарқиёна моро ба зиёфат даъват менамуданд. Нусратулло Махсум ба таклифи онҳо «баъд – баъд» гӯён аз паси корҳои зарурӣ шуд [123, с. 121].

Мардум ӯро дӯст медоштанду дар атрофаш муттаҳид шуданд. Ҳамин буд, ки Фузайл боз шикаст хӯрду ҷониби Афғонистон фирорӣ шуд. Аммо бадбахтиҳое, ки он сол ӯ ва ҳамроҳонаш ба сари мардуми ин водӣ оварда буданд, хело дардноканд. Махсусан, ба дор овехтани се муаллима ва қатли 15 нафар муаллимони пешқадам ва умуман, 29 нафар шахсони пешқадам [171, с. 426] доғест дар дили мардум. Мардуми водии Қаротегин солиёни зиёд бо эҳсоси баланди ватандӯстӣ аз ин корнамоии Нусратулло Махсум ҳарф мезаданд. Дар мақомотҳои давлатию ҳизбӣ низ ин амалиёти ҳарбӣ ва афроди сахмгузори онро васф менамуданд. Масалан, Раиси Бюрои Осиёимииёнагии КМ ҲКУ (б) И. А. Зеленский ба ин шӯҷоатмандии Нусратулло Махсум баҳои баланд дода, аз ҷумла қайд менамояд: «Ман муҳим ва зарур медонам, ки як чизро таъкид намоям. Оқибатҳои мубориза бо намояндагони ҳаракати босмачигарӣ тавассути корҳои сиёсӣ низ муяссар гардиданд, ки ин усулро баъзе дӯстонамон, аз ҷумла дӯстони тоҷикамон анҷом бахшиданд. Ба ин масъала аз тарафи бюрои ҳизбӣ, аз ҷониби Толпиго, Кумитаи инқилобӣ ва раиси он Нусратулло Махсум бештар таваҷҷуҳ зоҳир гардид» [22]. Чунин мавқеъгирии ӯ бешубҳа, дар доираҳои сиёсӣ ва миёни мардум ҷойгоҳи махсусро барояш ба вуҷуд овард.

Нусратулло Махсум дар ҳар қадам ба мушоҳида мегирифт, ки то сарқӯб нашудани чунин қувваҳои иртиқоӣ наметавон вазъи ҳоҷагии халқро ба эътидол овард. Аз ин рӯ, дар солҳои минбаъда низ зидди қувваҳои зиддишуравӣ муборизаро давом медод. Масалан, вай дар торумор намудани дастаҳои зиддишуравии Иброҳимбек дар соли 1931 нақши калон дошт. Ӯ ҳамчун Раиси КИМ ҶШС Тоҷикистон бо дастгирии ҳукумати марказӣ барои сафарбарнамоии дастаҳои ихтиёриён ташаббус нишон дода, ба онҳо аз ҷиҳати модӣ кумаки зиёд намудааст. Нусратулло Махсум ҳуҷуми Иброҳимбек ва думравони ӯро чун як

кӯшиши ғасби ҳокимият ва монеае дар рушди соҳаҳои хоҷагии халқ медонист. Ин нуктаро пасон дар суҳанронии худ аз 8 июни соли 1933 дар маҷлиси Бюрои КМ ҲК (б) Тоҷикистон қайд намуда, инчунин Иброҳимбекро чун гумоштаи давлатҳои сармоядорӣ ва душмани соҳти нав арзёбӣ намуд [36, с. 234].

Зери сиёсати пешгирифти ҳукумати вақт корҳои зиёди созандагӣ дар самти ҳарчи бештар ҷалби ҷомеа ба низоми нав торафт самаран дилхоҳ меод. Ҳамин буд, ки аъзоёни дастаҳои ихтиёриён тадриҷан зиёд мешуданд. Масалан, аз рӯи гузориши рӯзномаи «Коммунист Таджикистана» (4 июли соли 1931) дар ибтидои солҳои 30-юми асри ХХ 50 ҳазор нафар ба сафи калтакдорони сурх ва 3 ҳазор нафари дигар ба дастаҳои ихтиёрӣ шомил шуданд. Раванди мубориза алайҳи дастаҳои Иброҳимбекро ҳуди Нусратулло Махсум бевосита зери назорат гирифта буд. Дар ҷараёни мубориза бар зидди қувваҳои Иброҳимбек аз 30 март то 23 июни соли 1931 ҳукумати ҷумҳурӣ як қатор муборизони собиқадор, ба монанди: Муқим Султонов, Мирзоназар Гулов, Хушвахт Шоимов, Муртоз Холов, Абдурахмон Одинаев, Юлдош Соҳибназаровро сафарбар намуда буд [104, с. 258].

Мавзуи босмачӣ ва босмачигарӣ, ҳамон тавре ки маълум аст, аз охири солҳои 80-уми асри гузашта то ба имрӯз ба як баҳси доманадор табдил ёфтааст [304]. Таи ин муддат таърихшиносоне пайдо шуданд, ки ин ҳаракатро на босмачигарӣ, балки як ҳаракати миллию озодихоҳӣ унвон намуданд. Мавзуи мазкур дар осори илмӣ академик Мулло Эркаев дар замони шуравӣ мавриди амиқи илмӣ қарор гирифта буд [99, с. 169]. Бо вучуди ин, дар муҳити Тоҷикистони пасошуарвӣ, бо тақлид ба дигар давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла Русия, Туркменистон ва Узбекистон талошҳо дар самти сафед кардани корномаи босмачиҳо идома дорад.

Ҳолисона бояд иқрор шуд, ки дар рафти муҳорибаҳои зиддишуравӣ на ҳамаи муборизон ба истилоҳ босмачӣ буданд. Зеро, тавре ишора шуд, аксари ин муборизон мардуми бечораю пойлuche буданд, ки фирефтаи

саркардагони худ шуда, овораю саргардон шуданд. Аммо саркардагони эшон, ки бо туфайли ҳукумати нав аз мақому манзалати хеш маҳрум шуда буданд, бо шиорҳои динию авомфиребона дар ибтидо мардуми зиёдеро ба по хезонданд. Онҳо аз ҳукумати амири фирорӣ пуштибонӣ менамуданд, зеро бо шарофати ҳамон ҳукумат эшон ба чунин мартабаҳои баланд расида буданд. Гузашта аз ин, агар мо имрӯз пешвоёни ҳаракати босмачигарӣ, аз ҷумла Иброҳимбек, Давлатмандбӣ, Ашӯртӯқсабо, Туғайсарӣ, Раҳмондодхоҳ, Фузайл Махсум ва дигаронро муборизони роҳи озодӣ номем, пас он фарзандоне, ки дар барқарор намудани Ҳокимияти Шуравӣ ҷонбозиҳо намуданду дар поягузории давлатдорӣ навини мо саҳм доштанд, чӣ номида мешаванд? Масалан, агар Фузайл Махсум қаҳрамону ватанхоҳ доништа шавад пас саволи мантиқи пайдо мешавад, ки Қаҳрамони Тоҷикистон Нусратулло Махсум кист? ...

Ба ғайр аз ин, агар дар ин муборизаҳо қувваҳои зиддишуравӣ ғалаба ба даст меоварданд, оқибати давлатдорӣ мо чӣ мешуд? Бо далелҳои зерин метавон муборизаи қувваҳои зикршударо ғайрисозанда унвон намуд:

1. Пешвоёни ин ҳаракат дорои ягон намуд барномаи мушаххас набуданд, ки дар доираи он дар оянда давлатеро бунёд кунанд, ки он дар ҷомеаи мутамаддин рақобат намуда тавонад;

2. Дар байни ин қувваҳо ҳамдигарфаҳмӣ ва ваҳдати андешаҳо вуҷуд надошт. Кашмакашиҳои байнихудии саркардагони ҳаракати зиддишуравӣ низ то ҷое яке аз сабабҳои заиф гардидани ин қувваҳо ба шумор меравад;

3. Таъсири туркпарастӣ дар фаъолияти баъзе аз ин саркардаҳо ба мушоҳида мерасид. Махсусан, дар амалиётҳои босмачиёни водии Фарғона бештар ин эҳсос мешавад. Ҷонибдорӣ намудани Пӯлодхоҷаев дар Душанбе ва дастгирӣ кардани баъзе пешвоёни босмачиҳо Анварпошшо ва Салимпашшо дар Бухорои Шарқӣ низ шаҳодат аз ин гуфтаҳост;

4. Маҳдуд будани ҷаҳонбинии сиёсӣ динӣ эшон низ дар самти давлатсозӣ барои халқҳои Осиёи Марказӣ хатар дошт.

Мавзӯи зикршуда то ҳанӯз чун масъалаи баҳсбарангез дар миёни олимону коршиносон мавриди баҳс қарор дорад. Дар остонаи асри XXI доманай ин баҳсҳо бештар дар саҳифаҳои матбуоти ғайридавлатӣ авҷ гирифт. Масалан, дар ҳафтаномаи «СССР» аз сентябри соли 2008 то сентябри соли 2012 бештар аз 300 мақолаҳо доир ба мавзӯи зерӣ назари мо аз тарафи муаллифони касбу кори гуногун ба нашр расиданд, ки аксари онҳо ғайриилмӣ таҳия ва нашр шудаанд. Ба ғайр аз ин, ҳамон тавре дар боло ишора намудем, бо ҳамин мазмуну муҳтаво аз тарафи бархе таърихшиносони «равшанзамир» ҳанӯз аз нимаи дуҷуми солҳои 80-ум то имрӯз баъзе китобҳо низ доир ба ин мавзӯ аз ҷоп баромаданд [116; 152, с. 184; 162, с. 240].

Имрӯз баъзан мушоҳида мешавад, ки баъзе қувваҳои ифротӣ чи дар дохил ва чи дар хориҷи мамлакат аз ин қувваҳо боз ҳамчун нерӯҳои ватанхоҳ ҳимоят мекунанд. Афкори эшон тавассути сомонҳои иҷтимоӣ дар байни мардум паҳн шуда, як навъ бархӯрди ақидаҳоро ба вучуд овардааст. Махсусан, пас аз изҳороти роҳбари ТЭТ ҲНИ М. Кабирӣ боз ин мавзӯ расонаӣ шуд. Муаррихи тоҷик Абдулло Ғафуров дар асоси сарчашмаҳои муътамади таърихӣ ва осори устод Садриддин Айнӣ дар мақолаи хеш зерӣ номи «Инъикоси кирдорҳои ғайриинсонии ҳаракати босмачигарӣ дар асарҳои устод С. Айнӣ» [186, с. 126] ба ҷонибдорони ин ақида як навъ ҷавоби дақиқ дода тавонист. Камина низ бо дарназардошти умумиятҳои ҳаракати босмачигарӣ наҳзатиҳо мақолае бо номи «Босмачиҳо ва наҳзатиҳо: ҳадаф ва умумият» [267] навишта, дар матбуот ба ҷоп расонидам. Албатта, маводҳои зикршуда дар танзими афкори ҷомеа вобаста ба мавзӯи зикршуда, метавонад нақши муайяни ҳудро гузорад.

Таи солҳои охир яке аз нафаре, ки ба масъалаи ба истилоҳ “босмачӣ ва босмачигарӣ” бо далелҳои қавӣ илмӣ баҳои сазовор дода тавонист, ин профессор Ҳайдаршоҳ Пирӯмшоев мебошад [130, с. 216 – 251; 129, с.

93 – 103]. Дар нигоштаҳои муаррих воқеъбинона заминаҳои ба вучуд омадани ин ҳаракат мавриди таҳлил қарор гирифта, мушаххас набудани барномаи амали онҳо, дур будан аз идеяи таъсиси давлати миллӣ, фирефтаи қувваҳои хориҷӣ шудани онҳо, бо ҳаракати пантуркизм омезиш ёфтани қисме аз намояндагони ин ҳаракат, ҷонибдори дубораи эҳёи давлати ба истилоҳ «Амир Олимхон» ба таври возеҳу равшан инъикос шудааст.

2.2. Раванди ба Ватан баргардонидани фирориёни бурунмарзӣ

Дар рафти амалиётҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва муноқишаҳои баъдинаи он мардумони зиёд, махсусан сокинони қисмати ҷануби Тоҷикистон ба хоки Афғонистон паноҳанда шуданд. Тавре дар боло ишора намудем, сабаби муҳожирати мардум танҳо таҳрибкориҳои босмачиҳо набуда, балки баъзе аз аскарони сурх низ бо амалҳои нодурусти хеш ба ин сабаб мешуданд. Мувофиқи маълумоти олимони бархе аз аскарони сурх рӯйро ба мардумро ёрат мекарданд ва ё хонаҳои мардуми фирор кардари худсарона истифода бурда, баъзе анҷомҳои хонаро оташ мезаданд. Муаррихон Р. Абулҳаев ва Ҳ. Дӯстов ба мавзӯи зерин назари мо баҳои воқеӣ дода, аз ҷумла чунин иброз мекунанд: «...бояд тазаққур дод, ки дар ин давра муфризаҳои Артиши Сурх ба баъзе безътиноҳои нисбати расму русӯми халқ, ба баъзе беназокатиҳо нисбати эшон роҳ дод. Дар байни ҷанговарони сурх аскароне кам набуданд, ки сиришти мардуми маҳаллиро наметавонистанд, рақибони хешро аз деҳқонони заҳматкаш фарқ карда наметавонистанд, баъзан ба мардуми бегуноҳ ҷазо доданро раво медиданд. Ҳодисаҳои ҳам руҳ додаанд, ки муфризаҳои Артиши Сурх ба деҳот ва манотиқи аҳолинишин бо баҳонаи ночизе оташ кушоданд, ё зада даромада сабабгори вайрон шудани хонаву дар, нест гардидани молу амвол ва ҳатто қурбон шудани баъзе афрод мегардиданд. Ии гуна қавраҳои нафрату норизоии мардуми бепушту паноҳро нисбат ба ҷанговарони сурх меафзуд, ҳисси нобоварию ба эшон

зиёд мекард. Аз ин ғалату иштибоҳоти аскарони сурх қувваҳои низомии амирӣ, амиру муқаррабонаш ва руҳониён моҳирона истифода бурда, ба он муваффақ мешуданд, ки бисёр деҳқонони захматкаш рӯ ба гурез мениҳоданд» [86, с. 34; 181, с. 345]. Ба ғайр аз ин, ҳанӯз дар ноҳияҳои Бухорои Шарқӣ дастгоҳи таблиғоти Ҳукумати Шуравӣ қувват наёфта буд. Мардум дар зерӣ таъсири ақидаҳои хурофоти диндорон монда, омадани Артиши Сурхро ҳатто чун як фалокати илоҳӣ қабул намуданд. Чунин аҳвол асосан, дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ ба назар мерасид. Аз рӯи маълумоти ҳуҷҷатҳои бойгонӣ мардум аслан дар ин давра ба давлати Афғонистон паноҳанда мешуданд. Раванди муҳоҷиршавии аҳоли ба Афғонистон аз соли 1921 авҷ гирифт. Мувофиқи маълумотҳои бойгонӣ танҳо дар давоми солҳои 1921 – 1922 қариб 50 ҳазор хонавода ё худ 200 – 250 ҳазор нафар одам аз вилоятҳои Қўрғонтеппа ва Қўлоб ба хоки Афғонистон гурехтанд [30]. Ҳолати ба вучуд омада вазъи бе ин ҳам хароби иқтисодии ноҳияҳои зикршударо боз ҳам табохтар намуд. Заминҳои зиёде аз сабаби набудани қувваи корӣ бекор монда, оқибат ба шӯразор табдил ёфтанд.

Чараёни гуреза шудани аҳоли ба Афғонистон дар солҳои минбаъда низ идома ёфт. Доир ба зиёд шудани муҳоҷирати аҳоли ба Афғонистон ва нодуруст муносибат кардани тарафҳои даргир, ки боиси руҳ додани чунин ҳолат шудааст, академик Р. Масов баъди таҳлили ҳуҷҷатҳои бойгонӣ андешаи хешро чунин баён медорад: «Дар солҳои мубориза бо босмачигарӣ, дар бораи тадбирҳои дурусту гуногуни барҳам задани он, таҳаллуфоту сукунатшиканиҳои бисёр ҳам дурушту дағал роҳ ёфтанд, ки боиси фирори оммавии аҳолии ҷумҳурӣ гардиданд. Аз дасти таъқиботи беасос баробари табақоти доро камбағалон ва миёнаҳолон низ фирор карданд, ки дар ҷумҳурӣ вазъи изтиробомезро ба вучуд овард. Бисёр деҳот ва навоҳии наздисарҳадӣ ба дараҷае беодам монданд, ки дар онҳо 5% аҳоли боқӣ монду бас» [193, с. 317].

Нусратулло Махсум ба чунин тарзи муносибати масъулини давлатию ҳизбӣ ба мардуми маҳаллӣ изҳори норизоият намуда буд. Бояд гуфт, ки

охири солҳои 20 ва аввали солҳои 30-юм бо сабабҳои махсус вазъи сиёсӣ дар сарҳад бад шуд. Сабабҳои асосии чунин ҳолат ба қувваҳои зиддишуравии дар Афғонистон ҷойдошта ва ҷосусони англис иртибот дошт.

Барои баргардонидани гурезагон аз хоки Афғонистон Нусратулло Махсум талошҳои зиёд намудааст. Ҳанӯз аз соли 1924, ҳангоми Раиси КИМ Бухорои Шарқӣ буданаш, бо мардуми гурезашудаи хати сарҳади назди Афғонистон чандин маротиба барои бозгашт ба маконҳои зисти худ вохӯриҳо ташкил намудааст. Инчунин, аз ҳукумати Афғонистон низ тариқи муроҷиатнома барои дастгирии гурезагон хоҳиш намуд [17].

Бо мақсади аз нав барқарор намудани манзилу макони фирориён ва муҳайё намудани шароити муайяни зиндагӣ ба онҳо Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари Кумитаи инқилобӣ тасмим гирифт, ки 13 апрели соли 1926 дар зери тобеияти ҳукумати ҷумҳури нӣҳоди махсусе таъсис кунад. Идораи зикршуда корҳои зиёдERO дар давоми моҳҳои август ва сентябр дар ин самт анҷом дода, ба Нусратулло Махсум ҳисобот пешниҳод кард. Мувофиқи он ба мардуми ба Ватан баргашта маблағҳои зиёд ҳамчун кумак дода шудааст [42, с. 45 – 46]. Аксарияти мардуме, ки аз Афғонистон ба ватан бармегаштанд қашшоқу бебизоат шуда меоманд, ҳол он ки ҳангоми рафтан бо худ бисёр ашёи рӯзгорашонро бурда буданд. Ё ҳангоми суханронии худ дар Анҷумани якуми муассисони Шуроҳои КИМ Тоҷикистон аз тамоми ҳамватанони ғарибгаштаи хоки Афғонистон хоҳиш намуд, ки ба Ватан баргарданду аз пай ободии Ватани аҷдодиашон шаванд. Ҳамзамон аз ҳукумати Афғонистон низ даъват ба амал овард, ки дар ин самт ба муҳочирони тоҷик кумак расонанд.

Раванди ба Ватан баргардонидани фирориён ба таври ҷиддӣ аз соли 1925 оғоз ёфт. Аз рӯи тадқиқи профессор Рақиб Абулҳаев, соли 1925 аз Афғонистон ба мавзёҳои ҷанубию марказии Тоҷикистон тахминан 16 ҳазор одамон баргаштанд. Онҳоро ба таври зайл дар вилоятҳои гуногун ҷойгир намуданд: дар вилояти Қўрғонтеппа – 7000, Қўлоб – 500 ва Ҳисор – 400 нафар, ки ин 4500 хоҷагиро дарбар гирифт [180, с. 45].

Давоми солҳои 1925 – 1926 баргаштани фирориён ба Ватан дар муқоиса ба солҳои 1923 – 1924 афзуд. Соли 1926 тахминан ба Ватан ҳар рӯз 125 нафар гурезаҳо бармегаштанд. То ибтидои соли 1926 35 ҳазор нафарони гурезашуда ба Ватан баргаштанд [17]. Теъдоди фирориён то октябри соли 1926 наздик ба 40 000 нафар расид. Дар солҳои минбаъда ин теъдод боз ҳам бештар гардид. Аксари манзилу макони гурезагон дар натиҷаи муноқишаҳо вайрон шуда буданд. Дар рафти татбиқи муҳоҷиркунии дохилии мардуми кӯҳистон ба водиҳо баъзе заминҳои бекорхобида аз нав обод шуда буданд. Бинобар ин, баъзан байни фирориёни баргашта ва соҳибони нави замин нофаҳмиҳо ба вучуд меомад. Барои ҳамин, Нусратулло Махсум доир ба вазъи иҷтимоии фирориёни баргашта ва тақсими одилонаи замин байни онҳо чунин мегӯяд: «Онҳо тарки макон карда, ҳамроҳи худ ҳайвонот, молу амволашонро низ бурданд. Хоҷагҳои дар ин ҷо боқимонда аз дасти босмачигарӣ ва мурури вақт вайрону валангор шуданд. Акнун онҳо аз иштибоҳашон пушаймон шуда фаҳмидаанд, ки дар дасти думбардорони хоини амир бозича будаанд, ёрӣ мекурсанд, ин ёрӣ, албатта расонида мешавад. Акнун фирориён бармегарданд ва хоҳиш мекунанд, ки заминҳои пешинашонро баргардонда диҳем. Ба фирориёни бозомада замин дода мешавад, аммо на он замин, ки дигар кас кишт кардааст, балки дар ҷои дигар, кадом замин, ки ӯ интихоб мекунад, дода мешавад ва ба ӯ дар амри барқарор ва мустаҳкам кардани хоҷагии наваш ёрии лозима расонида мешавад» [23].

Нусратулло Махсум барои дар амал иҷро гардидани тамоми барномаю мақсадҳои ҳукумат бевосита, ҳудаш ба минтақаҳои лозима рафта аз аҳволи мавзёҳои холишуда хабардор мешуд. Ҳамзамон, пас аз талошҳои дар самти баргардонидани гурезагони иҷборӣ раванди татбиқшавии онро низ зери назорати худ гирифта буд. Шоҳидони вақт дар хотираҳои он ва ҳангоми суҳбат бо дигарон борҳо нақл кардаанд, ки Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсумро эшон доимо аспасавор дар ин ё он деҳа дар миёни издиҳами мардум медидаанд. Тавре

А. Брискин менависад: «Ягон гӯшаи ақибмондае дар мамлакат набуд, ки коммунистони тоҷик, ҳарчанд маргро бо чашми худ аён медиданд, ба он ҷо нарафта бошанд. Онҳо дар ин гӯшаҳо гирдиҳамойҳо, конфронсҳо, анҷуманҳо ораста, дар шуури деҳқонони заҳматкаш тафаккури ҷамъиятиро ташаккул медоданд, руҳияи зиддибосмачигарию ба вуҷуд меоварданд. Оиди коммунистони тоҷик сухан гуфта, кори бузурги Нусратулло Махсумро дар ин солҳо зикр накарда наметавонам. ... Чун раиси Кумитаи инқилобӣ, пайваста мамлакатро давр мезад ва деҳқонони заҳматкашро ба қатъи босмачигарӣ ва эҳёи хоҷагии харобгардида даъват менамуд [193, с. 312]. ... Деҳқони заҳматкаш дар шахси Раиси КИМ-и худ намояндаи нурбахши ҳокимияти воқеан ҳам халқӣ, Ҳокимияти Шуравиро дорад...» [193, с. 312 – 313].

Дар воқеъ, ин гуфтаҳоро мо дар фаъолияти Нусратулло Махсум дар ҳама ҷодаҳо баръало мушоҳида карда метавонем.

Раванди баргардонидани муҳочирон аз хоки Афғонистон то андозае танзим гардид ва пас аз як муддат зиндагии мардуми баргашта бо талошҳои роҳбарияти ҷумҳури ба маҷрои муайян ворид шуд. Омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки Нусратулло Махсум дар ҳақиқат, барои баргардонидани муҳочирон кӯшишҳо ба ҳарч дода, барои баргаштагон аз рӯи имкониятҳои замон шароит фароҳам меовард. Муаррихони тоҷик Рақиб Абулҳаев ва Ҳасанбой Дӯстов, ки дар мавзӯи зерӣ назари мо пажӯҳишҳои зиёд гузаронидаанд, дар мақолаи худ «Нусратулло Махсум ва ба Ватан бозгардонидани фирориён» хидматҳои Нусратулло Махсумро дар самти баргардонидани гурезаҳо аз Афғонистон таҳлил намуда, дар фарҷом аз фаъолияти ӯ чунин хулосабарорӣ намудаанд: «Дар назди Ҳукумати ҶМШС Тоҷикистон, ки яке аз роҳбарони асосӣ ва мучарради он Нусратулло Махсум буд, дар қатори мубрамтарин масъалаҳо, ба Ватан бозовардан ва ҷо ба ҷо кардани фирориён махсуб мегардид. Фарзанди бузурги миллат Нусратулло Махсум то охири нафаси ҳеш тамоми санъати

давлатдориашро дар роҳи татбиқи ин масоил ба харҷ дод» [181, с. 347 – 348].

Чунин хизматҳои аввалин роҳбари ҷумҳурӣ Нусратулло Махсум хело шабеҳ аст ба фаъолияти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, аз ҷумла дар самти баргардонидани гурезаҳо дар солҳои 1993 – 1997 аз хоки давлати ҳамсои Афғонистон. Дар воқеъ эшон чун фарзандони фидоии миллат ҳар яке дар замони худ рисолати фарзандии хешро дар назди Модар – Ватан анҷом доданд.

2.3. Фаъолияти Нусратулло Махсум дар ҳалли масъалаҳои муҳоҷирати дохилӣ

Тоҷикистон ҳамчун давлати аграрӣ дар рафти ҷангҳои дохилӣ зарари калон дид. Майдони умумии кишт, саршумори чорво ва асбобҳои киштукор дар муқоиса ба солҳои пеш аз инқилоби Бухоро хело коҳиш ёфт. Азбаски ҳуди Нусратулло Махсум бо заҳмат ва обу нони деҳқонӣ камол ёфта буд, ба ин соҳа, ки барои рушди Тоҷикистон аҳаммияти бағоят калон дошт, тавачҷуҳи махсус зоҳир менамуд. Баъди сарқӯб шудани қувваҳои зиддишуравӣ дар соли 1926 дар соҳаи кишоварзӣ то ҷои имкон пешравӣҳо мушоҳида мешуд. Раванди барқароркунии хоҷагии кишоварзӣ бо баргузориҳои ислоҳоти обу замин ба таври муътадил ба роҳ монда шуда буд. Ба ҷумҳурӣ овардани техникаи хоҷагии қишлоқ бо ташаббуси КИМ тезонида шуд. Агар ба ҷумҳурӣ соли 1925 аввалин трактор оварда шуда бошад, пас то охири сол миқдори умумии тракторҳо дар хоҷагиҳо ба 6 адад рафта расид. Ин рақам дар соли 1927 30 ададро ташкил дод. Тирамоҳи соли 1929 ба ҷумҳурӣ боз 47 адад тракторҳо оварда шуда ба хоҷагиҳои Хучанду Ҳисор тақсим гардидаанд.

Аввалин колхоз дар Тоҷикистони марказӣ соли 1927 ташкил шуд. Дар баробари муваффақиятҳо дар самти коллективонии хоҷагии деҳот мушкилот ҳам буд. Дар нимаи дууми солҳои 20-уми асри XX бештари

колхозҳо дар заминҳои давлатӣ ташкил шуда, танҳо 1,5 фоизи хоҷагиҳои деҳқониро дар бар мегирифт. Колхозҳо асосан аз ҷиҳати таркиби иҷтимоӣ аз камбағалону батракҳо иборат буданд. Нусратулло Махсум бештар кӯшиш мекард, ки марҳила ба марҳила тамоми табақаҳои иҷтимоиро ба кори коллективонии хоҷагии деҳот ҷалб намояд.

Масъалаи ба заминҳои қорам табдил додани заминҳои бекорхобида низ яке аз проблемаҳои ҷиддӣ дар назди ҳукумати ҷумҳурӣ меистод. Дар ин кор Ҷамъиятҳои рафиқонаи қоркарди замин нақши калон мегузоштанд. Дар ҶМШС Тоҷикистон аввалин чунин ҷамъияте, ки ташкил шуд, роҳбарияшро ҳуди Нусратулло Махсум ба уҳда дошт [109, с. 75]. Ин худ аллакай нишонаи он аст, ки роҳбари ҷумҳурӣ ба масъалаи мавриди назар аз ҳама бештар тавачҷуҳ дорад. Бояд қайд намуд, ки дар он айём барои қорамдони ҷамъият ғайриқардан хело душвор буд. Зеро нотавабони сохти нав ҳар лаҳза ба ҷони эшон таҳдид менамуданд.

Дигар омили рушди соҳа ин дуруст пеш бурдани муҳоҷиркунии дохилӣ ба ҳисоб меравад. Дар баъзе маҳалҳо аз сабаби қамудани заминҳои кишт ба шӯразор табдил ёфтанд. Махсусан, дар ҳудуди вилояти Қўрғонтеппа чунин вазъият ба амал омада буд. Мардум аз ин ҳолат ба КИМ ҶМШС Тоҷикистон шикоят мекунанд. Дар маърузае, ки Нусратулло Махсум дар Анҷумани якуми Шуроҳои Тоҷикистон қироат мекунад, ба ин мавзӯ дахл карда, чунин мегӯяд: «Мо қаромади қарандаи вилояти Қўрғонтеппаро доир ба он ки ҳуқуқ ба мардум зарари қалон меоваранд, шунидем. Ба гумони мо, сабаби ин аслан ин дар қам будани аҳоли дар ин вилоят аст. Дар ҳар қучо, ки аҳоли аҳлона зиндагӣ мекунад, он ҷо ягон ҳел ҳайвоноти ваҳшӣ нест ва заминҳо шӯразор намешаванд. Чунин ҳолати ногуворро, ки як вилоят қур аз аҳоли бошаду замин надошта бошад, вилояти дигар, ки замин дошта аҳоли надошта бошад, бояд барҳам зад» [17]. Қарои ҳалли масъалаи ислоҳоти обу замин ва тақсими одилонаи замин дар байни деҳқонон дар маҳалҳо комиссияҳои махсус таъсис ёфтанд. Шаклҳои гуногуни хоҷагӣ

ташкил шуданд. Аз соли 1925 сар карда, ба деҳқонон қарзҳои кӯтоҳмуддату дарозмуддат, асбобҳои кишоварзӣ, тухмӣ ва дигар чизҳои зарурии хоҷагии кишлоқ дода мешуд. Худи ҳамон сол ба деҳқонон 183 ҳазор сӯм қарзи кӯтоҳмуддат ва 218 ҳазор сӯм қарзи дарозмуддат дода шуд. Бо ташаббуси Нусратулло Махсум дар ҳамон сол 50 адад ташкилотҳои қарздиҳӣ таъсис ёфтанд, ки ба хоҷагиҳо самаранок кумак мекарданд. Барои рушди парвариши пахтакорӣ ҳавасмандии зиёд ҷорӣ шуда буданд. Агар нишондиҳандаҳои ҳосили пахта дар ҷумҳурӣ то соли 1925 рӯ ба камшавӣ дошта бошад, пас аз ин сол истеҳсоли пахта ва майдони кишти он афзуд. Барои зиёд шудани майдони кишт, аз ҷумла кишти пахта қорҳои обёрикунӣ дар ҷумҳурӣ ҷоннок карда шуд. Ба шарофати барқарории умури обёрӣ майдони кишти пахта дар ҷумҳурӣ аз 800 десятинаи соли 1925 дар соли 1926 то ба 900 десятина расид, ё ин ки ба 70% майдони пахтаи то давраи ҷанг баробар шуд. То охири соли 1926 4 заводи пахтатозакунӣ аз пунбадона низ омодаи қор гардид [17].

Дар ин муддат пойгоҳи модӣ-техникии кишоварзӣ ҳам мустаҳкам гардид. Ба деҳқонони кишвар ба маблағи 248 000 сӯм олоти кишоварзӣ тақсим карда шуд. Дар ин фосила ҳамчунин 5 нуқтаи зироатшиносӣ барпо ва мучахҳаз гардид [17].

Ислоҳоти заминро об дар маҳалҳо бо мушкилӣ мегузашт. Бо вучуди он, худи Нусратулло Махсум ба ин тарафи масъала аҳаммияти калон медод. Мушкилот бештар дар кӯҳистони камзамини мамлакат мушоҳида мешуд. Нусратулло Махсум ба гузаронидани ислоҳоти заминро об дар шароити кӯҳистон, ки худ камзамин аст, чандон розӣ набуд. Ба андешаи ӯ, ислоҳотро дар водии сараҳои гузаронидан дуруст аст. Дар анҷумани якум Нусратулло Махсум доир ба ислоҳот ва шароити татбиқшавии он сухан намуда, ба ҳозирин рӯ оварда ба ин маънӣ чунин гуфт: «Доир ба ин, ду масъаларо аз ҳам бояд фарқ кард: ислоҳоти заминро аз заминсозӣ. Ислоҳоти замин – ин инқилоби аграрист, яъне мусодираи замини феодалон ва тақсими он ба деҳқонони безамину камзамин аз рӯи адолат» [17]. Доир ба зарурияти ин ислоҳот сухан карда,

вазъи сиёсӣ ва иқтисодии маҳалро дар ин самт ҳамеша ба назар мегирифт. Ҳолати мавҷударо ба инобат гирифта, дар натиҷаи муқоисакунӣ ҳулосаҳои худро баён намуда, аз ҷумла чунин иброз дошт: «Чунин ислоҳот барои Ўзбекистон зарур буд ва он тавре мушоҳида шуд, амалӣ гардид. Зеро дар Ўзбекистон миқдори хело зиёди заминҳо дар ихтиёри чунин заминдорони калон буд. Аз ин сабаб, боқимонда хоҷагиҳо наметавонистанд пеш раванд ва иқтидори истехсолии худро васеъ намоянд, дар ҳоле ки қисме аз заминҳо ҳар сол дар дасти феодалон чун замини бекорхобида мемонд» [17].

Аз маърузаи Нусратулло Махсум дар анҷумани мазкур маълум мешавад, ки роҳбарияти ҷумҳурӣ ба раванди ислоҳот мароқи зиёд дорад ва онро ҳамчун василаи асосии маҳви монеаҳо амалӣ мекунад. Нусратулло Махсум вобаста ба ин масъала мазмунан қайд мекунад, ки яке аз вазифаҳои асосии ислоҳот, ба ҳамин васила, аз байн бурдани монеаҳои рушди қувваҳои истехсолкунанда ва маҳсулнокии кишоварзӣ ва бо ин роҳ таъмин кардани афзоиши хоҷагии мамлакатамон мебошад... [17]. Ба андешаи ӯ, вазъияти деҳқонони тоҷик, ки асосан бошандагони кӯҳистонанд, ба кулӣ дигар аст. Дар манотиқи кӯҳистон мардуми зиёд ба як порча замин қаноат карда зиндагӣ мекунанд. Агар замини сарватмандони чунин мавзеъҳоро ба фоидаи деҳқонон мусодира намоем ҳам, мурод ҳосил намешавад ва мардуми камбағал чун пештара нимгурусна боқӣ мемонанд [17]. Нусратулло Махсум чун зодаи кӯҳистон вазъи чунин маҳалҳоро хуб медонист. Барои ҳамин талош мекард, ки вазъи зиндагии мардуми кӯҳистон, ки солиёни зиёд табоҳ буд, бо шарофати ислоҳотҳои Давлати Шуравӣ рӯ ба беҳбудӣ орад. Аҷиб аст, ки дар ин самт ӯ ҳатто хело ошкоро ва далерона суҳанронӣ намуда, ин сиёсатро баъзан зери тозиёнаи танқид мегирад. Чунин муҳокимарониҳояшро дар иқтибоси зер аз маърузаи ӯ дар анҷумани якуми Шуроҳои ҶМШС Тоҷикистон метавон мушоҳида намуд: «Ин сиёсат не, балки беақлист. Ин ҳам дар ҳолест, ки дар ҷумҳурии мо ноҳияҳое вучуд доранд, ки дорои заминҳои зиёд мебошанд, вале дар он

чойҳо қувваи корӣ намерасад. Аз ин лиҳоз, бисёр заминҳое ҳастанд, ки бекор ҳобидаанд ва бо каме корҳои ташкилӣ, ба монанди: кандани ҷӯю каналҳо ва обёрӣ намудану тахту ҳамвор кардани онҳо имконияти ба вучуд овардани боз ҳазорҳо хоҷагиҳои нав мебошад» [17].

Нусратулло Махсум дуруст дарк карда буд, ки шароити баргузорию ислоҳоти замину об дар қиёс ба Ўзбекистон хусусиятҳои фарқкунандаи худро дорад. Тавре дар суханронии ӯ мушоҳида шуд, пайваста ба масъалаи муҳочирати дуруст ва обёрӣ таваҷҷуҳ менамуд. Дар яке аз суханронии ӯ ин масъала баръало эҳсос мешавад: «Таъкиди ин нукта зарур аст, ки бо як қатор сабабҳо ислоҳоти обу замин дар ҷумҳурии мо мисли Ўзбекистон сурат нагирифт. Дар мо норасоии замин вучуд надорад, ин аз як тараф, аз тарафи дигар, баъзе навоҳӣ сараҳолианд. Аз ин хотир ҳоло дар назди мо на вазифаи ислоҳоти замин, балки обёрии заминҳои бекорҳобида ва муҳочирати дохилӣ истодааст» [21].

Дар идома доир ба аҳаммияти муҳочирати дохилӣ сухан ронда, андешаҳояшро ба тариқи зайл баён медорад: «Мо бо мақсади татбиқи ислоҳот аҳолиро ба мавзеҳои камаҳолӣ ва дорои заминҳои бекорҳобида мекӯчонем ва барояшон он миқдор замин медиҳем, ки на танҳо барои рӯз гузаронидан, балки барои инкишофи хоҷагӣ ва тараққӣ бахшидани истеҳсоли он ҳам ҳаракат кунанд» [17].

Бинобар андешаи ӯ «... замини холии истифоданашуда дар Тоҷикистон бисёр аст. Доир ба муҳочирати дохилӣ лозим аст, ки ба водихо танҳо ҳамон деҳқононе кӯчонида шаванд, ки дар шароити кӯҳсор зиндагӣ мекунанду дар он ҷо хоҷагиҳояшонро аз сабаби маҳдудиятҳои табиӣ васеъ карда наметавонанд. Ин сиёсат (муҳочират) мисли як дору ҳамин гуна аҳволи деҳқонони камбағали дарвозиро табобат мекунад ва қитъаҳои замини кӯҳистонро озод карда, ба ин васила майдони чарогоҳҳои хубро фароҳам меорад» [24].

Дар воқеъ, шароити кӯҳистон ва камии замин барои рушди соҳаи кишоварзӣ монеа эҷод мекард. Масалан, дар тумани Фарм ба ҳар кас 0,2 десятина, дар тумани Дарвоз бошад, 0,1 десятина ва дар ноҳияҳои

вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон аз ин ҳам камтар замин рост меомад [85, с. 87]. Табиист, ки дар рафти гузаронидани муҳочирати дохилӣ баъзе мушкилотҳои дигар ҳам пеш меомаданд. Махсусан, сарпечии аҳоли аз мавзеҳои зисти аҷдодии худ. Моҳияти чунин чорабиниҳоро мардум дар ибтидо дуруст дарк намекарданд. Ба ин масъала низ Нусратулло Махсум дахл намуда, аз ҷумла чунин мегӯяд: «... мо аини замон на ба ислоҳот, балки бештар бо муҳочирати дохилӣ машғулем. Лекин аҳоли, махсусан деҳқонон ба ин кор чандон майл надоранд. Мушкилоти пешомадаро мебояд ба таври возеҳ ва фаҳмо ба эшон фаҳмонид, то ки моҳияти асосии сиёсати моро дуруст дарк намоянд. Ба ғайр аз ин, баъди кӯчидани онҳо зарур аст заминҳои аз онҳо боқимондаро ба камзаминҳо тақсим карда додан ба манфиати кор аст. Ин сиёсат ба андешаи мо хело дуруст мебошад» [17]

Барои татбиқи ин гуфтаҳо Нусратулло Махсум кӯшишҳои зиёд ба харҷ медод. Дар миёни мардум барои фаҳмонидани мазмуну моҳияти ин масъала корҳои зиёди фаҳмондадихӣ ташкил намуд. То охири соли 1926 аввалин шуда 467 хоҷагӣ аз водии Ҳисор ба водии Вахш муҳочир карда шуданд. Инчунин, дар ҳамин давра аз Кӯлоб, Уротеппа, Панҷакент, Фарғона ба водии Вахш мардумро муҳочир намуданд. Давоми солҳои 1925 – 1929 даҳ ҳазор хоҷагӣ ба водии қамаҳои муҳочир шуданд, ки аз он 8030 хоҷагӣ дар водии Вахш маскун шуданд [108, с. 213].

Дар кори ташкили колхозҳо ба мардумони муҳочиршудаи яҳудӣ низ ҳукумати ҷумҳурӣ диққат медод. Аввалин колхозии яҳудиён дар ҷумҳурӣ соли 1927 дар Шурои деҳоти Гулистони Душанбе (ҳоло ноҳияи Рудаки) ташкил шуда буд [109, с. 76]. Нисбати яҳудиёни муҳочиршуда хусумату бадбинӣ зиёд буд. Роҳбари ҷумҳурӣ Нусратулло Махсум ҳамеша нисбати онҳо ғамхорӣ зоҳир менамуд ва ташаббускори асосии муҳочиркунии яҳудиён худи ӯ будааст. Нависандаи яҳудӣ Борис Исҳоқов дар китоби хеш «Далерон» чунин эҳсоси хайрхоҳии Нусратулло Махсумро нисбати яҳудиён бо муҳаббати зиёд тасвир намудааст. Исҳоқов вобаста ба ин менависад: «Раиси Комитети Иҷроияи Марказии Ҷумҳурияти мухтори

Тоҷикистон Нусратулло Махсум шахсан ба истиқоматгоҳҳои яҳудиён омада, бо намояндагони обрӯманди онҳо Довиди Калонтар, Мулло Яҳиэл Митонов, Муше Хаимов, Михоэл Исроилов ва бо дигарон машварат кард» [109, с. 76]. Дар идома адиб қайд мекунад, ки Нусратулло Махсум яҳудиёро мардуми неку хайрхоҳ ва меҳнатдӯст гуфтааст. Дар натиҷаи иртиботи наздики онҳо бо Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум ҳамвора мушкилоти манзилу замини онҳо бо назардошти имконоти вақт ҳал мегардид [109, с. 76 – 77]. Ҳамин садоқат буд, ки аввалин колхозии худро яҳудиён дар Душанбе ба номи “Нусратулло Махсум” ном гузоштанд. Дар колхозии “Нусратулло Махсум” 80 хоҷагӣ кор мекард, ки 70 фоизи онро яҳудиён ташкил мекарданд [109, с. 78].

Ташкили муҳочирати деҳқонон ба заминҳои навқорам дар округи Фарм нисбатан муташаккил мегузашт, ки онро Раиси КИМ Тоҷикистон Нусратулло Махсум шахсан назорат мекард. Аввали моҳи март соли 1931 аз ноҳияҳои Фарму Ҳоит, Ҷиргатоли Тавилдараи округи Фарм 500 хоҷагии деҳқонон ба водии Вахш муҳочир карда шуданд, ки ин 170% нақшаи ҷумҳурӣ ва 125% нақшаи округро ташкил меод. Дар муҳочирати байни ноҳияҳо Фарм дар ҷои аввал буд. Аз ин ноҳия 210 хоҷагиҳои деҳқонон муҳочир шуда буданд [181, с. 417].

Агарчанде то соли 1929 ислоҳоти обу замин бо мушкилиҳо татбиқ мешуд, лекин пешравиҳо ба назар мерасид. Нусратулло Махсум доир ба пешрафти соҳа, аз ҷумла ба масъалаи муттаҳидкунии хоҷагиҳо, натиҷаҳои муҳочирати дохилӣ, зиёд шудани майдони кишт ва ғайра, дар Анҷумани III-и Ҷавҳирдоддаи Шуроҳои КИМ Тоҷикистон ҳангоми ироаи маърузаи худ ишора намуд. Дар идомаи суҳбат чунин қайд намуд, ки «Се сол мешавад, ки мамлакати мо дар шароити сулҳу оромӣ қарор дорад. Дастовардҳои дар ин се сол ба даст оварда дар таърихи ҷаҳонӣ беназир аст. Масалан, соли 1925 мо дар майдони 30 ҳазор гектар замин кишт карда будем. Соли 1929 ин миқдор ба 675 ҳазор гектар расид. Айни замон заводҳои пахтабӯякунии кишвар 2700 ҳазор пуд пахтаро кор

карда истодаанд. Ҳол он ки дар беҳтарин солҳои даврони амирӣ камтар аз якуним миллион пуд пахта ба даст оварда мешуду бас. Дар тули се сол дар собиқ заминҳои бекҳову феодалҳо 132 хоҷагҳои дастачамӣ барпо намудем. Дар соли нав (соли 1929) миқдори онҳо ба 400 адад расид» [38].

Пас аз таъсиси ҶШС Тоҷикистон соҳа ба худ равнақи тозае гирифт. Соли 1927 заминҳои вақф аз муассисаҳои динӣ ҷудо карда шуда ба ихтиёри деҳқонон ҳамчун иҷораи давлатӣ дода шуд. Аз моҳи январӣ соли 1928 бошад, андози вақф ба андозҳои давлатӣ баробар карда шуда ҳуди заминҳои вақф аз 1 февралӣ ҳамон сол ба ихтиёри Шуроҳои маҳаллӣ дода шуд. Аз соли 1930 муттаҳидкунии хоҷагҳои деҳқонӣ авҷ гирифт. Базаи моддию техникий хоҷагҳои деҳқонӣ давра ба давра вобаста ба имкониятҳои мавҷуда мустаҳкам шуданд.

Ба таври умумӣ, ҳудуди заминҳои кишт дар соли 1931 то ба 785,9 ҳазор гектар расид, ки он аз масоҳати умумии замини киштшавандаи замони тоҷангӣ 30% ва нисбат ба пешбиниҳои нақшаи панҷсолаи аввал 8,9% зиёд мебошад. Майдони кишти пахта нисбат ба давраи тоҷангӣ 205% зиёд шуда, 102 ҳазор гектарро ташкил дод [181, с. 371]. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 1929 сар карда, дар мамлакат ба кишти пахтаи маҳиннах шуруъ карда шуд [91, с. 32]. Аз рӯи маълумоти Н. Махсум маълум мешавад, ки масоҳати кишти ин навъи зироат дар солҳои оянда зиёд гардид [39].

Дар ҳамаи ин пешрафту қомебиҳои соҳа ҳиссаи сазовори фирориёни солҳои бистум назаррас аст [181, с. 371]. Умуман, дар давоми панҷсолаи якум (1928 – 1932) майдони умумии кишт дар ҷумҳурӣ аз 545,3 ҳазор гектари аввали панҷсола дар соли 1932 ба 801,6 ҳазор гектар расонида шуд [170, с. 73].

Барои беҳтар шудани зисту зиндагии мардуми муҳоҷиршуда ва ба ин васила дилғарм шудан ба қору зиндагӣ Нусратулло Махсум қӯшишҳои зиёд менамуд. Ӯ дар баробари имкониятҳои ҷумҳурӣ, инчунин аз ҳукумати умумииттифоқ низ дар ин масъала кумак талаб мекард. Ҳамин буд, ки Ҳукумати Шуравӣ бо мақсади фароҳам овардани

шароити мусоиди кору зиндагӣ пойгоҳҳои техникии хочагиҳоро мустаҳкам намуда, теъдоди зиёди тракторҳоро ба ихтиёри онҳо гузошт. Инчунин, бо ёрии ҳукумати умумииттифоқ ба ихтиёри Тоҷикистон теъдоди зиёди плугу сихмола, чуфти аспҳо барои шудгор ва тракторҳои тамғаи «Фордзон» ва «Катер-Пилер» дода шуд. Аз сабаби набудани роҳ ҳамаи ин молу амволи кумакшуда ба ноҳияҳои марказӣ аз Тирмиз бо шугур ва ба ноҳияҳои ҷануб бошад, ба воситаи қайқҳои махсус тариқи дарё кашонида мешуд [166, с. 11]. Ин кор хело мушкилиро пеш меовард. Зеро аксари асбобу анҷоми аз берун оварда шуда барои сабук шудани бор қисм – қисм карда баъдан кашонда мешуд. Ба колхозҳои муҳоҷиршуда ба муддати 20 сол қарз дода мешуд, ки онҳо ин маблағро барои сохтани манзили хеш истифода бурда тавонанд. Ғайр аз ин, ба ҳар тан муҳоҷири қобили меҳнат дар як моҳ 24 килограмм орд ва аъзои оилаи корношоямаш то пухта расидани ҳосили нав нисфи ҳамин меъёр дода мешуд. Муҳоҷирон аз шартномабандии тамоми намудҳои зироат, ба ҷуз пахта, дар тули се сол ва аз андоз дар давоми панҷ сол озод карда шуда буданд [181, с. 420].

Нусратулло Махсум дар ҳама ҷаласаҳо, ки суҳанронӣ менамуд, мардумро ба меҳнати ҳалол ва софдилона даъват менамуд. Ришвахӯрию мардумфиребиро саҳт маҳкум мекард ва ин гуна афродро душмани халқу Ватан меҳонд. Азбаски ҳанӯз ҳам ин гуна одамон дар миёни гурӯҳҳои иҷтимоӣ зери ниқоби “дӯст” вучуд доштанд, ӯ оромона кору ғаёлият карда наметавонист. Дар яке аз суҳанронҳои хеш ба ин мавзӯ дахл намуда, мегӯяд: «Дар мо, афсус, ҳамин хел коркунони маҳаллӣ ҳастанд, ки қорашон иборат аз маош гирифтани аст, мақсадашон барои худ аспинағз харидан, на ин ки ба аҳолии ёрӣ расонидан – бо ин зотҳо бояд мубориза бурд, ин хел ҳамоҳангро (худхоҳон дар назар аст. Д. М.) аз вазифа дур кардан лозим аст, онро метавонанд деҳқонон ҳал кунанд, танҳо бо иштироки ғаёли деҳқонони меҳнатӣ» [24].

Албатта, барои ба эътидол овардани вазъ мушкилоти зиёде вучуд доштанд. Аммо роҳбарияти вақти ҷумҳурий, бо истифода аз имкониятҳои

мавҷуда тавонистанд то ҷои имкон барои рафъи мушкилот расидагӣ кунанд. Омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ нишон доданд, ки барои бартараф намудани ҳар гуна қазияҳои пешомада, пеш аз ҳама, тафаккури ҷомеа ро мебояд ба талаботи шароити нав мутобиқ сохт. Зеро аҳоли то ҳанӯз ба таври бояду шояд мақсад ва ҳадафҳои ҳокимияти навро сарфаҳм нарафта буд. Бо вучуди ин, Нусратулло Махсум чун роҳбари ҷумҳурӣ дар ин кор чорабиниҳои зиёдеро роҳандозӣ намуд. Аммо бо ҳамаи ин қонё шудан наметавон, зеро ҳанӯз ҳам дар ин самт корҳои зиёде вучуд доштанд, ки анҷом доданашон ба манфиати халқу давлат буд.

БОБИ III. САҲМИ НУСРАТУЛЛО МАХСУМ ДАР АЗНАВСОЗИҶОИ ИҚТИСОДИЮ ИҶТИМОИИ ТОҶИКИСТОН ВА РАВАНДИ ҲОДИСАҲОИ СИЁСИИ СОЛҲОИ 30-ЮМИ АСРИ XX

3.1. Нақши Нусратулло Махсум дар инкишофи саноат ва роҳсозӣ дар Тоҷикистон

Дар Тоҷикистон ҳамчун давлати навбунёд барои рушди ҳама самтҳои хоҷагии халқ корро мебоист аз сифр оғоз намуд. Махсусан, дар шароити онвақтаи Тоҷикистон барои тараққиёти саноат мушкилоти хело зиёд вучуд доштанд. Нусратулло Махсум дар ин давра бо дастгирии Ҳукумати умумииттифок дар соҳаи саноат ва роҳсозӣ ба баъзе нишондодҳои муваффақ шуд, ки барои замони худ комёбии калон ба ҳисоб мерафт.

Бояд қайд намоем, ки дар солҳои бистум дар Иттиҳоди Шуравӣ бо вучуди баъзе нуқсонҳо, пешравиҳои назаррас ба амал омада буданд. Мамлакат дар остонаи марҳилаи нав меистод. Сар шудани ин марҳиларо анҷумани XIV-и ҳизб, ки моҳи декабри соли 1925 барпо гардид, эълон намуда буд [161, с. 14].

Азбаски ба ҳайати ҶМШС Тоҷикистон аксаран ҳудудҳои собиқ Бухорои Шарқӣ, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ яке аз қафомондатарин минтақаҳо ба ҳисоб мерафт, дохил шуда буд, заминаи иқтисодии Тоҷикистон хело заиф буд. Чунин ҳолат аз роҳбарони Тоҷикистон кордонию талошҳои зиёдро тақозо менамуд. Натиҷаи хизматҳои фидокоронаи эшон ва дастгириҳои ҳукумати марказӣ буд, ки дар Тоҷикистон чандин корхонаҳо кушода шуданд. Зиёд шудани кишти пахта сабаби сохта шудани корхонаҳои пахтатозакунӣ гардид. Дар солҳои 1925 – 1926 дар ноҳияҳои Қўрғонтеппа, Фархор ва Шаҳритус заводҳои равғанкашӣ сохта ба истифода дода шуд [133, с. 16]. Инчунин, давоми солҳои 1925 – 1929 дар ҷумҳурӣ 8 заводи пахтатозакунӣ сохта ба истифода дода шуд. То анҷоми панҷсолаи якум (1928 – 1932) корхонаи

шоҳибофӣ дар Хучанд (1930) ва Душанбе (1932), комбинати коркарди меваи Хучанд (1930), заводи равшанкашии Кӯлобу Қўрғонтеппа (1932), заводи равшани эфири Хучанд (1932), заводи хишти Душанбе (1929), Кӯлоб (1931), Шаҳринав (1932), заводи истеҳсоли масолеҳи сохтмони Душанбе (1930), Исфара (1931) ба фаъолият даромаданд.

Дар ин давра яке аз минтақаҳои қафомонда қисми ҷанубии мамлакат буд. Роҳбарияти ҷумҳурии ба минтақаҳои Кӯлобу Қўрғонтеппа борҳо сафар намуда, аз вазъи мавҷуда бевосита шинос мешуданд. Зери ғамхории Раиси КИМ ҷумҳурии Нусратулло Махсум ба соҳаҳои мавзёҳои зикршуда таваҷҷуҳ зоҳир карда мешуд. Ҳамин буд, ки аз соли 1927 саноатикунони дар Кӯлоб оғоз ёфт. Албатта, вобаста ба имконоти замон ба рушди саноат диққат дода мешуд. Агар аввалин корхонаи Кӯлоб дар соли 1927 ин заводи пахтатозакунӣ бошад (тадриҷан аз лиҳози техникӣ хело такмил дода шуд), дар солҳои минбаъда, аз ҷумла соли 1929 дастгоҳи барқӣ, соли 1931 матбаа, соли 1932 заводи равшанкашӣ ва ғайра, танҳо дар Кӯлоб сохта ба истифода дода шуд [211, с. 35].

Ҳамзамон барои омӯзиши сарватҳои зеризаминӣ ва коркарди он корҳои омӯзишӣ ба роҳ монда шуд. Дар ин давра ба корҳои кофтуковӣ геологӣ аҳаммияти калон дода шуда буд. Дар солҳои 1930-1937 дар Тоҷикистон Комиссияи илмӣ-тоҷикӣ (1930-1931), экспедитсияҳои помирӣ (1929-1931), экспедитсияи комплекси тоҷикистонӣ (1932), экспедитсияи комплекси тоҷикӣ-помирӣ (1932-1937), ки ба кофтукову ба кор андохтани захираҳои табиӣ ва меҳнати Тоҷикистон банд буданд ва дар ҳайати ин экспедитсияҳо 72 даста олимони Шуравӣ (дар ИЧШС ҳамагӣ 144 дастаи ҷустуҷӯӣ вучуд дошт) фаъолият доштанд, ки то 1000 аъзоро дар бар гирифта буданд [157, с. 184]. Дар натиҷаи фаъолияти ин экспедитсияҳо захираҳои табиӣ Тоҷикистон кашф ва роҳҳои истифодабарии онҳо муайян карда шуда буданд. Натиҷаи чунин чорабиниҳо буд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар панҷсолаи якум 1,4 баробар зиёд шуд, вазни ҳолиси маҳсулоти саноат дар хоҷагии

халқ аз 6,8 %-и соли 1928 дар соли 1932 ба 22 % расид. Миқдори коргарон бошад, аз 1749 нафар ба 5653 нафар расид [170, с. 73].

Ба ғайр аз ин, бо баргузории эъзомияҳои илмӣ бештар талош мешуд, ки дигар имкониятҳои табиӣ ҷумҳурӣ ба манфиати ҷомеа ва пешрафти хоҷагии халқ истифода шавад. Дар ин самт эъзомияҳои мазкур самар оварданд. Дар натиҷаи корҳои омӯзишӣ муайян гардид, ки имкони сохтани силсиланеругоҳҳои барқӣ дар водии дарёи Варзоб ва Вахш вучуд дорад. Аз ин лиҳоз, аз оғози солои сиюм корҳо барои сохтмони НБО Варзоб оғоз ёфтанд [48, с. 169] ва тавре маълум аст, ин неругоҳ баъдан дар соли 1937 мавриди истифода қарор гирифт. Корҳои илмию тадқиқотӣ барои дар оянда сохтани НБО дар Норақ ва Роғун низ аслан аз солҳои 1930 – 1933 ибтидо гирифтааст.

Сохтмони роҳҳо барои рушди хоҷагии халқ такони ҷиддӣ бахшид. Аз ҷумла, сохта ба анҷом расидани роҳи оҳани Тирмиз – Душанбе дар давоми солҳои 1926 – 1929, [201, с. 87] бо дарозии 225 километр [139, с. 199] сохта шудани роҳҳои мошингарди Душанбе – Қўрғонтеппа – Қўлоб дар соли 1928 ва роҳи байни Душанбе – Тутқавул – Қўлоб дар соли 1929 барои тараққиёти мамлакат нақши бағоят калон гузошт. Дар маҷмӯъ, то соли 1929 550 километр роҳҳои мошингард сохта ба истифода дода шуд [139, с. 199]. Дар сохтмони ин роҳҳо нақши Нусратулло Махсум хело калон аст. Махсусан, дар сохтмони роҳи оҳани Душанбе – Тирмиз кўшишҳои зиёд ба харҷ дода, ҳар лаҳза аз рафти корҳои сохтмонӣ хабардор мешуд. Инчунин, барои пурра татбиқ шудани маблағҳои аз буҷаи давлат ҷудошуда низоми муайяни назоратиро ба роҳ монда буд. Бояд қайд намуд, ки ин сохтмон дар замони худ яке аз муҳимтарин иншоотҳои Ҳукумати Шуравӣ ба шумор мерафт. Аз буҷаи мамлакат ва дигар сарчашмаҳо ҳамагӣ 14 миллион сўм барои корҳои сохтмонӣ дар ин иншоот ҷудо шуда буд [80, с. 139]. Яке аз минтақаҳои, ки тавачҷуҳи Нусратулло Махсумро ба худ ҷалб намуда буд, Бадахшон ба ҳисоб мерафт. Аз рӯи тадқиқи муаррих Л. Готфрид дар асараш «Красный флаг на «Крыше мира» соли 1928 аз 13 то 20 июл Нусратулло Махсум ҳамчун

сарвари комиссияи Ҳукумати Тоҷикистони мухтор барои татқиқи ҳамаҷонибаи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданӣ ба ВМКБ сафари корӣ анҷом додааст. Комиссияи зикршуда бо роҳбарии Нусратулло Махсум дар ҳайати олимону коршиносон бо пайроҳаҳои қачу қилеб то ба Хоруғ мераванд. Дар чараёни сафар мутахассисони соҳаи роҳсозӣ лоиҳаи сохтмони роҳи мошингарди Бадахшонро таҳия мекунанд. Ҳайати комиссия баъди корҳои омӯзишӣ ба хулосае омад, ки набудани роҳҳои мошингард омили асосии рушд накардани минтақа шудааст. Аз ин лиҳоз, пас аз бозгашт, моҳи октябри соли 1928 пленуми дуюми Кумитаи вилоятии тоҷикистони ҲК Узбекистон маърузаи Нусратулло Махсумро дар бобати тадқиқи ҳамаҷонибаи Бадахшон шунид ва ба Бюрои Осиеимиеёнагии КМ ҲКУ (б) пешниҳод карда шуд, ки сохтмони роҳҳои байни Ўш – Мурғоб – Хоруғ ба таври таъҷилӣ оғоз гардад. Нусратулло Махсум ҳамзамон пешниҳод намуд, ки сохтмони роҳи Хоруғ – Иссиқкӯл – Мурғоб ба нақшаи панҷсолаи яқум ворид карда шавад. Аммо ин пешниҳод бинобар хунукназарии Бюрои Осиеимиеёнагии КМ ҲКУ (б) ба нақша ворид карда нашуд. Ба ин нигоҳ накарда, ӯ барои сохтани ин роҳ кӯшишҳои зиёд намуд. Оқибат, пас аз таъсисёбии ҶШС Тоҷикистон ба ин мақсади худ расид. Соли 1931 сохтмони роҳи зикршуда оғоз ёфта, ба дарозии 740 км соли 1933 ба истифода дода шуд. Нусратулло Махсум бисёр меҳост, ки роҳи мошингарди Сталинобод – Хоруғро сохта ба истифода диҳад. Аммо ҳодисаҳои манфии солҳои сиёҳи ӯро нагузоштанд, ки ба орзуҳои ӯ расад. Бо вучуди ин, аз рӯи лоиҳаи тарҳрезӣ намудаи ин комиссия шохроҳи Сталинобод – Хоруғ соли 1940 сохта ба истифода дода шуд.

Бояд қайд намуд, ки комиссияи мазкур инчунин тарҳи майдони ҳавоии шаҳри Хоруғро, ки лоиҳакашон аллакай муайян намуда буданд, дидан намуда, хулосаҳои лозимиро бароварданд. Агарчанде нақшаи сохтмони майдони ҳавоии Хоруғ қабл аз сафари Нусратулло Махсум ба миён омада бошад ҳам, аммо ӯ пас аз боздид масъулинро бештар ба ҳарчи зудтар суръат бахшидан ба корҳои сохтмонӣ ҷалб намуд. Ҳамин

буд, ки пас аз бозгашти комиссия бори нахуст 21 октябри соли 1929 ҳавопаймои тамғаи Ю-13 зери идораи сарнишин Н. И. Баранов ба майдони ҳавоии Хоруғ фуруд омад [208, с. 280]. Бинобар навиштаи муаррих М. Шерғозиев: «...сафари таърихии Нусратулло Махсум ҳамчун нафари аввали ҷумҳурӣ ба Бадахшон ба корҳои ояндаи ободонию созандагии ин қисмати Тоҷикистон дар он солҳо такони ҷиддӣ бахшид» [311].

Оғози навсозиҳои саноатӣ дар ҳудуди мамлакат аслан аз Анҷумани XIV-и ҲКУ (б), ки соли 1925 баргузор гардида буд, оғоз меёбад. Ҳамин буд, ки ин анҷуман дар таърих бо номи анҷумани саноатикунонӣ сабт шудааст. Дар раванди ин дигаргунсозӣ Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари давлат мақоми намоён дошт. Ӯ барои рушди соҳа шароит фароҳам оварда, барои ҳарчи бештар ҷалб шудани мардуми маҳаллӣ ба саноат кӯшишҳои зиёд ба харҷ меод. Ба андешаи Нусратулло Махсум сохтмони роҳҳо яке аз омилҳои асосии пешрафти хоҷагии халқ ба ҳисоб меравад.

Нусратулло Махсум аз пешрафтҳои соҳаи роҳсозӣ қаноатмандона зимни баромади хеш дар Анҷумани III-и Ҷавқуллодаи Шуроҳои Тоҷикистон (18 октябри соли 1929) сухан ронда, алоқамандии рушди саноати ҷумҳуриро бо соҳаи роҳсозӣ таъкид дошт.

Нусратулло Махсум дар баромади худ инчунин қайд намуд, ки роҳҳое, ки дар гузашта харпайроҳа буданд, акнун дар он ҷо роҳи оҳан сохта шуд. Барои роҳсозӣ, – гуфт Нусратулло Махсум, – мо 10 млн сӯм маблағро ҷудо намудем. Албатта, ин ҷо танҳо соли 1929 дар назар аст. Дар давоми 5 сол бошад (1925 – 1929), ба миқдори 70 млн сӯм маблағ дар ин самт харҷ шудааст. Тоҷикистон бо дарназардошти солҳои пешин аллакай шинохтанашаванда аст [38].

Доир ба сохтмони роҳи оҳани Тирмиз – Душанбе роҳбарияти ҷумҳурӣ ҳанӯз аз оғози корҳои сохтмонӣ аз соли 1926 таваҷҷуҳи махсус равона намуда буд. Мавриди истифода қарор гирифтани ин иншооти бузургро Нусратулло Махсум ҳанӯз дар пленуми муштаракӣ кумитаи

вилоятии ҲК (б) Тоҷикистон ва комиссияи назоратии КМ ҲК (б) ҶШС Узбекистон, ки дар шаҳри Душанбе санаи 11 сентябри соли 1929 ба муносибати омадани аввалин поезд ба Душанбе баргузор гардида буд, ҳамчун ҳодисаи таърихӣ унвон дод. Зимни баромади хеш қайд намуд, ки бо дастгирии ҳукумати марказӣ, сарфи қувваи меҳнаткашон ва зери роҳбарии Ҳизби Коммунистӣ мо ба чунин муваффақият ноил гардидем. Аз рӯи баромади Нусратулло Махсум маълум мешавад, ки дар ин иншоот 14 миллион сӯм сарф шудааст [80, с. 139].

Соли 1925 дар Тоҷикистон ду идораи алоқа буд. Соли 1928 –ум 700 км хатти телеграф кашида шуда, ҳама марказҳои вилояту ноҳияҳо бо Душанбе иртибот пайдо намуданд. Ба ВМКБ ба воситаи пойгоҳҳои радиой алоқа барқарор шуд [134, с. 81]. Рӯзи 10 апрели соли 1930 радиои тоҷик ба кор даромад, ки дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷумҳурӣ яке аз рӯйдодҳои таърихӣ ба шумор мерафт.

Ба соҳаи энергетика ҳам акнун бо назардошти имкониятҳои мавҷуда диққат дода мешуд. Ба корҳои ибтидоӣ охири солҳои 20-уми асри XX ибтидо гузошта шуд. Дар соли 1929 сохтмони як пойгоҳи барқии обӣ дар Душанбе ва чор пойгоҳи хурди обӣ дар дигар ноҳияҳо оғоз ёфт [139, с. 199].

Пайваста аз чараёни ободкорӣ Раиси КИМ ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум бо дигар аъзоёни ҳукумат хабар мегирифт. Мушкилоти роҳу вазъи муташанниҷи сиёсӣ монеаи эшон намегардид. Мардуми меҳнаткашро аз лиҳози моддию маънавӣ дастгирӣ намуда, дастовардҳои онро қадр мекарданд. Матбуоти даврӣ ҳамеша аз чунин мулоқотҳо гузоришҳои фишурдаеро ба таъъ мерасониданд. Масалан, соли 1928 рӯзномаи «Правда Востока» дар яке аз шумораҳои чунин хабар дода буд: «Кӯлоб, 1-уми апрел. Аз Душанбе тавассути Қӯрғонтеппа, Сангтӯда, Оқсу, Қизилмазор Ҳукумати Тоҷикистон ба ин ҷо, ба пленуми Комитети Иҷроияи Марказии республика омад... Ҳамашон аспасовор омаданд. Раиси КИМ Нусратулло Махсум ва Раиси Совети Комиссарони Халқӣ Муҳиддинов (Абдуқодир Муҳиддинов дар

назар аст. – Д. М) ба табрику таҳияти сершумор бо камоли илтифот ҷавоб гардонданд...» [316].

Бори аввал дар ҷумҳурӣ соли 1926 бучаи мамлакат барои солҳои 1926 – 1927 таҳия гардид [153, с. 74]. Аслан ин буча барои рушди хоҷагии халқ нигаронида шуда буд. Дар солҳои минбаъда танзими бучет хуб ба роҳ монда шуда, бо таъя ба он марҳила ба марҳила рушди хоҷагии халқ тезонида шуд. Албатта, барои Нусратулло Махсум боиси ифтихор буд, ки акнун бо гузашти муддати кӯтоҳ дар ҷумҳурӣ маҳсули меҳнати худи ӯ хамроҳонашро мебинад. Ба маҷрои орому осоишта ворид шудани зиндагии мардумро ӯ барои худ беҳтарин дастовард медонист. Аз ин комёбиҳо ӯ ба вачд омада, мақолае дар рӯзномаи ҷумҳуриявии «Советский Таджикистан» бо номи «Панҷ соли мубориза ва бунёдкорӣ» ба таъъ расонд, ки дар он дастовардҳои ҷумҳурӣ дар давоми солҳои 1925-1930 бадастоварда инъикос ёфтаанд.

Ҳамин тавр, Тоҷикистон бо комёбиҳои бузурги кишоварзӣ ба даҳаи солҳои сиюми асри XX ворид шуд. Ҳама дастовардҳои ин давраро метавон заминаи асосии рушди Тоҷикистон дар солҳои минбаъда номид.

3.2. Мақоми Нусратулло Махсум дар рушди фарҳанг ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли

Чун роҳбари оқилу доно ва ояндабин Нусратулло Махсум ба кори мактабу маориф бетаваҷҷуҳ набуд. Зеро ӯ ҳамчун роҳбари ҷумҳурӣ хуб медонист, ки бе пешбурди кори мактабу маориф ба муваффақиятҳои назаррас ноил шудан номумкин аст. Солҳое, ки Нусратулло Махсум роҳбари ҷумҳурӣ буд, дар соҳаи маориф пешравии хело зиёд ба вучуд омад. Аммо ҳамаи муваффақиятҳои соҳа албатта, бо паси сар кардани мушкилоти зиёд ба даст меомад. Мушкилоти асосие, ки дар ин роҳ вучуд дошт, ин камсаводу бесавод будани аксари аҳоли ва набудани биноҳои мактаб буд. Чун ҳукумати ҷумҳурӣ сиёсати ба таълими ҳатмӣ гузаштанро пеш гирифта буд, набудани биноҳои мактаб ва

мутахассисони соҳа барои татбиқи ин иқдом монеа эҷод мекарданд. Аз ин рӯ, дар мамлакат ҳашари умумихалқӣ барои бунёди мактабҳо эълон шуд. Аз ин сабаб, сол то сол теъдоди бинои мактабҳои нав дар ҷумҳурӣ зиёд мешуд.

Қабл аз ҳама, барои танзим низоми маориф, аз 14 декабри соли 1924 ниҳоди махсусе бо номи Комиссариати (вазират) маорифи халқи ҶМШС Тоҷикистон ташкил шуд. Аввалин комиссари (вазир) он Аббос Алиев таъин гардид. Идораи зикршуда аз 11 феввали соли 1925 расман дар Душанбе ба фаъолият оғоз намуд. Аммо пешравиҳо дар ҷодаи маорифи Шуравӣ ҳанӯз то соли 1924 ба назар мерасид [103, с. 18 - 48].

Нусратулло Махсум ҳанӯз солҳое, ки дар вазифаҳои гуногун буд ба ин соҳаи ҳаётан муҳим диққати махсус меод. Махсусан, ҳангоме ки вай раиси Комиссияи диктаторӣ оид ба корҳои Бухорои Шарқӣ буд, дар баробари сахм гирифтани дар ташкили бинои муассисаҳои таълимӣ, инчунин ҳангоми кушодашавии онҳо иштирок ва суҳанронӣ менамуд. Аз маводҳои бойгонӣ маълум аст, ки ӯ соли 1923 ба ноҳияи Ёвон ташриф оварда, дар деҳаи Даҳана мактабе бунёд мекунад [84, с. 334]. Дар ин вақт Нусратулло Махсум ба ҳайси раиси Комиссияи ғавқуллодаи диктаторӣ оид ба Бухорои Шарқӣ фаъолият дошт. Аммо муаррих Х. Абдуназаров иштибоҳан ӯро раиси Кумитаи инқилобии Тоҷикистон меғӯяд дар ҳоле, ки ҶМШС Тоҷикистон дар соли 1923 ҳанӯз таъсис наёфта буд. Он солҳо аксари биноҳои мактабҳо хело хурд буданд ва ба ғайр аз ин, ҳоло на ҳамаи аҳоли ба таълим фаро гирифта шуда буданд. Бо назардошти ин, то соли 1924 шумораи хонандагон камтар буданд. Масалан, ҳамин мактабе, ки Нусратулло Махсум дар Ёвон ташкил мекунад, дар соли аввал ҳамагӣ 4 нафар хонанда дошт [84, с. 334]. Нусратулло Махсум дар баробари бунёди мактабҳо, инчунин кӯшиш менамуд, ки хонандагонро бо ғизо ва либос таъмин намояд [84, с. 334].

Аз соли 1925 маорифи халқи ҷумҳурӣ гузаштан ба таълими ҳатмиро оғоз намуд. Ба таълим фаро гирифтани меҳнаткашон низ ба инобат гирифта шуда буд. Кумитаи инқилобӣ бо имзои Нусратулло Махсум 30

сентябри соли 1925, бо мақсади ҷалб намудани фарзандони меҳнаткашон ба мактаби Шуравӣ ва афзудани нуфузи он дар байни аҳолии қарорро «Дар бораи имтиёзу бартариҳои оилаҳое, ки фарзандонашон дар мактаби советӣ меҳонанд», қабул намуд [136, с. 38].

Барои босавод намудани аҳолии курсҳои маҳви бесаводӣ амал мекарданд. То соли 1924 чунин курсҳо расман дар ҳудуди Бухорои Шарқӣ ба қайд гирифта нашуда буданд. Агар вучуд доштанд, аммо ғайрироҷияти тулонӣ надоштанд [206, с. 128]. Ғайрироҷияти мактабҳои маҳви бесаводӣ баъди таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон ҷоннок карда шуд. Соли 1925 дар назди Нозироти маорифи халқи ҷумҳурии комиссияи ғайрироҷилода доир ба маҳви бесаводӣ таъсис ёфт. Аллакай давоми солҳои 1926 – 1927 дар чунин мактабҳо 1256 комсомол таҳсил мекард. Давоми солҳои 1928 – 1929 бошад умуман 9400 нафар савод меомӯхт. Теъдоди мактабҳои маҳви бесаводӣ сол то сол афзуда, то соли таҳсили 1931 – 1932 ба 3713 адад расид [207, с. 146]. Дар соли таҳсили 1931 – 1932 дар тамоми мактабҳои маҳви бесаводии ҷумҳурии ҳамагӣ 136 ҳазор нафар таҳсил мекарданд, ки аз онҳо 22317 нафарашон занҳо буданд [170, с. 73].

Натиҷаи чунин кӯшишҳо буд, ки то соли 1929 ба воситаи мактабҳои маҳви бесаводӣ 61 %-и аҳолии савод бароварданд. Ин рақам дар соли 1926 1 %-ро ташкил мекард [169, с. 104].

Ба мушкилоти замон нигоҳ накарда, ҳам аз буҷаи давлат ва ҳам бо роҳи ҳашар сол то сол шумораи мактабҳо дар ҷумҳурии зиёд мешуд. Барои мисол, агар дар Тоҷикистон соли 1925 ҳамагӣ 31 мактаб [157, с. 166] бошад, пас дар соли таҳсили 1928 – 1929 он ба 307 адад расид. Шумораи умумии хонандагони он ба 12 ҳазор нафар мерасид [207, с. 144]. Дар солҳои охири роҳбарии Нусратулло Махсум (с 1933) ин теъдод боз ҳам афзуд. Дар соли таҳсили 1932 – 1933 аллакай шумораи мактабҳои ибтидоӣ 2171, мактаби миёна 2 ва курсҳои маҳви бесаводӣ бошад, ба 2313 адад расид [185, с. 335]. Дар баробари ин, Нусратулло Махсум бештар ба вазъи таълими мардуми муҳоҷиршуда тавачҷуҳ менамуд. Бо ташаббуси ӯ дар водии Вахш бештар биноҳои мактаб ва

дигар муассисаҳои ҳифзи иҷтимоӣ сохта мешуданд. Ҳукумати ҷумҳурӣ кӯдаконро, ки дар натиҷаи низоъҳои дохилӣ бепарастор монда буданд, зери паноҳи худ гирифта, барои ба таълиму тарбия фаро гирифтани онҳо чораҷӯиҳо мекард. Агар дар соли 1924 дар Тоҷикистон 4 бинои мактаб – интернатҳо амал мекарда бошанд, пас дар соли 1929 онҳо ба 20 адад расиданд, ки гувоҳи ғамхориҳои давлат ба ин қишри эҳтиёҷманди ҷомеа мебошад.

Барои рушди ҳамаҷонибаи соҳа ҳаҷми маблағгузорӣ дар ҳар соли таҳсил зиёд карда мешуд. Нишондодҳои омории ҷадвали зер аз ин шаҳодат медиҳад:

Соли таҳсил	Аз буҷети давлатӣ (сӯм)	Аз буҷети маҳаллӣ (сӯм)	Ҳамагӣ (сӯм)
1925 – 1926	430. 000	109. 000	539. 000
1926 – 1927	759. 000	138. 000	897. 000
1927– 1928	1.540. 000	314. 000	1. 854. 000
1928 – 1929	1.940. 000	1. 163. 000	3. 103. 000
1929 – 1930	4.000. 000	2. 374. 000	6. 374. 000

Барои хуб ба таълим фаро гирифтани кӯдакон ва ба кори таълиму тарбия ҷалб намудани қишри саводноки ҷомеа аз тарафи ҳукумати вақт нашри китобҳои дарсӣ бо забони тоҷикӣ ба роҳ монда шуд. Ҳамин буд, ки китобҳои чун: «Соли нахустин» (1923 – 1924), «Алифбои забони тоҷикӣ» (1924), «Роҳбари бесаводон» (1926 – 1928), «Баҳори дониш» (1925), «Алифбои тоҷик» (1927), «Омӯзиш» (1928), «Китоби қироат барои синфи саввум» (1929), «Соҳтмони нав» (1930) ва «5 дар 4» (1931) ба нашр расиданд [77, с. 36].

То ибтидои солҳои сиюм кадрҳои омӯзгорӣ дар Донишгоҳи маорифи тоҷик (дар Тошканд), омӯзишгоҳҳои мардона ва занонаи шаҳри Сталинобод [207, с. 148] ва ғайра тайёр карда мешуд. Дар ин миён нақши Донишгоҳи маорифи тоҷик ё ба ибораи дигар, Дорулмуаллимини тоҷикон нақши намоёнтаре дошт. Муассисаи зикршуда бо қарори Раиси

Кумитаи инқилобии ҶМШС Тоҷикистон Нусратулло Махсум ҳанӯз 31 декабри соли 1924 дар шаҳри Тошканд таъсис ёфта буд [69, с. 59]. Ба рафти фаъолияти ин муассиса Нусратулло Махсум ҳамеша таваҷҷуҳ дошт. Ӯ дар баробари дигар чехраҳои намоёни тоҷик, ба монанди С. Айнӣ, Ш. Шохтемур, М. Миршакар меҳмони доимии ин муассисаи таълимӣ будааст [174, с. 85].

Доир ба тайёр намудани кадрҳои омӯзгорӣ ҳанӯз 30 сентябри соли 1925 бо роҳбарии Нусратулло Махсум дар ҷаласаи КИМ ҶМШС Тоҷикистон масъала ба миён гузошта шуда буд. Аммо дар ин ҷаласа барои ташкили мактаби олии омӯзгорӣ ягон қарори дахлдор қабул нагардид. Танҳо зарурат ва аҳаммияти ташкили он дарҷ шуду халос. Бори аввал 15 декабри соли 1928 дар ҷаласаи Президиуми КИМ ҶМШС Тоҷикистон зарурати ташкили мактаби олии педагогӣ дар ҷумҳурӣ ба таври ҷиддӣ ба миён гузошта шуд. Дар сатҳи ҷумҳурӣ ин бори нахуст буд, ки доир ба ин мушкилот чунин масъалагузорӣ мешуд. Баъдан ин масъала дар анҷумани IV-и Шуроҳои ҶШС Тоҷикистон, ки аз 17 то 25 феввали соли 1931 бо роҳбарии Нусратулло Махсум баргузор гардид, мавриди муҳокима қарор гирифт. Барои ташкили донишкадаи омӯзгорӣ анҷуман баъди муҳокимарониҳои зиёд ба ҳукумат супориш дод, ки дар ин самт корҳои ташкилиро то тобистони соли 1931 ба анҷом расонад. Аз 18 июли соли 1931 аввалин мактаби олии ҷумҳурӣ бо номи Донишкадаи олии агропедагогии тоҷик (ҳоло ДДОТ ба номи С. Айнӣ) таъсис ёфта, аз 1 сентябри ҳамон сол расман дар шаҳри Тошканд [156, с. 81] ба фаъолият шуруъ кард. Таъсисёбии нахустин мактаби олии ҷумҳурӣ ин бузургтарин комёбии халқи тоҷик дар он солҳо ба ҳисоб меравад. Боиси хурсандист, ки ин боргоҳи илму ирфон бо талошҳои як қатор фарзандони тоҷик, аз ҷумла Нусратулло Махсум ба фаъолият шуруъ намуд. Ҳамин буд, ки моҳи апрели соли 1930 КМ ҶК Тоҷикистон қарорро оид ба маорифи халқ дар Тоҷикистон қабул намуд, ки дар он чунин қайд шудааст: «Ташкили донишкадаи олии педагогӣ бо факултаи коргарӣ дар Сталинобод зарур шуморида шавад. Роҳ ба бозсозиро бояд

хамин сол пеш гирифт ва машғулиятҳоро дар факултаи коргарӣ тирамоҳи хамин сол бояд оғоз кард» [172, с. 6].

Баробари таъсисёбии ҚМШС Тоҷикистон роҳбарияти мамлакат бештар кӯшиш ба харҷ меод, ки нафарони донишманд ва равшанзамирро ба кори фарҳангу маориф ҷалб намоянд. Як қатор зиёиён, аз ҷумла Садриддин Айни барои кори пешбурди мактабу маориф ва матбуот дар ин давра саҳми назаррас гузоштанд. Таҳия ва таълифу таҳрири китобҳои дарсӣ, наشري мақолаҳои дорои хусусияти илмию методӣ аз ҷониби ин устои забардаст зиёд ба назар мерасид.

Нусратулло Махсум барои тайёр кардани кадрҳои маҳаллӣ бисёр заҳматҳо кашидааст. Ў дар ҳама ҷамъомадҳое, ки миёни мардуми одӣ баргузор мешуд, доим таъкид мекард, ки ба таълиму тарбия бештар диққат дода шавад. Тавре ки шоҳиди он рӯзҳо, сарвари хоҷагии “Ломоносов”-и ноҳияи Шаҳритус Ғулом Наимов ба муаррих М. Наимов гуфтааст, солҳое, ки дар Вахшстрой кор мекардем, ӯ тез – тез ба он ҷо меомад. Хело самимона бо онҳо ҳарф зада, ғамхории зиёд менамуд. Дар идома мусоҳиб таассуроти хешро аз он вохӯриҳо чунин баён кардааст: «Аз хусуси муносибатҳои байни миллатҳо, дӯстию бародарӣ бо шавку завқ гап мезад. Ба мо тоҷикбачаҳо таъкид мекард, ки хонем, ёд гирем. Барои имрӯзу фардои ҷумҳуриамон даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо нафар кадрҳои миллӣ лозиманд, мегуфт ӯ. Имрӯз барои Вахш ирригаторҳо, инженерҳо, роҳсозон, агрономҳо, духтурҳо чун обу ҳаво лозиманд. Ин касбу корро русҳо ва дигар миллатҳои аврупоӣ ба ҷо меоранд. Мо бояд нишон диҳем, ки аз дасти мо тоҷикон ҳам бисёр кор меояд» [202, с. 379].

Дар ташкил ва сохта ба истифода додани муассисаҳои маданияту равшаннамоӣ корҳои зиёд ба сомон расонида шуда буд. Давоми солҳои мухторият дар ҷумҳурӣ 16 адад китобхонаҳои оммавӣ, 32 адад клубу чойхонаҳои сурх, 9 дастгоҳи кино мавҷуд буданд. Дар ин давра дар ноҳияҳои Панҷакент, Душанбе, Қаротӯғ, Кӯлоб, Қӯрғонтеппа, Ғарм, Ҳоит, Хоруғ театрҳои халқӣ таъсис ёфтанд.

Соли 1927 бо ташаббуси омӯзгор ва пасон нависандаи намоён Ҳаким Карим дар назди маъмурияти «Хонаи деҳқон» дастаи ҳаваскорони бадеӣ ташкил шуд, ки он дар таъсиси нахустин театри касбии тоҷик замина асосӣ гузошт. [105, с. 204] Дар заминаи ин даста дар рӯзи дувоздаҳсолагии Инқилоби Октябр аввалин театри давлатии тоҷик (ҳоло театри давлатии академӣ – драматии ба номи А. Лоҳутӣ) расман ба ҷаъолият шуруъ кард [128, с. 13; 164, с. 27 – 28]. Агар дар ибтидои ҷаъолияти театри мазкур ҳамагӣ 13 нафар корманд дошта бошад, ин рақам дар соли 1930 ба 32 ва соли 1933 ба 57 нафар расиданд [126, с. 51 – 52]. Бо ташаббуси роҳбарияти ҷумҳурии санъати кинои тоҷик низ ба вучуд омад. Навори аввалини киночиёни тоҷик «Омадани поёзди аввалин» ба ҳисоб меравад, ки онро тирамоҳи соли 1929 киножурналист В. Кузин ба навор гирифта буд [122, с. 12]. Соли 1929 якҷанд навори «Тоҷикистони Шуравӣ» сабт шуда буд. Ҳамин тавр, дар самти ҳавасманд намудани ҷомеа нисбат ба театру кино ва ба ин васила фароҳам намудани ҷаҳонбинии мардум Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷораҷӯиҳои зиёде роҳандозӣ намуд.

Яке аз дастовардҳои намоён дар ин самт таъсиси радиои тоҷик буд. Тавре дар саҳифаҳои гузашта нишон дода будем, дар Тоҷикистон бори аввал радио 10 апрели соли 1930 таъсис ёфт ва аз ҳамаи сана барномаҳои пахш мегардид. Масъалаи ташкил кардани нуқтаҳои радио ва радиошунавонии оммавӣ нахустин бор 10 январи соли 1928 мавриди баррасӣ қарор гирифта, 19 январи ҳамаи сол кумитаи вилоятӣ ҳизби коммунист оид ба радиошунавонӣ қарор қабул кард. Бо мақсади татбиқи ин қарор Шурои комиссарони халқи Тоҷикистон 19 октябри соли 1928 нақшаи панҷсолаи инкишофи радио ва радиошунавониро тасдиқ намуд. Дар аввали соли 1930 дар шаҳри Душанбе 150 нуқтаи радио, дар Кӯлоб ва Қӯрғонтеппа то 50 нуқтаи радио мавҷуд буд [149, с. 173].

Дар соҳаи матбуот низ комёбиҳои зиёд ба даст оварда шуд. Дар даврони роҳбарии Нусратулло Махсум халқи тоҷик бо роҳбарии зиёиёни

пешқадами хеш соҳиби якчанд рӯзнамаю маҷаллаҳо гардиданд. Намунае аз онҳо, ба монанди: маҷаллаҳои «Дониш ва омӯзгор», «Маориф ва маданият», «Роҳбари дониш» рӯзнамаҳои «Бедории тоҷик», «Советский Таджикистан», «Қизил Тоҷикистони» ва ғайра баҳри рушди донишу фарҳанг ва таҳкими пояҳои идеологии сохтори нави сиёсӣ нақши муассир гузоштанд.

Дар таърихи тоҷикон ба нашр расидани рӯзнамаи «Иди тоҷик» як воқеаи фараҳбахш доништа мешавад. Зеро он аввалин рӯзнамаи ҳукумати навини Тоҷикистон буд ва баъдан он аввалин рӯзнамае буд, ки дар пойтахти навини Тоҷикистони худмухтор – шаҳри Душанбе чоп шудааст. Барои чопи ин рӯзнама дар Душанбе барои масъулин мушкилоти зиёд пеш омад. Чунки дар Душанбеи онвақта шароити таъбу нашр хело дар сатҳи паст қарор дошт. Бо вучуди мушкилоти зиёд дар асоси қарори Маҷлиси якҷояи Бюрои ташкилии Ҳизби Коммунистии ҶШС Узбекистон ва КИМ ҶМШС Тоҷикистон 15 март соли 1925 ташкилҳои ҶМШС Тоҷикистон расман эълон карда шуд [17]. Ба ин муносибат аввалин шумораи рӯзнама дар ҳамин рӯз бо номи «Иди тоҷик» [115, с. 23] ба миқдори 1000 нусха аз чоп баромад. Рӯзнамаи мазкур аз 5 апрели соли 1925 бо номи «Бедории тоҷик», аз 8 октябри соли 1928 «Тоҷикистони сурх», аз 1 январи соли 1955 бо номи «Тоҷикистони Советӣ», аз соли 1990 «Тоҷикистони Шуравӣ» ва аз 9 сентябри соли 1991 то имрӯз бо номи «Ҷумҳурият» чоп мешавад.

Барои беҳтар шудани шароити чопи ин рӯзнама Раиси КИМ Тоҷикистон Нусратулло Махсум пайваста чораҷӯиҳо менамуд. Барои ин роҳбарияти давлат ба Ҳукумати Узбекистон ва ҳукумати марказӣ муроҷиатҳо намудааст. Натиҷаи чунин дастгириҳо буд, ки шароити кори рӯзнама торафт беҳтар шуда, моҳ ба моҳ теъдоди нашр зиёд мешуд. Масалан, агар аввалин шумора бо теъдоди 1000 нусха чоп шуда бошад, аз 5 апрел бо теъдоди 2500 нусха чоп мешуд. Соли 1929 бошад, теъдоди нашр ба 6000 расонида шуд. Шумораи муҳбирон бошад то охири соли 1928 ба 500 нафар расидааст. Дар он солҳо, ки ханӯз ҳам

авзои сиёсӣ пурра ба низом надаромада, буд барои мухбирони нашрияҳо, аз ҷумла мухбирону кормандони рӯзномаи «Бедории тоҷик» (Тоҷикистони сурх) ҳар лаҳза эҳтимоли таҳдиди хатар вучуд дошт. Аз ин лиҳоз, Нусратулло Махсум дар масъалаи таъмини амнияти эшон низ чораҷӯиҳо менамуд. Бо вучуди муваффақиятҳои дар боло зикршуда ҳанӯз ҳам норасоии кадрҳои техникӣ дар соҳаи таъбу нашр ва мухбирони соҳибистеъдод эҳсос мешуд. Инро ба инобат гирифта, феввали соли 1929 КИМ ҶМШС Тоҷикистон мурочатномаи махсусро бо имзои Нусратулло Махсум қабул намуда, онро дар шакли мактуб ба ҳама кумитаҳои иҷроияи вилоятию ноҳиявӣ, комиссариатҳои халқӣ ва дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ фиристод. Мурочиатномаи мазкур ҳамзамон дар саҳифаҳои рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» зери унвони «Мухбиронро эҳтиёт кунед, аз ҳучум муҳофизат намоед» ҷоп шуд. Дар ин матлаб бо дарназардошти авзои сиёсӣ иҷтимоии вақт чунин оварда шудааст: «Ҳоло ҳозир ҳаракати мухбирони коргарӣ ва кишлоқ- қувваи аҳаммиятноки маданӣ ва сиёсии Иттифоқи шуроҳо мебошад. Ахборнависони коргарӣ муваффақиятҳои моро нишон дода, дар баробари он, дар саҳифаҳои матбуот ҳамаи камбудии моро кушода медиҳанд, ҳамаи ғалаткорихоро, ки сохтмони иҷтимоиятро вайрон мекунанд, маълум менамоянд» [278]. Дар идомаи матлаб даъват карда мешавад, ки: «Ҳамаи ҷамъаи шуроҳо, ҳамаи дастгоҳҳои шуроӣ бояд ба муҳофизати мухбири коргару деҳқон истодагӣ бошанд». Албатта, ин мурочиатнома дар беҳтар шудани авзоӣ ва дастгирии рӯзномаю рӯзноманигорон то ҷое нақши худро гузошт.

Дар солҳои роҳбарии Нусратулло Махсум (1924 – 1933) яке аз асоситарин нашрияҳои тарғибкунандаи ҳадафҳои ҳукумат ин рӯзномаи «Бедории тоҷик» (Тоҷикистони сурх) ба ҳисоб мерафт. Махсусан, давоми солҳои 1925-1929 рӯзнома барои ташкил намудани аскарӣ сурх, мубориза ба муқобили босмачиён ва дигар бадхоҳони соҳти нав, нақши хело калон гузоштааст. Дар баробари зиёиён як қатор шахсиятҳои сиёсӣ ҷамъиятӣ, ба монанди: Нусратулло Махсум, А. Ҳочибоев, Ҷ. Имомов, Ш. Шотемур

мақолаю баромадҳояшонро дар саҳифаҳои нашрия ба чоп мерасониданд, ки дар самти оммавикунонии сиёсати давлат нақши бориз мегузошт.

Бинобар навиштаи олимони тоҷик И. Усмонов ва Д. Давронов он солҳо дар саҳифаҳои рӯзномаи мазкур беш аз 50 мақолаи Нусратулло Махсум чоп шуда будааст [149, с. 116].

Нигоштаҳои Нусратулло Махсум дар саҳифаҳои рӯзнома мазмун ва моҳияти гуногун доштанд. Мавсуф ҳамчун роҳбари давлат доир ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ пайваста мақолаҳо чоп менамуд. Дар навиштаҳои хеш мардумро ба ваҳдату ҳамдигарфаҳмӣ, муттаҳидӣ, дастаҷамъона мубориза бурдан ба муқобили неруҳои иртиҷоъпараст, меҳнатдӯстӣ, ободкорӣ ва ғайра даъват менамуд. Дар мақолаҳои Нусратулло Махсум ғамхорӣ нисбати деҳқонон ва дигар табақаҳои заҳматкаш мушоҳида шуда, барои беҳбудии вазъи иҷтимоии онҳо масъалагузорӣ мешуд.

Бо кӯшишҳои ӯ ВМКБ бори аввали соҳиби рӯзномаи худ бо номи “Бадахшони Сурх” шуд. Нахустин шумораи он 2 сентябри соли 1931 бо сухани табрикии Нусратулло Махсум аз чоп баромад [311; 298]. дар он айёми ҳассос саҳифаҳои баъзе аз ин маҷаллаю рӯзномаҳо ба майдони ҳарбу зарб ба хотири дифои миллат аз тарафи арбобони сиёсӣ чамъиятӣ ва зиёӣ бедори миллат табдил гардида буд. Дар ин миён, сеюмин нашрияи тоҷикӣ рӯзномаи «Овози тоҷик» мақоми намоён дорад. Ин рӯзнома аз 25 августи соли 1924 бо номи «Овози тоҷики камбағал» дар шаҳри Самарқанд чоп мешуд. Аз шумораи 10-ум сар карда, номи «Овози тоҷик»-ро гирифт. Барои рафъи ақидаҳои нотагонбинонаи душманони халқи тоҷик аз 12 сентябри соли 1924 бо номи «Аз тарафи идора» муроҷиатномае дар саҳифаҳои рӯзнома чоп шуд. Дар муроҷиатнома аз ҷумла, чунин омадааст: «Чун то ҳол таърихи қавми тоҷик ҳал нашудааст, аз ин ҷиҳат, аз ҳамин рақам таърихи миллати тоҷикро ба тариқи мубоҳиса дарҷ мекунем. Хоҳишмандем, ки ҳар кас доир ба таърихи қавми тоҷик ҳар маълумоте дошта бошад ба идораи мо

фиристода моро мамнун намояд. Умедворем, ки дар натиҷаи ин мубоҳисоти таърихӣ аҳволи таърихияти миллати тоҷик ҳам ҳал шуда, дар ин бора таърихи пухта ва маҳкаме ба даст ояд» [297].

Мурочиатномаи мазкур дар байни аҳли илм ҳамовозӣ пайдо намуд, ки минбаъд дар саҳифаҳои он мақолаҳои гуногунмазмун оид ба рафти баргузори тақсимои миллию марзӣ ва инчунин оид ба таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии халқи тоҷик аз тарафи шахсиятҳои шинохтаи замон, ба монанди С. Айнӣ, Нусратулло Махсум, Ш. Шохтемур, А. Муҳиддинов, А. Алиев, Н. Муҳаммадов, А. Мунзим, А. Лоҳутӣ, Т. Зехнӣ ва дигарон ба нашр расиданд. Ҳамзамон бо кӯшишҳои Нусратулло Махсум ва Абдулқодир Муҳиддинов соли 1925 дар Тоҷикистон «Соли Рӯдакӣ» эълон карда шуд. Ин иқдом агар аз як тараф барои баланд бардоштани дараҷаи худшиносии миллии ҷомеа равона шуда бошад, аз тарафи дигар, дар ҷодаи эҳёи фарҳанги асри IX-X ва бахусус, рӯдакишиносӣ дар асри XX заминаи асосӣ гардид. Аз рафту натиҷаҳои чунин чорабиниҳои фарҳангӣ дар саҳифаҳои рӯзнома мудом мақолаҳои ҷудогона ба нашр мерасид [263].

Аз тарафи олимони намоён, ба монанди В. В. Бартолд, М. С. Андреев, А. А. Семёнов, А. М. Дяков, Б. Э. Бертелс, А. А. Фрейман ва ғайраҳо ба омӯзишу татқиқи таъриху фарҳанги мароқ зоҳир карда шуд. Инчунин, бо дастгирии Нусратулло Махсум [176, с. 195] ва бо ташаббуси олимони намоён В.В. Бартолд, М. С. Андреев, Н. Л. Корженевский, А. А. Семёнов, И. И. Бездека аз 9 январи соли 1925 дар шаҳри Тошканд созмоне бо номи «Ҷамъият барои омӯзиши Тоҷикистон ва халқияти эронии бурунмарзии он» ташкил карда шуд. Баъдтар, ҳуди ҳамон сол филиали ҷамъияти номбурда дар Душанбе таъсис ёфт, ки дар ин кор нақши Нусратулло Махсум назаррас аст. Дар ташкили филиал аз олимони М. С. Андреев саҳми асосӣ гузошт [203, с. 19; 154, с. 80]. Олимони аъзои ҷамъият татқиқотҳои алоҳида атрофи таъриху фарҳанги тоҷикон анҷом медоданд, ки аз ҳар ҷиҳат ба нафъи тоҷикон буд. Ҷамъияти мазкур дар давоми 4 соли мавҷудияташ (1925 – 1929) 14 кори илмӣ ва 3 маҷмуаи

коллективиро ба табъ расонд. Дар ибтидо аъзои фахрии чамъият Нусратулло Махсум интихоб гардида буд. Умуман, нақши Нусратулло Махсум дар пешрафти кори ин ташкилот ва рушди илми тоҷик, бо назардошти имкониятҳои мавҷуда хело назаррас буд. Ин нукта дар яке аз ҳисоботҳои чамъият доир ба корҳои омӯзишии этнографии Тоҷикистон дар соли 1925 баръало таъкид шудааст [188, с. 476].

Дар солҳои минбаъда нақши Нусратулло Махсум барои ба вучуд овардани заминаҳои нахусти илми тоҷик назаррас аст. Махсусан, дар ташкилу ғамхорӣ намудани эъзомияҳои илмие, ки дар қаламрави Тоҷикистон баргузор мешуд, саҳми назаррас мегузошт. Масалан, соли 1928 Нусратулло Махсум дар кори эъзомияи якҷояи шуравию олмонӣ зери унвони «Омӯзиши қаторкӯҳҳои Помиру Олой», бо роҳбарии Горбунов Н. П., чун роҳбари ҷумҳурӣ аз лиҳози моддию маънавӣ кумак намудааст [188, с. 476]. Ба ғайр аз ин, ӯ ба кори олимон дар самти омӯзиши ҳуҷҷатҳои кӯҳи Муғ (“бойгонии Деваштич”) ҳамеша мароқ зоҳир менамуд. Дар ҷаласаи сеvуми сессияи КИМ ҶШС Тоҷикистон даъвати IV аз 25 июни соли 1933 тахти раисии Нусратулло Махсум, пас гузориши академик Фрейман роҷеъ ба бозёфтҳои муҳимми илмии ҳуҷҷатҳои кӯҳи Муғ, ки соли 1932 пайдо гардида буд, бо тавсияи Нусратулло Махсум доир ба аҳаммияти таърихии ин ҳуҷҷатҳо баромад кард [12].

Дар самти китобдорӣ низ навагонӣ ба вучуд омад. 7 октябри соли 1925 бо Қарори Раёсати Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ ва бо имзои Нусратулло Махсум, дар Душанбе Нашриёти давлатии Тоҷикистон (НДТ) таъсис ёфт. Бюрои ташкилӣ аз рӯи ҳулосаҳои зарурӣ ба вазифаи мудири НДТ шоир Абулқосим Лоҳутиро тавсия намуд.

Албатта, яке аз омилҳои асосии саводноқ намудани ҷомеа ин таъмини муассисаҳои таълимӣ бо китобҳои дарсӣ мебошад. Масъалаи таъмини муассисаҳои таълимӣ бо адабиёти дарсӣ барои давлат яке аз масъалаҳои асосӣ ба ҳисоб мерафт. Пас аз таъсиси НДТ то ҷое ин мушкилот ҳалли худро пайдо намуд. Баъдан нашри китобҳои дарсӣ, ки

бо забони тоҷикӣ ва бо барномаҳои мақсаднок мувофиқ бошанд, ба роҳ монда шуд. Нашри чунин адабиёт то таъсиси ҶМШС Тоҷикистон вучуд надошт. Дар соли аввали фаъолияти худ нашриёт ҳамагӣ 8 номгӯи китоб бо теъдоди 15 ҳазор нусха аз чоп баровард. Ин теъдод дар солҳои минбаъда, бо беҳтар шудани шароити кор рӯ ба афзоиш овард.

Нусратулло Махсум ҳамчун роҳбари хирадманд нисбати ҳамаи халқҳои ҷумҳурӣ муносибати яксону баробар дошт. Азбаски дар Тоҷикистон ба ғайр аз тоҷикон дигар халқҳо ба монанди: узбекҳо, қирғизҳо, туркманҳо, қазоқҳо, арабҳо ва ғайра зиндагӣ мекарданд, ӯ бо мақсади мустаҳкам шудани ваҳдати байни халқҳо доир ба ҳифзи ҳуқуқи ақаллиятҳои миллӣ муносибати дурусту хирадмандона менамуд. Агарчанде ки дар ҳудуди Ўзбекистон нисбати тоҷикон ноадолатҳои зиёд раво доништа мешуд, аммо ӯ баръакси ҳамаи ин иллатҳо бо хиради созандаи хеш онҳоро мутақоид ба он намуд, ки рисолати инсонӣ воқеӣ чист.

Нусратулло Махсум доир ба масъалаи ҳуқуқи ақаллиятҳои миллӣ дар Тоҷикистон дахл намуда, қайд кардааст, ки дар Тоҷикистон аз 779 000 нафар аҳоли 27% аҳолии ғайритоҷик зиндагӣ мекунанд. Дар ин қатор метавон халқҳои узбек, лақай, қазоқ, туркман, араб ва ғайраҳоро, ки дар вилоятҳои гуногуни ҷумҳурӣ маскан гирифта зиндагӣ мекунанд, ба ҳисоб гирифт. Узбекҳо дар байни онҳо аксарият буда, то 70%-и халқҳои ғайритоҷикро ташкил медиҳанд [17].

Ҳокимияти Шуравӣ, – қайд кардааст Нусратулло Махсум, – халқҳои калону хурд буда, дар фазои давлати Шуравӣ дорои ҳуқуқҳои баробаранд. Дар чунин ҳолат вазифаи асосӣ аз он иборат аст, ки ҳуқуқи ақаллиятҳои миллиро амалан таъмин намоем [17].

Барои ҳалли ин масъалаҳо боз бисёр кор кардан лозим меояд. Ба мо лозим аст, ки нофаҳмиҳою иштибоҳҳои байни тоҷикону узбекҳо, узбекҳою қирғизҳо ё қазоқҳоро аз миён бардорем, муносибатҳои нек ҳамсоғию бародаронаро ба роҳ монем ва мустаҳкам кунем. Ана, дар ҳамин аст моҳияти сиёсати Давлати Шуравӣ.

Нусратулло Махсум доир ба ҳукуқи ақаллиятҳои миллӣ ва кору зиндагии онҳо дар Тоҷикистон ба ин ақида буд, ки ҳалли масъалаҳои миллӣ вақти бештарро талаб мекунад. Ў таъкид мекунад, ки ин вазифаро фақат бо қабул кардани қарор ё ваъдадихӣ иҷро кардан мумкин нест, балки дар ин самт корҳои амалиро анҷом додан лозим аст. Нисбат ба ақаллиятҳои миллӣ ғамхорӣ намуда изҳор медорад, ки ба онҳо Шуро лозим аст, ки бо забони модаринашон он корҳоро идора кунанд. Ба онҳо мактабу муаллим лозиманд, ки аз забони модарӣ таълим диҳанд. Ба онҳо суд, инспектори андоз, адабиёт даркор. Ба онҳо лозим аст, ки бо забони фаҳмо ба ин ё он соҳа роҳбарӣ кунанд. Ҳукумат барои татбиқи амалии ҳамин вазифаҳо кор мекунад. Барои узбекҳо, қазокҳо, қирғизҳо, туркманҳо дар ноҳияҳои дахлдор як қатор мактабҳо кушода шуданд... Дар ин ҷода дигар корҳоро низ бояд ба сомон расонид [17].

Нусратулло Махсум ҳамчун як нафар тоҷики асил ба ҳама арзишҳои миллӣ эҳтироми махсус зоҳир менамуд. Ў аз солҳои аввали сари ҳокимият омадан дар қатори устод С. Айнӣ, Ш. Шохтемур, А. Муҳиддинов, А. Ҳочибоев, Ч. Имомов, А. Алиев барои рушди забони тоҷикӣ талошҳои зиёдеро ба харҷ додааст. Нусратулло Махсум дар давраи мухторияти Тоҷикистон дар самти тоҷикикунонии дастгоҳи давлатӣ нақши асосӣ дошт.

Ааз кормандони ҳизбию давлатӣ талаб мешуд, ки ҳангоми иҷрои вазифаҳои ба уҳда дошта дар маҳалҳо забони халқҳои маҳаллӣ бояд ба қадри зарурӣ омӯхта шавад. Ин талабот махсусан, дар қарори махсуси КМ ҲКУ (б) аз 12 январи соли 1923 дарҷ шуда буд. Бо таъя ба ин санади ҳуқуқӣ таҳти роҳбарии Нусратулло Махсум аз 10 апрели соли 1925 қарори КИМ ҚМШС Тоҷикистон «Дар бораи чорӣ кардани забонҳои тоҷикӣ ва узбекӣ дар ҚМШС Тоҷикистон чун забонҳои давлатӣ ва забони русӣ ҳамчун забони ёрирасон» қабул гардид [46, с. 37 – 38]. Дар қарор аз ҷумла чунин омадааст:

«Бо мақсади ба оммаҳои меҳнаткаш наздиктар кардани дастгоҳи идораи Шуравӣ ва дар соҳаи коргузори ба роҳ мондани тартиботи муайян кумитаи Инқилобии ҶМШС Тоҷикистон қарор мекунад:

1. Забонҳои тоҷикӣ ва узбекӣ дар РАСС Тоҷикистон чун забони давлатӣ эътироф карда шавад.
2. Забони русӣ чун забони ёрирасон қорӣ карда шавад.
3. Ба ҳамаи органҳои марказӣ лозим аст, ки дар муносибат бо органҳои маҳаллӣ ҳамаи чараҳои муносибатҳоро ба забони тоҷикӣ ё узбекӣ ба роҳ монанд ва дар мавридҳои зарурӣ забонҳои тоҷикӣ ва русиро истифода баранд» [46, с. 37 – 38].

Баъдан барои ин иқдомаш ӯро дар нимаи дуҷуми солҳои сиюм ҳамчун миллатчӣ гунаҳкор намуданд. Тавре таърихшинос Мирзо Наимов менависад: «Дар соҳаи тоҷикикунонии идораҳои давлатӣ ҳам Нусратулло Махсумро ба миллатчигӣ айбдор карданд, ҳол он ки ин дастур аз Марказ омада буд. Ин қарор дар ҷумҳурӣ то охири солҳои 30-юм амал кард. Баъд фаромӯш шуд...» [202, с. 381].

Ҳукумати Шуравӣ ба масъалаи ислоҳоти алифбо, яъне ивази алифбои форсӣ ба лотинӣ дар давлатҳои мусулмоннишини шуравӣ ханӯз аз аввали солҳои бистуми асри XX оғоз намуда буд. Ин кор аз соли 1922 аз Озарбойҷон сар шуда буд. Чунин иқдом дар Тоҷикистон аслан аз соли 1927 оғоз ёфт. Кори ивази алифбо дар Тоҷикистон хело бо душворӣ мегузашт. Агарчанде ки амалан соли 1929 алифбои лотинӣ дар ҷумҳурӣ расмӣ шуд, аммо то миёнаҳои солҳои сиюм бо вучуди ташвиқоти зиёд онро баъзе қишрҳои ҷомеа ба тундӣ қабул менамуданд. Нусратулло Махсум ҳамчун шахси масъули давлатӣ воқеан, аз раванди татбиқи чунин ислоҳотҳо худро дар канор гирифтани наметавонист. Ӯ дар комиссияе, ки соли 1927 доир ба табдили алифбо ташкил шуда буд, ба сифати раис интихоб гардид. Бо тақозои вазифа вай масъул буд, ки дар кори ташвиқи алифбои нав бикӯшад. Вобаста ба ин, Нусратулло Махсум дар баробари Нисор Муҳаммад дар Анҷумани III КИМ Тоҷикистон суҳанронӣ намуда аҳаммияти алифбои навро бори дигар тавзеҳ дод [27].

Яке аз масъалаҳое, ки дар фаъолияти давлатдории Нусратулло Махсум ҷойгоҳи асосӣ дошт, ин баланд бардоштани мақоми занҳо дар ҷомеа ва ба меҳнат ҷалб намудани онҳо буд. Бо кӯшишҳои ӯ бори аввал баъди садсолаҳо мақоми занон бо мардон баробар эълон шуд. Инчунин занон низ дар баробари мардон ба корҳои ҷамъиятӣ ҷалб карда шуданд. Дар давраи сарварияш Нусратулло Махсум ба ин масъала тавачҷуҳи махсус зоҳир менамуд. Ба ҳамин мазмун мавсуф моҳи марти соли 1930 дар рӯзномаи “Советский Таджикистан” мақолае зери унвони “Шуроҳоситоди озодибахши занон” ба нашр расонид, ки доир ба мавзуи мавриди назари мо нигаронида шуда буд. Натиҷаи сиёсати дурусти Нусратулло Махсум буд, ки охири солҳои бистум ва ибтидои солҳои сиюм мақоми занон дар ҷомеа назар ба солҳои гузашта хело боло рафт. Нусратулло Махсум дар мақолаи зикршуда ба вазъи сиёсии замон ва ҳаёти занон дахл намуда, аз ҷумла иброз медорад, ки «мо шоҳиди болоравии фаъолнокии занон мебошем. Шумораи занҳо дар Шуроҳо ва кумитаҳои иҷроияи ҷумҳурий меафзояд; тавачҷуҳ ба дониш ва таҳсил дахҳо ҳазор занонро ба муассисаҳои таълимӣ ҷалб месозад, онҳоро аз асорату ҷаҳолат бурун меорад» [279].

Зери чунин сиёсати муваффақона буд, ки аз миёни занони ҷумҳурий садҳо чехраҳое пайдо шуданд, ки қариб дар пешравии ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ нақши назарраси хешро боқӣ гузоштанд. Дар ин қатор метавон номи Зайнаббибӣ Қурбонова, Қундузӣ Хӯҷаназарова, Муҳтарама Иброҳимова, Саида Зокирова, Анварӣ Ҳасанова ва дигаронро ном бурд, ки дар мубориза бо қувваҳои босмачиён ва ташкили корҳои идорӣ нақш мегузоштанд.

Бе муболиға метавон қайд намуд, ки дар ҳаёти занони ҷумҳурий дар қиёс ба солҳои тоинқилобӣ дигаргуниҳои ҷиддӣ ба назар мерасид. Мавҷи чунин дигаргуниҳо қариб тамоми ҷумҳуриро фаро гирифта буд.

Ба ин монанд, садҳо масоили доғи рӯз буданд, ки бо меҳнати ҳалол ва ҷасорату заковатмандӣ аз ҷониби ин фарзанди шоистаи миллат дар он айёми хело мушкилзо ҳалли худро ёфтанд. Дар як муддати кӯтоҳ

Тоҷикистон роҳи садсолаҳоро тай намуда, ба қуллаҳои баланди тараққиёт расид.

Дар ҷодаи рушди илму адабиёт ва фарҳанг махсусан, дар солҳои роҳбарии Нусратулло Махсум нақши Садриддин Айни мақоми калидӣ дорад. Ҷалби С. Айни аз тарафи КИМ ҶМШС Тоҷикистон ба корҳои пешбурди илму маориф яке аз муваффақиятҳои ин ниҳоди олии давлатӣ буд. Устод Айни махсусан, дар солҳои бистум ва аввали сиюми асри XX дар баробари дигар хизматҳояш адабиёти навини тоҷикро, ки бо номи адабиёти советӣ маъруф гардид, бунёд гузошт ва ба он шаклу руҳияи тоза бахшид [148, с. 8 – 36].

Ба натиҷаи корҳои анҷомдодаи ин фарзанди фарзонаи халқ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон баҳои сазовор дода, чунин менависанд: «Дар солҳои дар вазифаи раиси Кумитаи иҷроияи Марказии ҷумҳурӣ фаъолият намудани Нусратулло Махсум дар Тоҷикистон он қадар корҳои бунёдкориву созандагӣ вусъат ёфта буданд, ки халқи мо садсолаҳои пешин чунин дигаргунсозихоро надида буд. Пеш аз ҳама, таъсиси сохторҳои нави идоракунӣ, рушди тамоми соҳаҳо, бунёди роҳҳо, баланд бардоштани сатҳи маърифати мардум, созмон додани мактабҳову курсҳои гуногуни касбомӯзӣ, ҷалби занон ба корҳои давлатӣ ва дигар тадбирҳои муассир амалӣ гаштанд. Бо номи ин фарзанди содиқи миллат як давраи томи таърихи халқи тоҷик, як марҳилаи ҳассосу сарнавиштсоз ва бунёдкорӣҳои азими кишварамон иртиботи қавӣ дорад» [3, с. 317].

Рушди ҳамаҷонибаи хоҷагии халқи Тоҷикистон давоми солҳои роҳбарии Нусратулло Махсум заминаи асосии рушди Тоҷикистон дар солҳои минбаъда мебошад. Аз ин рӯ, Нусратулло Махсумро метавон ба маънои томаш, пойдевори давлатдорӣ тоҷикон баъди ҳазор соли бедавлатӣ номид.

3.3. Сарнавишти Нусратулло Махсум дар гирдобии воқеаҳои сиёсии солҳои 30-юми асри XX

Солҳои 30-юми асри XX нақшаҳои сохтмони сотсиализм авҷ гирифт ва барои дар оянда рушди ҳамаҷонибаи мамлакати Шуроҳо тарҳи амалҳои нав рӯи даст гирифта шуд. Ҳангоми сохтмони сотсиализм ва татбиқи барномаҳои саноатикунӣ, коллективонии хоҷагии қишлоқ ва маданиякунӣ ҷумҳурӣ баъзе норасоӣҳо мушкилиҳо рӯ ба рӯи масъулини давлатӣ шуданд. Яке аз омилҳои асосии он маҳдуд будани ҷаҳонбинӣ ҷомеа ва ҳанӯз ҳам зиёд будани таъсири унсурҳои хурофотпарастӣ миёни мардум ба ҳисоб мерафт. Дар ин давра зери ташвиқ тарғиби ашхоси махсус дуздӣ моликияти давлатӣ, барқасдона вайронӣ валангор намудани техника, сӯиқасд ба ҷони одамони расмӣ дар баъзе минтақаҳо ба ҷашм мерасид. Ҳатто миёни мардум чунин ташвиқот бурда мешуд, ки заминеро агар трактор шудгор кунад, ҳосил намедихад. Чунин ҳодисаҳо ҳам рӯй доданд, ки деҳқонони фирефташуда дар сари роҳи тракторҳои ба сари замин раванда меҳобиданд, то заминашонро ҷуфт накунад.

Роҳбарони Ҳокимияти Шуравӣ ин падидаҳои номатлубро ҳанӯз давоми солҳои 20-ум ҳангоми барқароркунии хоҷагии халқ эҳсос карда буданд. Бинобар ин, 20 феввали соли 1930 қарори КМ ҲКУ (б) «Дар бораи коллективикунӣ ва мубориза бар зидди кулакҳо дар манотиқи миллии аз ҷиҳати иқтисодӣ қафмонда» қабул гардид. Бо қабули ин қарор мубориза бар зидди одамони шубҳанок (яъне, шахсони зидди сохтори Шуравӣ) оғоз ёфт. Барои пурра татбиқ шудани ин сиёсат, ҳатто дар назди ШКХ-и ИҶШС комиссияҳои вижае таъсис ёфт. Комиссияҳо бисёр пуршиддат дар тамоми ҷумҳуриҳои Шуравӣ амал мекарданд [96, с. 26 – 27]. Масалан, дар давоми як соли аввали мавҷудияташ комиссияи зикршуда зиёда аз 1 миллиону 100 ҳазор хоҷагиҳои кулак эълоншударо ба ноҳияҳои Урал, Сибир, Кавкази Шимолӣ, Қазоқистон, Осиёи Миёна муҳочир кардааст.

Мувофиқи нақшаи махсус бояд аз ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ба Кавкази Шимолӣ хоҷагиҳои деҳқонон ҳамчун “кулак” муҳоҷир карда мешуданд. Масалан, ибтидои соли 1931 гурӯҳи калони хоҷагиҳои “кулакон”-и округи Хучанди Тоҷикистон аз шаҳри Хучанд, деҳаҳои Унҷӣ, Қистакӯз, Рӯмон, Шайхбурҳон ва дигар ҷойҳо ба кишвари Ставрополи РСФСР, деҳаи Николо-Александровкаи ноҳияи Орзигир ва вилояти Тошканди ҶШС Узбекистон бадарға карда шуданд [96, с. 27].

Охири солҳои 20-ум ва ибтидои солҳои 30-юми асри XX дар қисме аз ноҳияҳои Тоҷикистон, бахусус ноҳияҳои ҳамсарҳад бо Афғонистон шӯру ошӯбҳои зиддишуравӣ ба қайд гирифта шудаанд. Инчунин, дар ин раванд бархе аз шахсиятҳои шинохта, пешбарандагону таблиғгарони сиёсати Шуравӣ, ба монанди Зайнаббӣ Қурбонова, Холмат Хоҷаев, Раҷаб Ҳамробоев, Мирзо Ризо, Г. К. Безгин, Шарифов ва ғайра дар натиҷаи сӯиқасдҳо кушта шуданд. Сабабҳои ба вучуд омадани аксари ин шӯру ошӯбҳо то ба имрӯз дақиқ омӯхта нашудааст. Аммо ба назари мо, ба вуқӯ пайвастанӣ чунин ҳодисот шояд то ҷое ба воқеаҳои Афғонистон, аз ҷумла ҳаракати динии малангия [137, с. 32] ва шӯриши Бачаи Сақо иртибот дошта бошад. Зеро яке аз ҳадафҳои Ҳабибуллоҳон (Бачаи Сақо) озод намудани Бухоро аз зери дасти русҳо буд [273]. Аз ин лиҳоз, «Бухороро озод мекунем!» [143, с. 49 – 50] яке аз шиорҳои ҷонибдорони ӯ буд. Яъне, гуфтан мумкин аст, ки дар ҷараёни ҳодисоти зикршуда англисҳо низ тавассути Афғонистон таъсир доштанд.

Ҳучуми дастаи Иброҳимбек – босмачӣ дар якҷоягии дастаҳои Муллошариф ва Эгамбердӣ бо сарбозони афғону туркӣ ба ҳудудҳои Тоҷикистон раванди дар амал татбиқ намудани қарори зикршударо тезонид. Бо мақсади бештар намудани муқовимат бо қувваҳои сиёҳкор 30 июли соли 1931 Нусратулло Махсум муроҷиатномае барои меҳнаткашонро қабул намуд. Дар муроҷиатномаи мазкур чунин гуфта мешуд: «Дар назди мо вазифаи душвор меистад, он ҳам бошад, мубориза барои азнавсозии ҳаёти хоҷагию маданияи ҷумҳурии ҷавони Тоҷикистон мебошад ... Ҳангоми иҷрои ин чорабиниҳо хоҳу ноҳақ ба муқобилияти

сахти бойҳо, кулакҳо ва рухониёни мутаассиб дучор хоҳем шуд. Аз ин рӯ, вазифаи ҳар яки мо дар он аст, ки сохтмони сотсиализмро дар тамоми ҷабҳа пеш бурда, дар ҳама ҷо ин душманони синфӣ, ҷосусҳои капитализмро ошкор ва фош намоем» [104, с. 679]. Дар асоси ҳуҷҷатҳои мазкур 12 шӯъбаи махсуси сиёсӣ дар ҷумҳурӣ ташкил карда шуд, ки онҳо ҳамагӣ 70 корманд доштанд [97, с. 612]. Торафт қувват гирифтани сохтмони сотсиализм дар воқеъ, муборизаи муҳолифиро афзун мекард. Ин нуктаро агарчанде бархе аз муаррихين нодуруст арзёбӣ мекунанд, аммо чанд ишораи дар боло овардашуда ҳақиқати ҳолро собит мекунад. Дар ин росто зикри нуктаи дигар бамаврид аст, ки ба ҳолати кор масъулин чандон хирадмандонаю огоҳона муносибат намекарданд. Дар кори худ аз меъёри муайяншуда берун баромада, аз душманкобӣ ба душмансозӣ гузаштанд.

Вазифаи кормандон пайдо намудани одамони зидди Шуравӣ (бою кулакҳо, ҷосусони империализми хориҷӣ ва ғайра) буд.

Инчунин масъалаи мубориза ба муқобили миллатчиён, қачравон, шовинизми бузургдавлатӣ ... дар Анҷумани XVI-и ХК муҳокима шуд. Гузашта аз ин, баррасии чунин масъалаҳо дар пленуми январии КМ ВКП (б) дар соли 1933 ба миён гузошта шуда буд, ки зимни он роҳбари давлати Шуравӣ И. В. Сталин баромад намуда, аз ҷумла қайд менамояд, ки «Ба муносибати торафт шиддат ёфтани ҳуҷуми сотсиалистӣ дар ҳама фронтҳо дар оянда ба ҷунбиш даромадани ҳуҷуми унсурҳои душман ... мумкин аст» [124, с. 40]. Суханони дохиро ба инобат гирифта, дар Тоҷикистон барои гирифтани пеши роҳи чунин падидаҳои номатлуб боз ҳам корҳои ҷиддитар ба роҳ монда шуд [72, с. 285].

Чӣ тавре ки қайд карда шуд, ҳангоми тозакунии сафҳои ҳизб ба баъзе камбудҳои ҷиддӣ низ роҳ дода мешуд. Бештар вақт одамонро насанҷида, онҳоро ба ҷазои вазнин гирифтор мекарданд. Дар натиҷа, бархе ташкилотҳои ибтидоии ҳизб барҳам хӯрданд. Яъне, ин тарзи рафтор ба ташкилотҳои ҳизбии ҷумҳурӣ зарар овард. Шахсиятҳои ташкилотчию тарҷибадор аз аъзогии ҳизб хориҷ карда шуданд.

Мутаассифона, арбобони сиёсию ҷамъиятӣ Ш. Шохтемур, А. Муҳиддинов, А. Ҳочибоев, Ч. Имомов, С. Носиров, А. Мавлонбеков, М. Ҳусенов, Б. Додобоев ва дигарон гирифтори ҳамин гуна бӯхтону тӯхматҳо гашта буданд. Мавҷи таъқибот домони як қатор зиёӣро низ доғдор намуд.

Дар қатори эшон фарзанди фарзонаи халқи тоҷик, арбоби сиёсию ҷамъиятӣ Нусратулло Махсум низ ба ин гирдоб кашида шуд. Агарчанде бадхоҳони халқи тоҷик ҳанӯз аз миёнаҳои асри XX дар симои ӯ рақибҳои худро медиданд, акнун бо истифода аз вазъияти ба вучуд омада кӯшиши онро мекарданд, ки ҳама тӯхмату бӯхтонҳоро ба сари вай бор кунанд. Яъне, сиёҳкунии корномаи Нусратулло Махсум ва ҳаммаслақонаш аз соли 1933 расмӣ гардид. Дар қараёни сиёҳкунии номи Нусратулло Махсум тамоми хизматҳои анҷомдодаашро барои халқу давлат бори дигар ба таври худ шарҳ дода, ӯро душмани давлати Шуравӣ ва яке аз думравони давлатҳои империалистӣ эълон доштанд.

Дар қараёни маҳкумкунии шахсиятҳои алоҳидаи Тоҷикистон аз тарафи намоёндагони марказ, ки аз доираи воқеият аксаран берун сурат мегирифт, Нусратулло Махсум ҳамчун Раиси КИМ ҚШС Тоҷикистон ва як нафар шахси масъулиятнок ором истода наметавонист. Аз ин лиҳоз, чунин зиёдаравиҳоро дар ҷаласаи Бюрои КМ ҲК (б) ҚШС Тоҷикистон аз 31 майи соли 1933 маҳкум намуд. Нусратулло Махсум дар ин ҷаласа суҳанронӣ намуда, ҳозиринро хушдор намуд, ки набояд онҳоеро айбдор созем, ки то дирӯз софдилона хизмат мекарданд, ин ҷо онҳо гунаҳкор шуда истодаанд, ки дар мубориза бо босмачиён корнамоиҳои зиёд нишон додаанд. Инчунин доир ба дағалона муносибат намудани мардумони наздисарҳадӣ, ки сабаби оммавӣ фирор кардани мардум ба Афғонистон гардид, ибрози назар намуд... [35, с. 230 – 231] Бо чунин мазмун дар ҷаласаи минбаъдаи ҳизб, ки рӯзҳои 8 – 9-и июни соли 1933 баргузор шуд, баромад кард [36, с. 232 – 237].

Нусратулло Махсум пофишорона дар баромадҳои худ манфиатҳои мардуми одиро ҳимоя намуда, бемасъулиятии кормандони интихобии

давлатиро интиқод мекард, ки онҳо баъди ба сари қудрат омадан иртиботашонро бо интиҳобкунандагонашон гум мекунанд, ба дарди дили мардум гӯш намедиханд, аз ниёзу эҳтиёҷоти онҳо беҳабар мемонанд. Дар бораи иҷрои қорашон ба интиҳобкунандагонашон ҳисобот намедиханд, манфиати деҳқононро ба назари эътибор намегиранд ва ғайра. Ӯ талаб мекард, ки ин гуна роҳбарон бояд қоидаи ягонаи меҳнатиро ташкил карда, барои иҷрои супоришҳои ҳизб ва Ҳокимияти Шуравӣ тамоми истеъдодашонро ба харҷ диҳанд, хоҷагии халқи мамлакатро таҳким бахшанд, мардумро муттаҳиду сарчамъ созанд. Чунин муҳокимарониҳои ӯ барои садрнишинон писанд набуд аз ин лиҳоз, дар қори сиёҳкардани номи ӯ бештар талош намуданд. Ба ибораи дигар, ҳама ин мардонагӣро шӯҷоатмандӣ ва созандагӣро ободкориҳои ӯро нотавонбинон дида натавонистанд ва пайи ба мақсад расидани ниятҳои аҳримани хеш шуданд.

Дар ин давра, умуман, фаъолияти кормандони мақомоти ҷазодихӣ хело пуравҷ шуд. Аксар маврид бе муҳокимарониҳои судӣ бо далели шохидии як нафар ва ё доштани саллаю дастор ва чомаю тасбех душмани эҳтимолии давлати Шуравӣ дониста мешуд. Тавре ки зикр гардид, доманаи чунин ҷазодихӣ то ба шахсиятҳои барӯманди ҷомеа рафта расид. Зимнан чунин дастурҳо аз ягон ҷои дигар не, аз ҳуди Бюрои Осиёимӣёнагии КМ ҲКУ (б) дода мешуд, ки сиёсати ҷазодихиро беҳтарин шеваи мубориза барои барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Шуравӣ меҳисобид. Ин гуна дастури мустақим доданро мисоли дигар низ тасдиқ менамояд: «Бюрои Осиёимӣёнагӣ ва КМ аз нокифоятии натиҷаҳо рӯирост норизоиятии худро ҳамчун натиҷаи сустӣ ва бесуботии сиёсати ҷазодихӣ ифода менамояд. Сиёсати ҷазодихӣ бо ба назар гирифтани заифии дастгоҳи судӣ ё тафтишотӣ бояд ҳамачониба вусъат бахшида шавад, дар баробари ин, маркази вазнини он ба қатли ғайрисудӣ бояд интиқол дода шавад, он чизе ки ба бадарғаи маъмурӣ ва ба муҳлати чанд маҳкум кардан дахл дорад, ин чизҳо бояд истисно ва парвандаҳояшон хеле кам бошад, вай ҳам на ба нисбати ҳамкосоҳо, ба

инҳо чун қоида хоҳ суд карда мешаванд, хоҳ бе суд, бояд ҳазои олий раво дида шавад. Дар ин масъала фикри органҳои роҳбарикунанда чунин аст, ки шӯрашро даровардан беҳтар... Хулоса, сиёсати ҳазодихиро зарур аст, ки филфавр ҳамвор ва ислоҳ кунем, аз расмиятчиғӣ набояд тарсид, ташаббус нишон додан лозим ва зарур ва ба ин маънӣ, пуштибонӣ таъмин аст» [193, с. 323]. Тозакунӣ сафҳои ҳизби коммунистӣ сар шуд. Аз усулҳои дар боло зикршуда истифода бурда, давоми солҳои 1934 - 1937 аз сафҳои ҳизб 5321 нафар ронда шуданд, ки 51 фоизи теъдоди умумии коммунистони ҷумҳуриро ташкил меоданд [135, с. 414].

Ҳамин тариқ, санаи 14 ноябри соли 1933 қарори КМ ҲК (б) ҶШС Тоҷикистон «Дар бораи вазъияти ташкилоти фиркавии Сталинобод» [232] қабул гардид. Дар ин санад саҳву хатоҳои Нусратулло Махсум ва раиси ШКХ ҶШС Тоҷикистон А. Ҳочибоев дар баробари А. Муҳиддинов бори аввал нишон дода шуд. Ҳамин тавр, чараёни душмансозии Нусратулло Махсум авҷ гирифт.

Санаи 5 декабри соли 1933 ҷаласаи Бюрои сиёсии КМ ҲКУ (б) баргузор гардид. Дар он масъалаи хатогию қачрафтори роҳбарони ҷумҳурӣ Нусратулло Махсум ва А. Ҳочибоев дида баромада шуд. Дар ҷаласа аъзои Бюрои сиёсии КМ ҲКУ (б) А.А. Андреев, К.Е. Ворошилов, Л.М. Каганович, В.В. Куйбишев, В.М. Молотов, Г.К. Орҷоникидзе, И.В. Сталин ва аъзои КМ ҲКУ (б) А.Е. Бадаев, К.Я. Бауман, Н.Варейкис, А.Гамарник, Н.Риков, М.Томский ва дигарон ҳузур доштанд. Дар ҷаласаи маърузаи котиби Бюрои Осиёи Миёна К. Бауман, котиби КМ ҲК(б) Тоҷикистон М. Ҳусейнов, намояндаи Идораи муттаҳидаи давлатии сиёсии назди ШКХ ИҶШС дар Осиёи Миёна Пиляр [55, с. 239] ва баёноти раҳбарони тоҷик ба ин натиҷа расид, ки "маводи мавҷуда барои гунаҳкор кардани ин рафиқон, ки дар ташкилоти зиддиинқилобии Тоҷикистон алайҳи ҳукумати Шуравӣ ширкат варзида бошанд, асос шуда наметавонад".

Дар изҳороти КМ ҲКУ (б) чунин сабт шуда буд: «Маърузаи котиби Бюрои Осиёимиёнагии КМ ҲКУ (б) рафиқ Бауман, котиби КМ ҲК(б)

Тоҷикистон рафиқ Гусейнов (Ҳусейнов Мирзо Довуд, солҳои 1929 – 1933 котиби якуми ҲК (б) ҶШС Тоҷикистон), намояндаи комилҳукуқи ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление) дар Осиёи Миёна рафиқ Пиляр ва баёноти рафиқон Махсум ва Ҳочибоевро шунида КМ ҲКУ (б) чунин мешуморад, ки маводи мавҷуда барои гунаҳкор кардани рафиқон Махсум ва Ҳочибоев, ки дар ташкилоти зиддинкилобӣ дар Тоҷикистон алайҳи Ҳокимияти Шуравӣ иштирок карда бошанд, асос шуда наметавонад. Кумитаи Марказии ҲКУ (б) муқарраршуда меҳисобад, ки: рафиқон Махсум ва Ҳочибоев дар қори худ дар бисёр ҳолатҳо сиёсати ҳизб ва Давлати Шуравиро ба ҳаёт татбиқ накарданд, дар бораи беҳбуд бахшидани аҳволи деҳқонони камбағал ва миёнаҳол ғамхорӣ накарданд, бо унсурҳои кулакӣ, собиқ амалдорони амири Бухоро дар иртибот буданд» [193, с. 324 – 325]. Аз ин рӯ, КМ дар тасвибномаи хеш қатъиян чунин тақозо мекунад: «Аз мақоми Раиси КИМ ҶШС Тоҷикистон сабуқдӯш кардани рафиқ Махсум ва аз мақоми раиси ШКХ ҶШС Тоҷикистон сабуқдӯш кардани рафиқ Ҳочибоюф қаблан ҳал шуда ва онҳо ба ихтиёри КМ ҲКУ (б) фиристода шаванд».

Чаласаи якҷояи КМ ҲК (б) ва КИМ – и Тоҷикистон давоми рӯзҳои 23 – 25 декабри соли 1933 фаъолияти роҳбарони ҷумҳуриро «муҳокима» намуда, хулоса баровард, ки онҳо гӯё «аз роҳи нишондодаи ҳизб баромада», онро дуруст амалӣ накардаанд ва дар амал гӯё «дар зери таъсири унсурҳои бегонаи бою кулакҳо мондаанд» [144, с. 177 – 178]. Ҳаракати эшон чун монеаи ҷиддӣ «ба инкишофи меъёрии қувваи эҷодии оммаи халқи меҳнаткаш ҳалал мерасониданд» [222].

Ин тасвибномаро бо суҳанронии тухматбори худ раиси Бюрои Осиёимиёнагии ҲКУ (б) К. Я. Бауман дуруст шуморид. Ӯ зимни суҳанронии худ қайд намуд, ки «онҳо (Нусратулло Махсум ва А. Ҳочибоев дар назар аст. – Д. М) дар қори бевоситаи амалии хеш кӯшиш карданд, ки ба одамони «бонуфуз» ва тавонгар, ба аносири кулакӣ тақя намоянд, на ба камбағалон, миёнаҳолон ва колхозчиён» [222].

Зикри ин нукта бамаврид аст, ки дар воқеъ, чараёни татбиқи маъракаи коллективикунонии хоҷагии қишлоқ дар солҳои сиюм вайрон карда шуда буд. Дар натиҷаи шиддатнок фаъолият намудани комиссияҳои кулаккунонӣ принципи ихтиёрӣ будани коллективикунонӣ вайрон шуда буд. Муаррихи тоҷик Усмонҷон Ғаффоров доир ба ин тарафи масъала чунин менависад: «Ҳамон шахс кулак ва ё шарики кулак эълон карда мешуд, ки ба колхоз дохил шудан намехост. Ҷазои ҳарду ҳам яксон буд: маҳрумсозӣ аз ҳуқуқи интихобӣ ва кулаккунӣ, яъне мусодираи молу мулк ва маҳрум кардан аз озодӣ. Ва ин ҷазо чанд миллион касро фаро гирифт. Ин ҳама боиси норозигии деҳқонон мегардид» [96, с. 27]. Яъне дар ин самт хирадмандона муносибат намешуд. Дар асл Нусратулло Махсум бо чунин тарзи муносибат бо деҳқонон, ки боиси хароб шудани хоҷагии онҳо ва давлат мегардид, зид буд.

Бо вучуди ин, бо ҳамин роҳ Нусратулло Махсум аз вазифаи Раиси КИМ ҶШС Тоҷикистон ва А. Ҳочибоев аз вазифаи Раиси ШКХ ҶШС Тоҷикистон озод карда шуданд. Аммо масъалаи танқидкунии шахсияти онҳо ҳанӯз ҳам идома дошт. Ин масъала дар анҷумани чоруми КИМ Шуроҳои Тоҷикистон, даъвати 4-ум, ки то 28 декабри соли 1933 давом кард, муҳокима шуд. Аъзои президиуми КИМ М. Абдуллоев доир ба ин мавзӯ маъруза намуда, шоиста набудани онҳоро ба боварии ҳизб таъкид намуд [11].

Дар таҳияи тухматномаи Нусратулло Махсум раиси тозатаъини ШКХ ҶШС Тоҷикистон Абдулло Раҳимбоев ҳам саҳми муайян дошт. Дар анҷумани зикршуда ӯ ҳам баромад намуда, сиёсати "муштзӯрӣ", "зиддидавлатӣ", "зиддишуравӣ"-и раҳбарони куҳан – Абдуқодир Муҳиддинов, Нусратулло Махсум ва Абдурахим Ҳочибоевро шадидан интиқод гардид [288]. Дар тақвияти ин, бо маърузаи хеш Котиби якуми КМ ҲК(б) Тоҷикистон Г. И. Бройдо моҳияти иштибоҳоти "раҳбарияти куҳна"-ро ба таври худ арзёбӣ ва ошкор кард [281].

Иштирокдорони пленуми муттаҳида ва анҷумани чорум ба унвонии роҳбари давлати Шуроҳо И. Сталин доир ба натиҷаҳои нишаст барқия фиристоданд. Чунин барқия ба номи М. Калинин ва А. Енукидзе низ фиристода шуд, ки дар он чараёни ошкорсозии “гуноҳ”-и роҳбарони ҷуҳнаи Тоҷикистон натиҷагирӣ шудааст [317]. Дар пайи ин Конфронси ҳизбии шаҳри Сталинобод низ бо ҳамон шеваи замон барои пурра аз миён бурдани “амалҳои Махсумовчиғӣ ва ҳоҷибоевчиғӣ” розигӣ дод. Баррасии қазияи Нусратулло Махсум ва ҳамтақдиронаш боз 5 январӣ соли 1934 дар Анҷумани дувуми КМ ҲК(б) Тоҷикистон идома ёфт.

Давоми солҳои 1933 – 1937 Нусратулло Махсум дар шаҳри Маскав зиндагӣ намудааст. Тайи ин муддат ӯ дар факултаи илмҳои ҷамъиятии Академияи лоиҳакашии ИҶШС таҳсил кардааст. Хонадони ӯ давоми ин солҳо дар бинои “Набережник”, ки дар наздикии кинотеатри “Ударник” ҷойгир буд, истиқомат намудаанд.

Соли 1937 барои халқҳои ИҶШС, аз ҷумла тоҷикон соли пурфӯҷа, соли сархӯр буд. Худи ҳамин сол дар пленуми февралӣ – мартии КМ ҲКУ (б) роҳбари давлати Шуравӣ И. Сталин перомуни мустаҳкам шудани мавқеи сотсиализм дар ҷомеа ва торафт зиёд шудани душманони синфӣ суҳан ронда, масъалаи комилан нест кардани онҳоро ба миён гузошт. Бо ин мақсад охири сентябри соли 1937 котиби КМ ҲКУ (б) А. А. Андреев ва намояндаи кумитаи назорати ҳизбии КМ ҲКУ (б) оид ба Тоҷикистон Д. З. Протопопов (баъдан аз соли 1937 то соли 1946 роҳбари Тоҷикистон таъин шуд) ба Тоҷикистон фиристода мешаванд. Аз 1 то 4 октябри ҳамон сол пленуми КМ ҲК (б) ҶШС Тоҷикистон баргузор шуд, ки онро Андреев роҳбарӣ мекард. Дар ин пленум комиссари корҳои дохилӣ С. А. Тарасюк ба шахсиятҳои кадрҳои ҳизбию сиёсии ҷумҳурий маводи бӯхтономез ва фитнаангезе тайёр карда аз рӯи он баромад намуд. Бо ҳукми ин пленум як қатор кадрҳои роҳбарикунандаи Тоҷикистон ба ҷазоҳои гуногун гирифта шуданд [179, с. 37 – 39].

Баъди таҳлилу баррасиҳои зиёд атрофи “нуқсу камбудӣ”-ҳои Нусратулло Махсум ӯро бо қарори ҷаласаи Президиуми КИМ ИҶШС аз

1 августи соли 1937 аз сафи ҳизб ҳамчун «душмани халқ» хориҷ намуданд [43, с. 250].

Мувофиқи маълумоти ҳуҷҷатҳои бойгонӣ аз 31 октябри соли 1937 бошад, Суди Олии ИҶШС нисбат ба ӯ ҷазои олий – парондан, бо мусодирази молу мулкро ҳукм намуд [62, с. 259]. Ҳукми суд расман 1 ноябри соли 1937 дар шаҳри Маскав ба иҷро расид [193, с. 326].

Бинобар навиштаи муаррихи тоҷик Карим Абдулов Нусратулло Махсум ва Абдурахим Ҳочибоевро соли 1937 дар як рӯз ва дар як соат ба ҳабс маҳкум намуданд. Сарнавишти эшон қариб бо ҳам якранг сурат мегирифт ва тақдири ҳарду ҳам пурфӯҷеа анҷом ёфт. Аммо дар масъалаи санаи қатли ин ду шахсият боз духӯрагиҳо вучуд дорад. Аз рӯи навиштаҳои академик Раҳим Масов ҳукми қатли Нусратулло Махсум, тавре дар боло нишон додем, рӯзи 1 ноябри соли 1937 ва Абдурахим Ҳочибоев бошад, аз рӯи маълумоти ҳуҷҷатҳои бойгонӣ 25 январӣ соли 1938 амалӣ мешавад [31, с. 338].

Дар парвандаҳои судӣ ӯро бо гуноҳҳои зиёд муттаҳам карда буданд. Пеш аз ҳама, гӯё Нусратулло Махсум бо ташкилотҳои зиддишуравӣ, аз ҷумла ташкилоти “Иттиҳоди Шарқ” ҳамкорӣ дошта, дар пайи ташкили давлати мустақил будааст. Ҳамзамон бо мардуми одию бечора чандон сиёсати дурустро ҷорӣ накарда, баръакс, аз собиқ амалдорону бойҳо пуштибонӣ мекардааст. Дар сохтмонҳои азим, аз ҷумла канали Вахш зиёноварӣ ва таҳрибкорӣ карда ба моликияти давлатию ҷамъиятӣ бетаваҷҷуҳӣ менамудааст. Ба ин монанд, номи ӯро бо гуноҳҳои зиёди сохтаю бофта доғдор карданд. Дар он айёми хело мушкил баъзеҳо ҳатто дар зерӣ шиканчаю истинтоқ, нафарони дигар бошанд, ҳамчун шахси содиқи ҳукумат ба тақаллубкорӣ даст зада Нусратулло Махсумро дар баёнотҳои худ сиёҳ мекарданд. Масалан, онҳое, ки бо гуноҳи аъзои ташкилоти “Иттиҳоди Шарқ” дар соли 1934 маҳкум шуда буданд, ба монанди: Ортиқбоев, Ашӯрмуҳаммадов, Тоҳиров, Қосимбеков, Ҳочиёров ... хангоми бозпурсӣ дар солҳои 1956 – 1957 иқроӣ шуданд, ки ҳеҷ вақт ташкилоти зиддишуравии “Иттиҳоди Шарқ” вучуд надошт.

Бинобар навиштаи академик Раҳим Масов: «Тафтиши бодикқати хукмномаи айбдоркунӣ нишон дод, ки тамоми моддаҳои он сохта ва бофта мебошанд. Маҳкумшударо то даме ки бо айбномаи қалбакиаш имзо намегузошт, мурданивор мезаданд, азобу шиканҷаи ҷонкоҳ медоданд. Ба ин гуна бетарахҳумӣ ва сангдилӣ ҳар кас тоб оварда наметавонист. Бисёр маҳбусон аз ин хел «пурсишу посух», аз ин гуна азобу шиканҷаи ҷонкоҳ маргро авлотар шуморида, билохира ба зерӣ айбнома имзо мегузоштанд, «гуноҳхояшонро» иқро мекунанд ва бо ҳаёти орзупарварашон хайрбод мегуфтанд».

Аз рӯи тадқиқи ин муаррихи тоҷик баъдан яке аз муфаттишони парвандаи Нусратулло Махсум – Гендин бо гуноҳи тақаллубкорӣ маҳкум шудааст.

Яке аз марҳилаҳои шадидтарини таъқибу фишор нисбат ба Нусратулло Махсум, Абдурахим Ҳочибоев ва Абдуқодир Мухиддинов ин давоми солҳои 1934 – 1937 мебошад. Чунон вонамуд мешуд, ки дигар «аъмоли хиёнаткорона»-и онҳо пурра ошкор шудаасту ҳоча ба пинҳон намудани он дар назди ҷомеа намондааст. Бархе нафарон аз фаъолияти пинҳонии зидди онҳо акнун ба фаъолияти ошкоро гузаштанд. Бинобар навиштаи муаррихи ҷавон Б. Неъмонов: «Дар ин солҳо ҳар амал ва иштибоҳи сиёсӣ аз ҷониби кормандони ин ё он дастгоҳҳои ҳизбӣ ё Шуравӣ ошкор мегардид, ҳатман онро ба фаъолияти сиёсии Махсум ва Ҳочибоев алоқаманд медонистанд» [127, с. 111].

Бо номи думравони Махсум ва Ҳочибоев дар матбуот, ки он солҳо дар воқеъ, нақши хело муассир дошт, мақолаҳо ба нашр мерасиданд. Ҳар нафаре агар ба ин бухтон номаш доғдор мешуд, ҳамчун душмани ашаддӣ дарҳол нисбаташ ҷораҳои зарурӣ медиданд. Бо тақия ба маърузаи мудирӣ шӯъбаи тарғибу ташвиқоти КМ ҲК (б) Тоҷикистон А. Мавлонбеков Г. Бройдо ҳамчун миллатчии ашаддӣ ва ҳамфикри Нусратулло Махсум ва Ҳочибоев ба ҳукми эъдом маҳкум гардид, дар ҳоле ки Бройдо худ ҳангоми ба мансаб расидан Нусратулло Махсум ва А. Ҳочибоевро танқид намуда буд [127, с. 111 – 112].

Соли 1936 дар рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» мақолаи Абдулло Раҳимбоев бо номи «Думҳои тротскизм ақсулинқилобӣ ва натиҷаҳои буржуазӣ то охири кӯфта шавад» [289] ба нашр расид. Раҳимбоев бо наشري чунин мақолаҳо худро аз маъракаи сиёҳкунии қорномаи Нусратулло Махсум ва Ҳоҷибоев дар қанор нағрифта, бо ин нишон додани мешуд, ки мавсуф дар таъмини амнияти қомеаи шуравӣ ва ташаккули ҳамҷонибаи давлат сарм гузошта истодааст. Аслан Абдулло Раҳимбоев кӯшишҳои Нусратулло Махсумро баҳри бозғардонидани шаҳрҳои таърихи тоҷикон аз ҳудуди Ўзбекистонро як навъ нишонаи миллатчиӣ гуфтааст. Аз мазмун ва муҳтавои нигоштаҳои Раҳимбоев бармеояд, ки ӯ Нусратулло Махсум ва Ҳоҷибоев бо мардуми аз ҷиҳати фаҳмиши сиёсӣ қафомонда, ба монанди: руҳониёну бойҳои қабрида аз тарафи давлати Шуравӣ, таъям намуда барои васеъ намудани Тоҷикистон аз ҳисоби заминҳои ҳамсоя кӯшиш мекунанд. Бо ҳамин мазмун рафтори онҳоро Раҳимбоев чун “думҳои тротскизм ақсулинқилобӣ” ба қалам додааст. Тавре ки Раҳимбоев менависад: «Гуфтан мумкин аст, ки мо дар Тоҷикистон тамоми иштироккунандагони дастаи тротскийчиёро маълум ва фаш кардем. Ин қанобони дарғазабшуда сарӣ хоҳанд кард, ки дар тахти ин ва ё он байрақ пинҳон шуда, ба ҳизб ва Ҳукумати Шуроӣ бадиҳо кунанд... Миллатчиҳо заминаи таърихӣ ва иқтисодиро далел оварда, дар бораи васеъ кардани ҳудуди ҷумҳурии худ аз ҳисоби ҷумҳуриятҳои ҳамсоя таблиғ карда, ба табақаҳои ақибмондаи аҳоли таъям мекунанд» [289]. Дар идома муаллиф кирдори “зиддишуравӣ”-и онҳоро сарм танқид намуда, чунин меафзояд: «Ҳоҷибоев, Махсум ва шарикони онҳо ба барангехтани меҳнатқашони тоҷик бар зидди меҳнатқашони узбек ва рус машғул шуда, бо як қонфишонии бузург бо масъалаи ба вучуд овардани “Тоҷикистони бузург” машғул шуда, барои ба Тоҷикистон илова шудани якҷанд вилоятҳои ба мо ҳамсояи Ўзбекистон ташвиқот бурда, ҳис ва ҳаросати шовинистиро дар байни табақаҳои қафомондаи аҳоли ба муқобили ҷумҳуриҳои ҳамсоя ташвиқ мекарданд...» [289].

Қайд намудан зарур аст, ки дар қатори Нусратулло Махсум ва А. Ҳочибоев қору фаъолияти яке аз фарзандони ватандӯсти тоҷик Абдуқодир Муҳиддинов низ дар ин марҳила мавриди муҳокима қарор дошт. Баъдан ӯро ҳамчун душмани хатарнок нисбат ба Нусратулло Махсум ва А. Ҳочибоев барвақттар, яъне 31 майи соли 1934 ба қатл маҳкум намуданд. Дар Тоҷикистон аз номи Муҳиддинов душмани ашаддӣ сохта буданд. Дар матбуот баъзеҳо ба тақаллубкорӣ ва ё эҳсосот дода шудаю номи ӯро саҳт маҳкум мекарданд. Мутаассифона, ба ин қор баъзе адибону шахсони намоёни фарҳангӣ даст заданд. Муҳиддиновро роҳнамои Нусратулло Махсум ва Ҳочибоев медонистанд. Гӯё Муҳиддинов ҳангоми раиси ШКХ ҚМШС Тоҷикистон буданаш ба онҳо ақидаҳои зиддишуравиро талқин карда сиёсати иқтисодию иҷтимоии Давлати Шуравиро маҳкум мекардааст. Масалан, муҳаррири рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» Қосим Дайламӣ дар яке аз нигоштаҳои худ оид ба қавравию миллатгароии роҳбарони қуҳансоли тоҷик ба ин қазия ишора менамояд, ки зимни он масъалаи мавриди назари мо рӯшантар мегардад. Дайламӣ, аз қумла қунин менависад: «Масъалаи Нусратуллоҳ Махсум, масъалаи Ҳочибоев, Муҳиддинуф ва думравони онҳо як масъалаи имрӯза ва дирӯза нест, ин масъалаҳо аз рӯзи аввали ташкил шудани Қумҳурияи Тоҷикистон ба вуҷуд омада буданд... Ҳочибоев баъди Муҳиддинуф, ки лидери миллатчиҳо буд, ба Махсум раҳнамоӣ мекард. Барои Махсум муаллим шуд ва ба ӯ раҳ нишон медод» [13; 310]. Қатто адиби намоён Абулқосими Лоҳутӣ, ки соли 1925 бо дастгирии ҳамин А. Муҳиддинов директори Нашриёти давлатии Тоҷикистон таъин шуда буд, дар он айём шахсияти Муҳиддиновро сиёҳ карда, фаъолияти ӯро зиддиҳалқӣ маънидод намудааст. Тавре адабиётшинос Ҳудойназар Асозода менависад: «Устод Лоҳутӣ дар яке аз гузоришҳояш дар ҳузури муаллифони қоргари шаҳри Тошқанд оид ба фаъолиятҳои дар Тоҷикистон изҳори ақида намуда, менависад, ки ӯ аз соли 1925 сар карда, дар Тоҷикистон вазифаҳои гуногунро иҷро мекардааст. Лоҳутӣ ба мушоҳида мегирад, ки сарвари онвақтаи Тоҷикистон А. Муҳиддинов дар

атрофаш тарафдорони худро чамъ карда будааст. Лоҳутӣ мегӯяд, ки ман медидам, ки ин тоифа барои манфиати пролетариат хизмат накарда, балки амалашон бар зидди он равона гардида буд» [90, с. 255]. Агарчанде ки Лоҳутӣ аз Нусратулло Махсум ба ном ёд накардааст, аммо мазмунан ба нигоштаҳои Дайламӣ, ки мегӯяд ин «масъалаи имрӯза ва дирӯза нест, ин масъалаҳо аз рӯзи аввали ташкил шудани Ҷумҳурияи Тоҷикистон ба вучуд омада буданд...», наздикӣ дорад.

Дар умум, бояд қайд намоем, ки ин давра бисёр давраи нозуку ҳасос ба шумор мерафт. Сиёҳкунии ҳамдигар авҷ гирифта буд. Бисёриҳо огоҳу ноогоҳ ба ин чараён ворид мешуданд. Қисме аз он нафароне, ки дар он солҳои пурэхсос дар сиёҳ кардани номи ин афрод саҳм доштанд худ низ баъдан дар маъракаи ба истилоҳ «тройкакуни»-ҳои соли 1937 шахди марг чашиданд. Масалан, ҳамин Абдулло Раҳимбоев, ки дар қисмати талхи Нусратулло Махсум саҳм дошт, пасон ба ин гирдобҳо кашида шуд. Дар матбуот соли 1937 пайваста мақолаҳои танқидӣ зидди Раҳимбоев чоп мешуд. Дар ин кор аз ҳама ғаъол муҳбири рӯзномаи «Правда» В. Верховский буд. Дар яке аз мақолаҳои хеш Верховский дар бораи Раҳимбоев чунин менависад: «Раҳимбоев замони ҷанги империалистӣ бо афсарони асири турк, ки аз fronti Кавказ оварда шуда буданд, дӯстӣ карда, ошкоро пантуркизм ва панисломизмро таблиғ мекард... Соли 1924 Раҳимбоев зидди тақсмоти миллии Осиёи Миёна ба ҷумҳуриҳои баробархукуки Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Туркменистон баромада, сипас, ҳамчун миллатчии тоҷик ошкоро ба манфиатҳои халқи худ хиёнат кард» [225].

Қисми дигаре бо ҷазои ҳабс маҳкум шудаю қисме бадарға ва аз Ватан беватан шуданд. Он қисмате, ки боқӣ монданд, баъдан бо гузашти як муддат асли моҳияти авзои он солҳоро хуб дарк намуда, аз кардаи худ изҳори пушаймонӣ намуданд. Дар воқеъ, эшон давоми солҳои 30-юм худро пешоҳанги содиқи сиёсати давр нишон дода, дигар ба чуну чароҳои ба ҷазо гирифторшудагон таваҷҷуҳ намекарданд. Яке аз нафароне, ки аз асли вазъият огоҳ набуду зидди А. Муҳиддинов ва

Комилию Бектош мақола иншо намуд, ин нависанда Ҷалол Иқромӣ буд. Ӯ бо номи «Сухан ба ман» [238] августи соли 1933 ба ҳамин мазмун мақолае дар маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» аз саҳифаи 32 то 38 чоп кунонд. Бо гузашти як вақти муайян ӯ аз ҳақиқати ҳол огоҳ шуда, аз кардаи хеш изҳори таассуф намуд, ки он дар асари ёддошти мавсуф «Он чӣ аз сар гузашт» ба таври зайл омадааст: «Аз нимаҳои соли 1932 гирогир ва таъқиби мардони номии мо сар шуда будаасту мани ҷавони беғам ҳеҷ хабаре надоштам, зинда бод Сталин гуфта, ҷонро дарег надошта кор мекардам...

Як вақт фаҳмидем, ки А. Муҳиддиновро (ки нозири савдо буд), Комилиро (ки раиси Госплан буд) ва Бектошро гирифта ҳабс карданд. Албатта, ба муқобили ин нобиғаҳои замон дар рӯзномаҳо мақолаҳои кушанда чоп шуд. (Ҳатто ман ҳам «Сухан ба ман» гуфта бар зидди Бектош мақола навиштам). Мо содаҳо ҳам бовар мекардем, ки онҳо ҳақиқатан зидди ҳокимияти Шуравӣ будаанд. Ва ҳол он ки А. Муҳиддинов яке аз сарварони ҷадидон ва инқилобчиёни Бухоро, ҷонфидо, марди оқил ва ҳамафаҳм буд. Халқашро дӯст медошт, молу ҷонашро барои тараққӣ ва пешравии миллат фидо карда буд...» [238]. Албатта, баъзан чунин нофаҳмиҳо тақдири чунин абармардони миллатро тираю сиёҳ намуд. Бо азобу машаққат шахди марг ҷашиданду бо кулфату ғам дур аз Ватан дарди беватанӣ кашиданд.

Санаи 28 декабри соли 1957 Коллегияи ҳарбии Суди Олӣ қарори Прокурори генералии ИҶШС-ро дида баромада, ҳукмро дар ҳаққи Нусратулло Махсум аз рӯи ҳолатҳои нав маълумшуда бекор кард ва қарори судии Нусратулло Махсумро бо сабаби набудани далели ҷиноят қатъ намуд [41, с. 259; 45, с. 263]. Бо қарори Президиуми КМ ҲК (б) ҶШС Тоҷикистон аз 26 июни соли 1964 Нусратулло Махсум пас аз марг аз ҷиҳати ҳизбӣ сафед карда шуд [44, с. 260].

То миёнаҳои солҳои шастуми асри гузашта чандон ба корномаҳои Нусратулло Махсум ва ҳаммаслақонаш таваҷҷуҳ карда намешуд. Ҳатогихо бофтаю сохтаи душманони миллати тоҷик дар бораи онҳо

чиддӣ қабул шуда ҳамон тавр дар матбуот ва адабиёти сиёсӣ дарҷ мешуд [76, с. 129 – 130; 114, с. 176 – 177].

Хотираҳои хешро доир ба охирин дидор бо падар, духтари Нусратулло Махсум – Хосият Махсумова ба муаллифи филми хуҷҷатӣ доир ба рӯзгори Нусратулло Махсум, Шавкат Муҳаммадиев чунин баён мекунад: «Соли 1937 буд. Ман, падару модарам, бародарам Акбаршоҳ ва бародари хурдиам Музаффаршоҳи 56 - рӯза дар истироҳатгоҳи КМ будем. Тахминан соатҳои 14⁰⁰-и рӯз се нафар одамони чарминапӯш бо мошин ба истироҳатгоҳ барои бурдани падарам омаданд. Падарам либосҳояшонро пӯшиданд. Медалҳояшонро дар бар ва тапончаашонро надидам. Модарам пурсиданд, ки баъд мо чӣ кор мекунем? Падарам ҷавоб доданд, ки ман рафта ба Кумитаи Марказӣ ҳамаашро мефаҳмонам. Ман ҳеҷ гуноҳ надорам. Шумоён хотирчамъ дам гирифта гиретон. Ин охирин дидори ман бо падар ва охирин суҳанони падарам аст, ки то имрӯз дар хотир нигоҳ медорам. Ин воқеа 12 июли соли 1937 буд. Бо ҳамин дигар падарам барнагашт».

Пас аз бурдану баъдан қатл намудани Нусратулло Махсум давраи мушкилию оворагардиҳои зану фарзандони ӯ оғоз шуд. 8 сентябри ҳамон сол завҷаи Нусратулло Махсум Ҳалимаҳонро низ бо фарзанди хурдсолаш мебаранд. Рӯзи дигар бо сабаби фарзанди навзод доштани ҷавоб медиҳанд. Аммо Ҳалимаҳон дигар рӯзи хушро надид. Зеро боз ҳамон одамони чарминапӯш омада, бо фиреби дидори падар Хосияти 11 сола ва Акбаршоҳи 9 соларо низ бурда, аз ҳам ҷудо дар ҷатимхонаҳо ҷо мекунанд. Ҷудои абадӣ аз шавҳар ва зиндаҷудой аз фарзандони хурдсоли дӯстрӯякаш ин занро афғору бемадор намуд. Бо кӯшиши писари калонии Нусратулло Махсум – Мунавваршоҳ моҳи октябр боз кӯдаконро меоранд. Аммо рӯзи 4 декабри ҳамон сол омада Ҳалимаҳонро низ мебаранду 6 сол дар зиндони Мордва ҳамроҳи кӯдаки хурдсолаш маҳбасӣ мешавад. Соли 1940 модар суроғи фарзандонашро тариқи мактуб пайдо мекунад. Баъдан ба Сталинобод меоянд, зеро ин хоҳиши модар буд. Соли 1943 баъди кӯшишҳои зиёд Хосият ба дидори модар дар

ноҳияи Семниковскийи Мордва мерасад. Соли 1944 модар ҳамроҳи Музаффар ва Хосият ба Тоҷикистон омаданд. Писари калони Мунавваршоҳ, ки дар факултаи таърихи Донишгоҳи омӯзгории ба номи Бубнови ш. Маскав таҳсил мекард, ҳамчун писари “душмани халқ” аз донишгоҳ хориҷ карда, соли 1938 ба Қазоқистон бадарға намуданд. Пасон ба зодгоҳаш деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Фарм бармегардад. То соли 1958 дар хонаи падарӣ ва дар зери назорати НКВД (Народный Комиссариат Внутренних дел) хело фақирона умр ба сар бурдааст. Бо вучуди он як нафар марди босавод ва хушхат будааст. Яке аз ҳамнишинони мавсуф муаллими собиқадор Нуралӣ Мирзоев хотироти худро доир ба он солҳои вазнин ба ёд оварда чунин менависад: «Ҳамон солҳо ман хонанда набудам ва аз сари одамон ҷӣ ҳаводис пушти сар шударо низ сарфаҳм намерафтам. Аммо як чизро пай мебурдам, ки ҳамсояамон Мунавваршо қалби пурдарду аламе дорад. Вай бо вучуди сарафкандагӣ ҳамеша машғули мутолиаи китоб буд. Бо мактабхон шудан ва хату савод бароварданам фаҳмидам, ки китобҳои акаи Мунавваршоро осори классикони тоҷику рус ташкил меодааст. Вай бисёр марди хушхат ва босавод буд» [320]. Ҳамин тавр, Мунавваршоҳ соли 1998 аз дунё чашм пӯшид. Писари дувум Анваршоҳ бошад, соли 1936 мактаби ҳарбии Кремлии КИМ Умумиттифокро хатм намуда, ҳамон сол хонадор мешавад ва дар ҳайати кӯшунҳои сарҳадии Шарқи Дур барои адои хизмати Ватан ба шаҳри Владивосток меравад. Баъдтар аз он ҷо ҳамроҳи оилааш ба вилояти Ленинобод (ҳоло Суғд) меояд. Аз он ҷо бо саршавии Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба ҷанг рафта дар яке аз муҳорибаҳо соли 1942 ҳалок мешавад. Хосият Махсумова хатмкунандаи факултаи механика – математикаи Донишқадаи хӯроқвории саноати консерви Одесса буда, дар Тоҷикистон ҳамчун муаллимаи пешқадам ном баровард. Ӯ давоми солҳои 1964 – 1981 роҳбарии омӯзишгоҳи педагогии ш. Душанберо ба уҳда дошт [66, с. 301] ва бо унвони “Омӯзгори шоистаи ҷумҳурии Тоҷикистон” сарфароз гардидааст. Ӯ дар тайёр кардани мутахассисони омӯзгорӣ хидмати шоиста кардааст. Хосият Махсумова

аввалин зани тоҷик мебошад, ки бо медали ба номи Н. К. Крупская сарфароз шудааст [66, с. 301]. Дар замони соҳибистиклолӣ хидматҳои бенуқсони Хосият Махсумоваро ба инобат гирифта ин таълимгоҳро ба номи ӯ гузоштанд.

Писари сеюми ӯ Акбар Нусратуллоевич Махсумов олими машҳури соҳаи кишоварзӣ буда, дар олами илм соҳибэҳтиром буд. Ӯ яке аз аввалин барандагони Ҷоизаи ҷумҳуриявии ба номи Абуалӣ ибни Сино мебошад. Академики АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон Акбар Нусратуллоевич солҳои тулонӣ дар мақомҳои баланди вазирӣ кишоварзии ҶШС Тоҷикистон, раиси Госагропроми ҶШС Тоҷикистон қору фаъолият намудааст. Соли 2001 ин фарзанди шоистаи падар аз олам гузашт.

Писари хурдии Нусратулло Музаффар Махсумов (1937 – 2013) хатмкардаи Донишгоҳи давлатии шаҳри Москва ба номи М. В. Ломаносов (1961) ва аспирантураи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин (ҳоло ДМТ) аз рӯи ихтисоси астрофизика дар соли 1965 мебошад. Дар ин самт, яке аз олимони намоён ва сермаҳсули ҷумҳурӣ ба ҳисоб рафта, то поёни умр узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон буд.

Соли 1937 кормандони ОГПУ манзили Нусратулло Махсумро дар деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Ғарм мавриди кофтуков қарор медиҳанд. Аз ин манзил ҳамаи ончизеро, ки ба Нусратулло Махсум дахл доштааст, гирифта мебаранд. Инчунин бародари ӯ Мулло Сиддиқро низ бо худ бурда, несту нобуд мекунанд. Духтари Мулло Сиддиқ – Дилором Содиқова зимни суҳбат бо муаллиф аз он рӯзҳо чунин қисса кард: «... падарамро ҳамроҳи амакам Нусратулло бедарак карданд. Пас аз чанд ҳафтаи бурдани падарам боз ҳамон одамони ношинос омада хонаи моро кофтуков карда, ҳамаи расмҳои амакамро сӯзониданд. Ман рӯи амак ва падарамро ёд надорам. Дар бепадарӣ азобҳои сангинро аз сар гузаронидам. Моро доим таъна зада фарзанди “душмани халқ” меномиданд...» [264].

Номи Нусратулло Махсум дар таърихи халқи тоҷик ҳамчун фарзанди некному некхӯй, адолатгустару ҳақиқатчӯй бо вучуди қадрафторихи замона боқӣ монд. Файласуфи Чини қадим Конфутсий дуруст мефармояд, ки «Некон ба ҳукми вичдон анҷоми вазифа мекунамд ва бадон ба хотири рутба ва мақом». Ҳукми вичдону некхоҳӣ ўро дар зиндагӣ ба қуллаҳои баланди одамгарӣ бурд. Нусратулло Махсум боре барои мақому маснаде талош накард. Ҷонбозиҳои зиёд намуд, мисле ки худро дар обу оташ зад, то халқаш аз нав соҳиби давлат, соҳиби марзу буми худ гардад, ба зиндагии осоиштаю обод ворид шавад. Ваҳдату дӯстиро дар ин Ватан тараннум кунад. Сад дарег, ки аҳриманзодагон аз рушди инсонгарии ў ба ҳашму ғазаб омада, атрофи номаш тухмат ва лофу газофи зиёд бофтанду ўро аз миён бардоштанд.

Нусратулло Махсум ҳанӯз то соли 1933 бо кори пайкори шоистаи хеш таваҷҷуҳи Давлати Шуравиро ба худ ҷалб намуда буд. Ҳамин буд, ки меҳнати ўро дар он вақт бо чор орден, аз ҷумла: ордени ҶШШ Бухоро, орденҳои “Байрақи сурх”-и ҶШС Узбекистон, ҶШС Тоҷикистон ва ИҶШС кадрдонӣ намуда буданд.

Агарчанде дар солҳои шастуми асри гузашта номи Нусратулло Махсум сафед карда шуд, аммо атрофи корномаи ў ба таври возеҳ то охири солҳои 80-ум қасе ҳарфе намегуфт. Зери таъсири ошкорбаёнҳои охири солҳои 80-уми асри гузашта дар матбуот доир ба рӯзгори ў мақолаҳо чоп шуданд. Дар давоми соли 1988 – 1989 ҳукумати ноҳияи Ғарм ба сохтмони осорхонаи Нусратулло Махсум дар зодгоҳаш шуруъ намуд. Аммо бо пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва ба вучуд омадани ҳодисаҳои ногувори оғози солҳои 90-ум ин сохтмон ба таври ҳамешагӣ фаромӯш шуд [320].

Ба муносибати 110 солагии Нусратулло Махсум соли 1991 дар Ғарм (ҳоло Рашт) пайкараи ў, ки маҳсули дасти пайкарасоз Файзиддин Соқиев буд, гузошта шуд. Аммо дар раванди бетартибҳои ҷанги шаҳрвандии солҳои 90-уми асри ХХ қувваҳои ба ном “демократихоҳ”, ки аз ғояҳои “миллатдӯстӣ” ҳарф мезаданду шиорпартоӣ мекарданд, ба таҳриби

пайкара ва нимпайкараҳои чехраҳои таърихсози замони Шуравӣ пардохтанд. Эшон бо ин тарзи рафтори хеш вонамуд менамуданд, ки гӯё барояшон арзишҳои милли аз ҳама чиз волотар аст. Мутаассифона, дар пайи амалҳои гумроҳона нисбати хидмати фарзандони халқи тоҷик, ки дар замони Шуравӣ барои миллат анҷом доданд, беэҳтиромӣ зоҳир шуд. Ин афрод ба вайрон кардани ҳайкалҳои баъзе аз чехраҳои саршиноси миллат оғоз намуданд. Ҳатто кор дар ин самт то чое расид, ки бо супориши баъзе зиёиён аз девори факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон (ҳоло ДМТ) сурати ғаҷқоришудаи шоири намоён Мирзо Турсунзодаро канда партофтанд [144, с. 34]. Дар натиҷаи чунин амалҳои гумроҳона пайкараи барқади Нусратулло Махсум дар айнаи авҷи ҷанги шаҳрвандӣ аз тарафи афроди махсус хароб карда шуд [100, с. 126].

Ба қадри ин бузургмарди миллат танҳо дар даврони соҳибистиклолӣ воқеан, арҷ гузошта шуд. Бо ташаббуси бевоситаи Сарвари кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон номи неки эшон дар сатҳи хело олӣ эҳё гардид. Бо фармони Президенти кишвар аз санаи 27 июни соли 2006 дар рӯзи ҷашни Ваҳдати милли ба ду фарзанди фарзонаи миллат Нусратулло Махсум ва Шириншо Шохтемур унвони олии “Қаҳрамони Тоҷикистон” дода шуд. Ҳамзамон ҳуди ҳамон рӯз дар даромадгоҳи деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Рашт бо иштироки Сарвари кишвар ва зиёиёну ғаъолони кишвар ва дар ҳалқаи пайвандони Нусратулло Махсум парда аз болои нимпайкараи ӯ бардошта шуд. Хосият Махсумова таассуроти хешро аз он рӯзи фарахбахш чунин баён мекунад: «Шодии мо, пайвандон, ҳадду канор надошт. Охир, мо замоне фарзанди “душмани халқ” будем. Азиятҳои бисёре кашидем. Ба Сардори давлат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонов ташаккур мегӯям, ки хидматҳои падари моро қадр карданд. Он рӯз Хайринисо Мавлонова, муовини Сарвазир, маро ба Эмомалӣ Раҳмонов муаррифӣ кард ва он кас ба ман гулдаста тақдим намуданд, ки сарам ба осмон расид... Ман ... шукри

Худо, шукри истиқлол ва шукри чунин Президент мекунам, ки ҳақро ба ҳақдор расонд».

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон инчунин дар суҳанронии худ ба ифтихори 120 солагии Нусратулло Махсум ўро барҳақ фидоии миллат хонда, аз ҷумла, иброз доштанд: «Нусратулло Махсум ба маънои тоҷик ҷонфидоии миллати тоҷик буд. Ба подоши хизматҳои шоиста ва талошҳои худ ҷиҳати эҳёи давлатдорӣ тоҷикон гирифтори тухмату бухтон ва қурбони беадолатӣҳои шовинистӣ бадхоҳони халқи тоҷик гардид.

Бо мақсади барқарор намудани ҳақиқати таърихӣ мо имрӯз хизматҳо ва ҷоннисориҳои ин фарзанди вафодор ва муборизу ватанпарастӣ халқи тоҷикро баланд қадр менамоем».

Маҳз ба туфайли Истиқлолияти давлатӣ халқи тоҷик тавонист, ки аз нав мероси гаронбаҳои таърихӣ фарҳангии хешро эҳё кунад ва номи абармардони миллатро, ки дар роҳи ҳастии ин миллат ҷонбозиҳо кардаанд, зинда кунад.

ХУЛОСА

I. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Дар рафти таҳқиқоти мазкур мо ба ин хулоса омадем, ки сабақҳои зиндагии фарзанди диловари тоҷик Нусратулло Махсум барои ҷомеаи муосири тоҷик ҳамаҷиҳата пандомӯз аст. Диққати махсусро фаъолияти ӯ дар мансаби роҳбари ҷумҳурии ҷавони Тоҷикистон сазовор аст, зеро бевосита бо эҳёи миллати қадими тоҷик иртибот дорад.

- Таҳқиқот нишон дод, ки нақши Нусратулло Махсум дар ташаккул ва рушди низоми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дар даҳсолаи нахустини мавҷудияти ҶМШС Тоҷикистон ва ҶШС Тоҷикистон хеле муассир буд [2-М].

- Дар шароити кунунӣ омӯзиши ҳаёту фаъолияти чунин шахсиятҳо ба рушд ва таҳкими худшиносии миллӣ мусоидат менамояд, зеро бидуни донишҳои таърихӣ худшиносии миллиро ташаккул додан номумкин аст.

То солҳои 60-уми асри XX ба корномаи шахсиятҳои ба монанди Нусратулло Махсум, бо назардошти фазои сиёсии вақт таваҷҷуҳ намешуд. Пасон низ, то анҷоми солҳои 80-уми асри гузашта ҳам ба таври дилхоҳ номи Нусратулло Махсум чун нафаре, ки дар сарғаҳи бунёди давлатдорӣ тоҷикон меистод, муаррифӣ нагардида буд. Маҳз дар замони соҳибистиклолӣ меҳнату ҷонфидоӣҳои Нусратулло Махсум ва дигар ҳамсангаронаш расман аз тарафи давлат қадрдонӣ гардид.

Шахсиятҳои таърихӣ маҳсули замони худанд, бинобар ин, дастовардҳо ва камбудии онҳо бояд дар ҷорҷӯби ҳамон замон омӯхта шаванд. Омӯзиши мавзӯи нишон дод, ки дар давраи таҳқиқшаванда афроде буданд, ки ё натавонистанд воқеияти замонро дуруст дарк намоянд ва ё нахостанд аз равандҳои сиёсӣ таърихӣ ба манфиати миллату давлати худ истифода баранд.

Бархилофи онҳо, Нусратулло Махсум ҳамаи имкониятҳои мавҷудаи замони худро барои рушди ватани худ истифода бурд, бинобар ин, халку Ватан худгузаштагии ӯро фаромӯш накарданд. Баъди даҳсолаҳо

хизматҳои ӯ бо мукофоти олии давлатӣ қадр гардиданд. Соли 2006 Нусратулло Махсум Қаҳрамони Тоҷикистон шуд.

- Нусратулло Махсум даврони наврасию ҷавонии худро дар муҳити зодгоҳи хеш – кӯҳистони Қаротегин гузаронида, бешак бо мушкилоти рӯзгори онвақтаи мардуми куҳистон рӯ ба рӯ мешуд. Мушкилоти рӯзгор ӯро дар қатори дигар ҳамдиёронаш водор кард, ки барои пешбурди зиндагӣ дар айёми авҷи ҷавонӣ ба вилояти Фарғона ба мардикорӣ равад.

Зиндагии мушкил Нусратулло Махсумро хеле барвақт кордону зирак намуд. Якҷо кор кардан бо коргарони руси заводу фабрикаҳои вилояти Фарғона, ки аз ҷиҳати тафаккури сиёсӣ хело аз мардуми Бухорои Шарқӣ пеш рафта буданд, ба рушди андешаҳои ӯ таъсир гузоштанд [10-М].

- Раванди ҳодисаҳои сиёсии ибтидои асри XX ва ба вуқӯъ пайвастанӣ

дигаргуниҳои сиёсӣ ба он мусоидат карданд, ки ӯ сиёсатмадори ботаҷриба шавад, бинобар ин, ӯ вобаста ба вазъият қарорҳо қабул мекард. Дар ҳолатҳои зарурӣ бо душманон созиш мекард, аз ҷумла бо босмачиҳо. Аммо дар маҷмӯъ, ӯ тамоми имкониятҳоро барои рушди халқи тоҷик истифода мебард.

Ба иборати дигар, чунин ҳодисаҳои сиёсӣ, аз ҷумла ғалабаи Инқилоби Октябр барои Нусратулло Махсум имконияти мусоид фароҳам овард, ки ҳатталимкон ба муқобили беадолатиҳо мубориза барад. Қотеъият ва азхудгузаштагии Нусратулло Махсум ба ӯ имкон доданд, ки масоили зиёди сиёсӣ ва иҷтимоиву иқтисодиеро, ки дар ҷумҳурӣ вучуд доштанд, ҳал намояд.

- Омӯзиши амиқи ин марҳилаи ҳаёти Нусратулло Махсум нишон медиҳад, ки ӯ баъди пирӯзии болшевикон дар Осиёи Миёна ӯ зуд ба тарафи сохти нав гузашт, зеро ба принципҳои зиндагиаш ҷавобгӯ буд. Ба шарофати қобилияти баланди ташкилотчигӣ, дере нагузашта кормандони баландпояи хизбию давлатӣ ба ӯ таваҷҷӯҳ карданд.

Нусратулло Махсум яке аз аввалин нафароне дар водии Қаротегин буд, ки ба мақсади дастгирии сохти шуравӣ фаъолона ба корҳои ташвиқотию тарғиботӣ алайҳи душманон машғул шуд. Ӯ ба Муроҷиатномаи ҲК (б) Бухоро така карда, муборизаро алайҳи душманони сохти шуравӣ роҳбарӣ мекард [3-М].

Фаъолияти самарабахши ӯро ба назар гирифта, шуруъ аз соли 1921 ба ӯҳдааш вазифаҳои калидиро гузоштанд. Ба шарофати қобилияти ташкилотчигӣ Нусратулло Махсум дар як давраи кӯтоҳ аз намояндаи катории Комитети озукавории ҶХШ Бухоро то раиси КИМ ҶШС Тоҷикистон расид.

Дар ин давра ӯ бо мушкилоти зиёд рӯ ба рӯ гардид, зеро муваффақиятҳои ӯ ба баъзе соҳибмансабони ҷумҳурӣ маъқул набуд. Ин бадхоҳон ба муқобили Нусратулло Махсум дасисаҳо мекарданд, ба мақсади беобрӯ карданааш овозаҳои гуногун паҳн менамуданд, душманони сохти шуравӣ таҳдид ба маргаш мекарданд. Азбаски мақсади ягонаи ӯ ҳифзи манфиатҳои мардуми оддӣ ва ободии ҷумҳурӣ буд, ҳеҷ гуна таҳдидҳо ва ҳеҷ гуна овозаҳо ӯро аз роҳи интиҳобкардааш гардонда наметавонишанд.

- Таъсиси ҶМШС Тоҷикистон дар соли 1924 ба бедории миллии ва татбиқи мақсадҳои баланди ватандӯстона мусоидат намуд, аз ин рӯ, Нусратулло Махсум ва ҳамсафонаш тамоми кӯшишҳои худро ба ноил шудан ба ваҳдати миллии, ҳам аз лиҳози ҷуғрофӣ ва ҳам аз лиҳози сиёсӣ равона карданд [4-М].

Нусратулло Махсум яке аз онҳое буд, ки пештар аз дигарон зарурати ваҳдати миллиро дарк намуд, бинобар ин, барои ноил шудан ба ҳадаф, кӯшишҳои зиёде ба харҷ дод.

Мактуби ӯ ба унвони роҳбарияти давлати Шуравӣ дар моҳи сентябри соли 1924 худ гувоҳи ин гуфтаҳост. Ба Нусратулло Махсум, роҳбари нахустини ҶМШС Тоҷикистон лозим меомад, ки корро аз сифр оғоз кунад, зеро ниҳодҳои ҳокимияти нав вучуд надоштанд.

Ба шарофати кӯмаки ҳукумати марказӣ ва сифатҳои ташкилотчигии худ, Нусратулло Махсум дар як давраи хеле кӯтоҳ системаи давлатиро созмон дод. Дар давраи роҳбарӣ ӯ қариб тамоми минтақаҳои Тоҷикистонро савораву пиёда гашт, то ки шахсан, на танҳо бо зиндагии мардум, балки бо иқтисоди табии ва иқтисодии он низ шинос шавад. Дар бойгонихо чандин суратхуччатҳое боқӣ мондаанд, ки аз ин дарак медиҳанд.

Бояд гуфт, ки Нусратулло Махсум шахсан раванди баргардонидани муҳоҷирони иҷбориро назорат мебард, бинобар ин, ӯ аз ноҳияҳое دیدан мекард, ки онҳо ҷойгир шуда буданд. Аксар вақт Нусратулло Махсум шахсан татбиқи қарорҳои ҳукумати марказӣ ва ҶМШС Тоҷикистонро назорат мекард [5-М].

Бо мақсади ободии мамлакат ӯ хирдамандона амал мекард, бинобар ин, дар ҳолатҳои муносиб кӯшиш менамуд низоъзоро бо босмачиён дар рафти музокирот ҳал намоянд, то ки талафи инсонҳоро аз ҳарду ҷониб пешигирӣ кунанд.

Мо дар зер чанд мисол меорем: Соли 1922 бо ташаббуси Нусратулло Махсум мулоқоти командири Артиши Сурх Я. А. Мелкумов ва Эшони Султон баргузор гардид. Соли 1923 худи Нусратулло Махсум бо Саттор-понсад гуфтушунид кард, соли 1925 ӯ ҳамчун роҳбари ҷумҳурӣ бо саркардаҳои босмачиҳо вохӯрд. Музокироти охирин барои қабули афв барои гумоҳшудагони ҳаракати босмачигарӣ, ки тоҷба карда буданд, сабаб шуд [3-М; 6-М].

Нусратулло Махсум ҳамчунин дар чандин амалиётҳои Артиши Сурх барои сарқӯбии босмачиён худ низ иштирок кардааст. Албатта, ин кор барои роҳбари давлат хатарнок буд, аммо манфиатҳои давлату халқ барои ӯ аз манфиатҳои шахсӣ болотар меистод. Махсусан иштирок дар амалиёти зидди Ғузайл Махсум дар соли 1929, шаҳодат аз чунин часорату матонати ин фарзанди фарзонаи миллат медиҳад [7-М].

Маърақаҳои зидди босмачигарӣ то ҷое самар оварданду оромии ҷумҳурӣ то ҷое таъмин шуд. Нусратулло Махсум кӯшиши зиёд ба харҷ

дод, ки заминаро барои рушди соҳаҳои дигари иқтисодию иҷтимоии ҷумҳурӣ, ба монанди саноат, роҳсозӣ, кишоварзӣ, тандурустӣ, маориф, муассисаҳои дигари фарҳангиро фароҳам оварда шавад.

Тавре аз хуччатҳои бойгонӣ бармеояд кӯшишҳои Нусратулло Махсум дере нагузашта самарайи худро доданд. Дар нимаи дууми солҳои 20-ум ва ибтидои солҳои 30-юм дар қаламрави ҷумҳурӣ як қатор корхонаҳои саноатӣ, роҳҳо, колхозу совхоз, кумунаю артел, ТОЗ-у МТС-ҳо, муассисаҳои таълимӣ, маданияю равшаннамоӣ ва ғайра, бунёд шуданд.

Раванди давлатсозии мо дар он айём, махсусан ташкили ҶМШС Тоҷикистон, ҶШС Тоҷикистон ва тараққӣ бахшидани соҳаҳои гуногуни ҳоҷагии халқ ба чашми нотавонбинони халқи тоҷик чун хор меҳалид. Аз ин сабаб эшон доим талош мекарданд, ки дар ҷода барои халқи тоҷик сад эҷод кунанд. Онҳое, ки барои эҳёи давлатдорӣ тоҷикон кӯшиш менамуданд барои нобуд кардани он пайти муносиб меҷустанд. Мутаассифона вақт ба онҳо имкон доду як қатор фарзандони содиқи миллати мо ба доми эшон афтода, мисли Нусратулло Махсум ба марг маҳкум шуданд. Теъдоди зиёде ба мӯҳлатҳои гуногун аз озодӣ маҳрум гардиданд.

Чунон ки пештар зикр кардем, корномаи ин чехраҳои мондагори миллат танҳо дар замони истиқлол ва бо ибтикори бевоситаи сарвари давлат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қадр карда шуд. Санайи 27 июни соли 2006 бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ду нафар фарзандони содиқи халқи тоҷик Нусратулло Махсум ва Шириншо Шохтемур унвони олии «Қаҳрамони Тоҷикистон» дода шуд. Ин амал, гуфтан мумкин аст, ки барои таъмини адолати таърихӣ нақши асосӣ гузошт.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Бо мақсади истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот чунин тавсияҳо пешниҳод мешаванд:

- роҳандозӣ намудани курси махсус дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ доир ба нақши шахсиятҳо дар таърих, бо шумули қорномаи Нусратулло Махсум;

- диссертатсия дар тарбияи ҳисси ватандӯстии ҷомеа, ба хусус насли наврас ва ҷавонон нақши хело бориз дорад;

- имрӯз хело зарур аст, ки дар яке аз гӯшаҳои пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанбе муҷассама ва осорхонаи Нусратулло Махсум бунёд шавад;

- таъсиси хона-музейи Нусратулло Махсум дар зодгоҳаш низ амри хайр ва амали саривақтӣ;

- ҳуб мешавад агар мо муште аз хоки болои қабри қаҳрамонони Тоҷикистон – Нусратулло Махсум ва Шириншо Шохтемурро аз Маскав ба Душанбе оварда, дар оромгоҳи Лучоб ба таври рамзӣ мақбараи онҳоро бисозем.

- ҷамъоварии хотираи пайвандон ва дӯстони қаҳрамон ва дар шакли як маҷмуа даровардану ба нашр расонидани он ба нафъи халқу ватан мебошад;

- таҳияи филмҳои бадеию ҳуҷҷатӣ аз сарнавишти қаҳрамонҳо, аз ҷумла Нусратулло Махсум дар шароити давлатдории миллӣ, бо мақсади таҳкими худшиносии миллии ҷомеа саривақтӣ мебошад.

НОМГӢИ МАӢХАЗӢО ВА АДАБИӢТИ ИСТИФОДАШУДА:

СУХАНРОНИӢО, МАӢРУЗАӢО ВА АСАРӢОИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ, ПРЕЗИДЕНТИ ӢУМӢУРИИ ТОӢИКИСТОН, МУӢТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАӢМОН:

1. Пойдевори Ӣамаи комӢбиӢо ваӢдати миллист. (Матни суханронии Президенти ӢумӢурии ТоӢикистон, муӢтарам ЭмомалӢ РаӢмон дар маросими таӢлили рӯзи ВаӢдати миллӢ). // Минбари халқ. – 2006. – 27 июни соли 2006.
2. ЭмомалӢ РаӢмон. ТоӢикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён / [Матн] Р. ЭмомалӢ. – Душанбе, 2016. – 704 с.
3. ЭмомалӢ РаӢмон. ЧеӢраӢои мондагор / [Матн] Р. ЭмомалӢ. – Душанбе: «ЭР-граф», 2016. – 364 с.

САНАДӢОИ МЕӢӢРӢ ВА ӢУҚУӢИИ ӢУМӢУРИИ ТОӢИКИСТОН:

4. Фармони Президенти ӢумӢурии ТоӢикистон дар бораи ба Нусратулло Махсум (Лутфуллоев Нусратулло) додани унвони «ҚаӢрамони ТоӢикистон». Президенти ӢумӢурии ТоӢикистон Э. РаӢмонов, ш. Душанбе 27 июни соли 2006. № 1773. // Родмардони Ватан. – 2007. – январ.

МАВОДИ БОЙГОНӢ:

5. Автобиография председателя Ревкома Таджикской АССР Нусратуллы Махсума (25 января 1926 г.). БӢ ФУ ПМЛ дар назди КМ ӢКИШ, ф. 3, н. 6, д. 934, в. 23, 24. // // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума [Текст] / Под. ред Р. Масов – Душанбе, 2011. У истоков истории. – С. 47 – 48.
6. АНКЕТА председателя Ревкома Таджикской АССР Нусратуллы Махсума, не ранее 1924 г. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума [Текст] / Под. ред Р. Масов – Душанбе, 2011. У истоков истории. – С. 49.

7. Бойгонии давлатии марказии Ҷумҳурии Тоҷикистон, фонди 2, номгӯи 1, дафтари 19, варақаи 152 (минбаъд: БДМ ҶТ., ф. 2, н. 1, д. 19, в. 152.).

8. БДМ ҶТ., ф. 9, н. 94, д. 44, в. 59.

9. БДМ ҶТ., ф. 10, н. 2, д. 59.

10. БДМ ҶТ., ф. 10, н. 1, д. 16, в. 8 – 5.

11. БДМ ҶТ., ф. 11, н. 3, д. 333, в. 89 – 90.

12. БДМ ҶТ., ф. 11, н. 3, д. 336.

13. БДМ ҶТ., ф. 11, н. 3, д. 342.

14. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, д. 10, в. 10.

15. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, д. 2, в. 14.

16. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, л.д. 11, в. 12.

17. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, д. 1, в. 42 – 134.

18. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, д. 4, в. 53 – 77.

19. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1 – 1, д. 3, в. 178.

20. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, д. 18, в. 2 – 6.

21. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 194, д. 2, в. 50.

22. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, д. 2, в. 131.

23. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 194, д. 2, в. 48.

24. БДМ ҶТ., ф. 12, н. 1, д. 2, в. 53.

25. БДМ ҶТ., ф. 15, д. 7, в. 4.

26. БДМ ҶТ., ф. 15, н. 7, д. 84, в. 3.

27. БДМ ҶТ., ф. 486, н. 1, д. 4, в. 6.

28. Бойгонии таърихи навтарини Ҷумҳурии Тоҷикистон (БТН ҶТ.), ф. 1, н.1, д.12, в.17.

29. БТН ҶТ., ф.1, н.1, д.12.

30. БТН ҶТ., ф. 1, н. 1, д. 149, в. 4.

31. Военная коллегия Верховного суда Союза ССР, 9 января 1958 г. № 4н-012079/57. Москва, ул. Воровского, д. 15. // Абдурахим Ҳочибоев: Осор ва пайкор. Асноди бойгонӣ, пажухиш, мусоҳиба, ёддошт ва феҳрастҳо бахшида ба 110-солагии нахустин раиси Шурои нозирони

халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / Таҳияи матн, таҳқиқ, тавзеҳот ва таълиқоти Б. Ҳочибоева, М. Мирзоюнус, С. Аъзамзод – Хучанд, 2010. – С. 338.

32. Выписка из протокола № 2 заседания Таджикского Ревкома Узбекской ССР, 20 октября 1924 г. // Аламшоев К. Где бы то ни было, среди таджиков [Текст] / К. Аламшоев – Душанбе, 2016. – С. 257.

33. Выступление Нусратуллы Махсума на III съезде Советов Союза ССР о значении установления Советской власти для таджикского народа (май 1925 г). // У истоков истории [Текст] / Под. ред. Р. Масов – С. 43 – 44.

34. Выступление Председателя ЦИК Нусратулло Махсума на открытии II съезда Советов Таджикской АССР о достижениях Советского Таджикистана и задачах, стоящих перед республикой (21 апреля 1929 г). // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов – С. 159.

35. Выступление Нусратуллы Махсума на заседании Бюро ЦК КП (б) Таджикистана по докладу тов. Мукке «О раскрытой контрреволюционной группировке». (31 мая 1933 г). // У истоков истории. [Текст] / Под. ред. Р. Масов – С. 230 – 231.

36. Выступление Нусратуллы Махсума на заседании Бюро ЦК КП (б) Таджикистана о «признании» своих ошибок как председателя ЦИК Таджикской ССР». (8-9 июня 1933 г). // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов – С. 232 – 237.

37. Декларация III Чрезвычайного съезда Советов Таджикской АССР «Об образовании Таджикской Советской Социалистической Республики». (16 октября 1929 г). // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов – С. 173.

38. Доклад Председателя ЦИК Таджикистана Нусратуллы Махсума на III Чрезвычайном съезде Советов Таджикской АССР «Такие три года история знает впервые» (об успехах хозяйственного строительства республики с 1926 по 1929 гг.) 18 октября 1929 г. // Правда Востока. – 1929. – №243. – 18 октября.

39. Доклад Председателя ЦИК Тадж. ССР тов. Нусратуллы Махсума. // Коммунист Таджикистана. – 1931. – 25 февраля.

40. Заключительное слово Нусратуллы Махсума на I Учредительном чрезвычайном съезде Советов Таджикской АССР по отчетному докладу ревкома «О социально-экономических проблемах, стоящих перед республикой». (2 декабря 1926 г.). // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов. –С. 116 – 117.

41. Запрос Партийной комиссии при ЦК КП Таджикистана Партийной комиссии при ЦК КПСС о высылке персонального дела об исключении из рядов Коммунистической партии Нусратуллы Махсума, 23 апреля 1964г. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 259 – 260.

42. Из доклада Центральной Комиссии ТАССР по оказанию помощи реэмигрантам, политэмигрантам и самосдавшимися басмачам 16 за период с сентября по август 1926 г. «О срочной помощи реэмигрантам из Афганистана в Таджикистан в сѹмме 1 510 000 руб.». // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 45 – 46.

43. Из протокола № 9 общего собрания коммунистов парторганизации секретариата Президиума ЦИК СССР (внекремлевских учреждений), 4 августа 1937г. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 250.

44. Из протокола № 25 заседания Президиума ЦК КП Таджикистана «О посмертной реабилитации Нусратуллы Махсума», 26 июня 1964 г. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 260.

45. Из протокола № 30 заседания Партийной Комиссии при ЦК КП Таджикистана, 14 июля 1964г. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 261- 264.

46. Из постановления Ревкома Таджикской АССР «О введении таджикского и узбекского языков в Таджикской АССР, как государственных и русского, как вспомогательного». 10 апреля 1925 г. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 37 – 38.

47. Очетный доклад на I Учредительном съезде Советов Таджикской АССР Председателя Ревкома республики Нусратуллы Махсума (2 декабря 1926 г). // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 75 – 76.

48. Отчетный доклад правительства Таджикской ССР за период с 3-го чрезвычайного по 4-й съезд Советов Таджикской ССР. // Абдурахим Ҳочибоев: Осор ва пайкор. Асноди бойгонӣ, пажухиш, мусоҳиба, ёддошт ва феҳрастҳо бахшида ба 110-солагии нахустин раиси Шурои нозирони халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Таҳияи матн, таҳқиқ, тавзеҳот ва таълиқоти Б. Ҳочибоева, М. Мирзоюнус, С. Аъзамзод –Хучанд, 2010. –С. 169 - 209.

49. Отчетный доклад Председателя Ревкома республики Нусратулло Махсума на I съезде Советов Таджикской АССР // Центральный государственный архив Республики Таджикистан. БДМ ЧТ.- Ф. 12.- Оп.1.- Д. 1.- Лл. 261-264, 266-267.

50. Письмо Нусратулло Махсума генеральному секретарю ЦК РКП (б) И. В. Сталину от... сентября 1924. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 35 – 36.

51. Письмо членов Таджикского обкома КП (б) Узбекистана в Таджикской АССР в Политбюро ЦК РКП (б) по вопросу «О национальном размежевании в Средней Азии». // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С.128 – 137.

52. Письмо Уполномоченного ЦКК (Центральная контрольная комиссия) ВКП (б) в Средней Азии Д. П. Манжары в ЦК ВКП (б) и ЦКК КП (б) Узбекистана в Таджикской АССР о результатах проверки партийного стажа Председателя ЦИК Таджикской АССР Нусратулло Махсума (4 сентября 1927 г). // У истоков истории (К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума). –Душанбе, 2011. –С. 124 – 125.

53. Подготовка и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Сб документов. –Тошканд, 1947. –С. 228.

54. Постановление II сессии ЦИК Советов Таджикской АССР II созыва по докладу Нусратуллы Махсума «О хозяйственном и культурном строительстве Таджикистана и о перспективах его дальнейшего развития», и о необходимости выделения Таджикской АССР из состава Узбекской ССР и правительственных мероприятиях, связанных с территориальным размежеванием. (11 сентября 1929 г). // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 167 – 170.

55. Постановление ЦК ВКП (б) о снятии с постов Председателя ЦИК Нусратуллы Махсума и председателя СНК Таджикской ССР Абдурахима Ходжибаева. 5 декабря 1933 г. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 239 – 241.

56. Постановление IV сессии ЦИКа Советов Таджикской ССР о снятии тов. Нусратуллы Махсума с поста председателя ЦИК Советов Таджикской ССР и тов. Абдурахима Ходжибаева с поста председателя СНК Таджикской ССР. (28 декабря 1933 г). // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 242 – 243.

57. Постановление II сессии ЦИК Советов Таджикской АССР II созыва по докладу Нусратуллы Махсума «О хозяйственном и культурном строительстве Таджикистана и о перспективах его дальнейшего развития», и о необходимости выделения Таджикской АССР из состава Узбекской ССР и правительственных мероприятиях, связанных с территориальным размеживанием, 11 сентября 1929 г. // БДМ ЧТ. -Ф. 10.- Оп. 1.- Д. 16.- Лл. 8-15.

58. Приказ Ревкома Таджикской АССР «О трудовой дисциплине служащих», 27 апреля 1925 г. №32. // У истоков истории [Текст] /Под. ред Р. Масов –С. 38 – 39.

59. Протокол №1 заседания РЕВКОМА ТАССР, 7 декабря 1924 года. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)., ф-62, оп.2, д. 116, л. 50-52. // Аламшоев К. Где бы то ни было, среди таджиков [Текст] / К. Аламшоев–Душанбе, 2016. –С. 253 – 255.

60. Протокол №63 заседания оргбюро ЦК РКП /б/, 9 февраля 1925 года. РГАСПИ., ф. 17, оп.111, д. 636, л-4-5. // Аламшоев К. Где бы то ни было, среди таджиков. –Душанбе, 2016. –С. 261 – 262.

61. Речи, доклады, статьи Нусратулло Махсума и материалы о его жизнедеятельности. [Текст] / Под. ред Р. Масов –Душанбе: Дониш, 1997. – 236 с.

62. Справка Военной коллегии Верховного Суда Союза СССР о реабилитации Нусратуллы Махсума, бывшего Председателя ЦИКа Таджикской ССР, бывшего слуша-теля при ФОНе Плановой Академии, осуждённого 31 октября 1937г., 9 января 1958г. // У истоков истории [Текст] / Под. ред Р. Масов –С. 259.

63. Стенографический отчёт III-го чрезвычайного Всетаджикского съезда Советов Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики с материалами по выборам президиума, доклад о внутреннем и международном положении СССР, вечернее заседание 18 октября 1929. // Абдурахим Ҳочибоев: Осор ва пайкор. Асноди бойгонӣ, пажуҳиш, мусоҳиба, ёддошт ва феҳрастҳо бахшида ба 110-солагии нахустин раиси Шурои нозирони халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Таҳияи матн, таҳқиқ, тавзеҳот ва таълиқоти Б. Ҳочибоева, М. Мирзоюнус, С. Аъзамзод. – Хуҷанд, 2010. –С. 266 – 269.

МАҶҲАЗҲОИ НАШРШУДА:

64. Абдурахим Ҳочибоев: Осор ва пайкор. Асноди бойгонӣ, пажуҳиш, мусоҳиба, ёддошт ва феҳрастҳо бахшида ба 110-солагии нахустин раиси Шурои нозирони халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон / [Матн] Ҳ. Абдурахим.–Хуҷанд, 2010. –С. 704.

65. Алӣ Хуш. Шӯриши Усмон / [Матн] Х. Алӣ. –Самарқанд, 1934. – 96 с.

66. Донишномаи Донишгоҳи омӯзгорӣ / [Матн]: Зери назари Н. Гаффорӣ. –Душанбе; Нӯшбод, 2021. –944 с.

67. Душанбе. Энциклопедия / [Текст]: Под., ред. М. Диноршоев. – Душанбе, 2004. – 592 с.

68. Икромӣ Ҷ. Он чӣ аз сар гузашт (Ёддоштҳо) / [Матн] Ҷ. Икромӣ. – Душанбе, 2012. – 288 с.
69. Каширина Т. В. Дятельность революционного комитета Таджикской АССР в области народного образования (Документы и материалы) / [Текст] Т. В. Каширина. // Таджикистан в братское семье народов СССР. – Душанбе: Дониш, 1972. – С. 50 – 66.
70. Кисляков Н. А. Очерки по истории Каратегина / [Матн] Н. А. Кисляков. – Сталинабада, 1954. – 224 с.
71. Ленин В. И. Асарҳо / [Матн] В. И. Ленин. – Душанбе, 1970. Ҷилди III, XIX ва ҷилди XXII.
72. Материалҳо оид ба таърихи халқи тоҷик. / [Матн] Давраи советӣ. – Сталинобод, 1957. – 285 с.
73. Мелкумов Я. А. Туркистониҳо / [Матн] Я. А. Мелкумов. – Душанбе, 1963. – 328 с.
74. Муҳиддинов А. Ба деҳқонони Тоҷикистон Инқилоби Уктабир чӣ дод? – Душанбе, 2025. – 58 с.
75. Очеркҳои таърихи Партияи Коммунистии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 490 с.
76. Очерки истории Коммунистической Партии Таджикистана. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 300 с.
77. Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик. – Сталинобод: НДТ, 1956. – 312 с.
78. Семёнов А. Восстания против правительства в конце XIX – начале XX вв. Из истории народных движение в Средний Азии / [Текст] А. Семёнов. – Душанбе, 1988. – 136 с.
79. У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума / [Текст]: Под., ред академика Р. М. Масова. – Душанбе, 2011. – 528 с.
80. Фаньян Д. К истории советского строительства в Таджикистане (1920-1929) / [Текст] Д. К. Фаньян. Сб. док., ч.1, Сталинабад, 1941. – 139 с.

81. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди I. –Душанбе, 2008. – 950 с.

82. Энциклопедияи Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр / [Матн] Сармуҳаррири илмӣ: М. Осимӣ. –Душанбе, 1987. – 864 с.

МОНОГРАФИЯҲО:

83. Абдуллоев А. Л. История города Душанбе. (с древнейших времен до наших дней) / [Текст] А. Л. Абдуллоев, М. А. Бубнова, А. Гафуров, Д. Довуди, Р. Масов, Х. Пирумшоев, В. Ранов, М. Убайдуллоев. –Душанбе, 2004. –С. 296.

84. Абдуназаров Х. Вахшонзамин / [Матн] Х. Абдуназаров. – Душанбе: Шарқи озод, 2003. – 460 с.

85. Абулҳаев Р. Таърихи муҳочиркунӣ дар Тоҷикистон (солҳои 1924 – 1941) / [Матн] Р. Абулҳаев. Қисми якум. –Душанбе, 2003. –С. 268.

86. Абулҳаев Р. Аз таърихи фирориёни Тоҷикистон дар солҳои 20 – 90 – уми қарни XX/ [Матн] Р. Абулҳаев. –Душанбе, 2018. –С. 272.

87. Абулҳаев Р. Аз таърихи барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Помир (солҳои 1917 – 1924) / [Матн] Р. Абулҳаев. –Душанбе, 2022. –С. 352.

88. Аламшоев К. Шириншо Шотемур в истории возрождения Таджикской государственности / [Текст] К. Аламшоев. –Душанбе, 2013. – 240 с.

89. Аламшоев К. Где бы то ни было, среди таджиков / [Текст] К. Аламшоев. –Душанбе, 2016. – 640 с.

90. Асозода Х. Саргузашти устод Лоҳутӣ / [Матн] Х. Асозода. – Душанбе: Деваштич, 2008. – 300 с.

91. Вафоев А. Саноати бофандагии ҳозираи Тоҷикистон / [Матн] А. Вафоев. –Душанбе, 1964. – 32 с.

92. Гафуров А. Ревкомы Таджикистана (1917-1924 гг.) / [Текст] А. Гафуров. -Душанбе, 2008. – 144 с.

93. Гафуров Б. Тоҷикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав. [Матн] / Б. Гафуров – Душанбе, 1998. – Ҷ. 2. –416 с.

94. Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик / [Матн] Б. Ғафуров. – Сталинобод, 1947. – 384 с.
95. Ғафуров Б. Тоҷикон ва талошҳои таърихӣ онҳо барои озодии Ватан. (Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон) / [Матн] Б. Ғафуров, Н. Прохоров. – Душанбе, 2012. – 256 с.
96. Ғаффоров У. Саидхоҷа Ёрунхоҷаев (Аз рӯзгору ғаёлият ва қиссаҳои одамияти марди нақуному пири деҳқонон) / [Матн] У. Ғаффоров. – Хучанд, 2001. – 300 с.
97. Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз / [Матн] Ғ. Ғоибов. – Душанбе, 2006. – 906 с.
98. Давлатбеков Н. Таърихи халқи тоҷик (нашри дувум) / [Матн] Н. Давлатбеков. – Душанбе, 2014. – 250 с.
99. Давлатшоев Р. Ҳ. Ғаёлияти илмиву омӯзгорӣ ва ҷамъиятии академик Мулло Эркаев. [Матн] / Р. Ҳ. Давлатшоев. – Душанбе, 2025. – 169 с.
100. Давлатшоҳ Маҳмуд. Нусратулло Маҳсум / [Матн] М. Давлатшоҳ, Ф. Абдурашитов. – Душанбе, 2018. – 146 с.
101. Дубовитский В. Дар дарвозаи Шарқ / [Матн] В. Дубовитский, И. Дубовитская, Ғ. Шерматов. – Душанбе, 2012. – 196 с.
102. Дӯстов Ҳ. Нусратулло Маҳсум / [Матн] Ҳ. Дӯстов, А. Хонов. – Душанбе, 2009. – 48 с.
103. Зарифов Н. Становление и развитие системы народного образования в Таджикистане (1924 – 1929 гг) / [Текст] Н. Зарифов. – Душанбе, 2021. – 200 с.
104. Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане / [Текст] М. Иркаев. – Душанбе, 1963. – 760 с.
105. Иркаев М. Очерки таърихи Тоҷикистони Советӣ / [Матн] М. Иркаев, Ю. Николаев, Я. Шарипов. – Сталинобод, 1960. – 505 с.
106. Исмаилов Ш. Установление и укрепление Советской власти в Каратегине и Дарвазе / [Текст] Ш. Исмаилов. – Душанбе, 1977. – 126 с.

107. История таджикского народа / [Текст]: Под., ред . Б. Гафуров. Т-2. –Москва, 1963. – 595 с.
108. История таджикского народа / [Текст]: Под., ред Б. Гафуров. Т-3 –Москва, 1964. – 375 с.
109. Исҳоқов Б. Далерон / [Матн] Б. Далерон. –Душанбе, 1991. – 212 с.
110. Каландаров И. К. Славный сын таджикского народа / [Текст] И. К. Каландаров. –Душанбе, 1999. –33 с.
111. Каримов Т. Саидҷон Назаров. (Очерки ҳаёт ва ғаёлият) / [Матн] Т. Каримов, М. Бекматов. –Душанбе, 1988. – 40 с.
112. Каширина Т. В. Первый Всетаджикский съезд Советов / [Текст] Т. В. Каширина. –Душанбе, 1984. – 31 с.
113. Каширина Т. В. Третий всетаджикский съезд Советов / [Текст] Т. В. Каширина. –Душанбе, 1989. – 46 с.
114. Келдиев И. Абдулло Раҳимбоев. (Очерки ҳаёт ва ғаёлият) / [Матн] И. Келдиев. –Душанбе; Ирфон, 1967. – 236 с.
115. Қаҳҳори Расулиён. Аз «Бухорои шариф» то «Иди тоҷик» / [Матн] Қ. Расулиён. –Душанбе, 2003. – 32 с.
116. Қосим Одинабеки Ғорифӣ. Аморати Бухоро: тахти воҷун ё истилои булшевикӣ / [Матн] Ғ. О. Қосим. –Душанбе, 1992.
117. Лукницкий П. Таджикистан. (Наша родина) / [Текст] П. Лукницкий. –Москва; Молодая гвардия, 1951. – 368 с.
118. Масов Р. История топорного разделения / [Текст] Р. Масов – Душанбе, 1991. – 192 с.
119. Масов Р. Таърихи тоҷикон бо муҳри “комилан сиррӣ”. / [Матн] Р. Масов. – Душанбе, 1996.
120. Масов Р. Таджики: история национальной трагедии / [Текст] Р. Масов. – Душанбе, 2008. – 535 с.
121. Масов Р. Файзи истиқлол дар «Боми ҷаҳон» / [Матн] Р. Масов, Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе: «Дониш», 2011. – 412 с.

122. Мирзошоев С. Роҳи кинои тоҷик / [Матн] С. Мирзошоев. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 96 с.
123. Муҳиддинов Э. Қисмате аз таърихи Рашти куҳан (Очерки таърихӣ) / [Матн] Э. Муҳиддинов. – Душанбе, 1991. – 144 с.
124. Набиев (Набавӣ) Абдуҳолик. Нарзуллои Бектош ва илму адаби тоҷик / [Матн] А. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 314 с.
125. Набиева Р. Таърихи халқи тоҷик дар асри XX ва ибтидои асри XXI / [Матн] Р. Набиева, Ф. Зикриёев, М. Зикриёева. – Душанбе: Деваштич, 2009. – 324 с.
126. Назаров М. Санъати халқи тоҷик / [Матн] М. Назаров. – Сталинобод, 1961. – 292 с.
127. Неъмонов Б. З. Таъқибу фишорҳои сиёсии ходимони ҳизбию давлатии Тоҷикистони Шуравӣ (1924 – 1938) / [Матн] Б. З. Неъмонов. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2017. – 244 с.
128. Нурҷонов Н. Муҳаммадҷон Қосимов / [Матн] Н. Нурҷонов. – Сталинобод, 1960. – 120 с.
129. Пирумшоев Ҳ. Ҷовидон дар ёдҳо / [Матн] Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе, 2000. – 168 с.
130. Пирумшоев Ҳ. Таърихи Дарвоз / [Матн] Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 704 с.
131. Пирумшоев Ҳ. Ванчи ману ганчи ман (Очерки таърихӣ) / [Матн] Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе: «Ирфон», 2013. – 608 с.
132. Пирумшоев Ҳ. Таърихи халқи тоҷик дар тарозуи таърихнигорӣ / [Матн] Ҳ. Пирумшоев. – Хучанд: «Нури маърифат», 2014. – 372 с.
133. Раджабов С. А. Расцвет Таджикской Советской Социалистической Республики в братской семье советских народов / [Текст] С. А. Раджабов. – Душанбе, 1984. – 36 с.
134. Раҳматуллоев А. Очеркҳои таърихи Тоҷикистони Советӣ / [Матн] А. Раҳматуллоев, С. Мухторов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 320 с.

135. Раҳматуллоев А.З. Таърихи халқи тоҷик. (Аз давраҳои қадим то замони муосир) / [Матн] А. З. Раҳматуллоев, Х. С. Сатторов, Н. Т. Тоҷов. – Душанбе: Эр-граф, 2011. – 524 с.
136. Раҳмонов А. Дирӯз ва имрӯзи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон / [Матн] А. Раҳмонов, А. Расулов, Қ. Қодиров, Х. Афзалов. – Душанбе, 2011. – 184 с.
137. Раҳнамо А. Уламои исломӣ дар Тоҷикистон. Қисми 1 / [Матн] А. Раҳнамо. – Душанбе, 2009. – 256 с.
138. Раҷабӣ М. С. Ба фикри ман. (Маҷмуаи мақолаҳо) / [Матн] М. С. Раҷабӣ. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 213 с.
139. Раҷабов С. РСС Тоҷикистон – давлати соҳибхитӣҳои советӣ / [Матн] С. Раҷабов. – Сталинобод, 1959. – 356 с.
140. Раҷабов С. Гул-гулшукуфии РСС Тоҷикистон дар ҳаёти давлати Советии Иттифоқӣ / [Матн] С. Раҷабов. – Душанбе, 1975. – 28 с.
141. Раҷабов С. А. Дар оилаи бародаронаи халқҳои СССР / [Матн] С. Раҷабов, М. Шафир, Н. Бобочонов, М. Наимов. – Душанбе; Ирфон, 1982. – 144 с.
142. Розикзода А. Ш. Министры внутренних дел Таджикистана / [Текст] А. Ш. Розикзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2013. – 280 с.
143. Саиди Саъдӣ. Мухтасари таърихи сиёсии тоҷикони Афғонистон / [Матн] С. Саид. – Душанбе, 1995. – 72 с.
144. Сайфуллоев А. Мирзо Турсунзода / [Матн] А. Сайфуллоев. – Душанбе, 2018. – 258 с.
145. Солеҳбоев Ҳ. Замон ва одамон. (Ёддоштҳо) / [Матн] Ҳ. Солеҳбоев. – Душанбе, 1976. – 232 с.
146. Султон Ҳамад. Бурхи Валӣ – дӯсти Худо / [Матн] Ҳ. Султон. – Душанбе: Истеъдод, 2013. – 592 с.
147. Султонов Ш. Абдурахим Ҳочибоев – нахустин Раиси Шурои нозирони халқи Ҷумҳурии Шуравии Тоҷикистон (Мухтасари тарҷумаи ҳол ва корнома) / [Матн] Ш. Султонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2010. – 22 с.

148. Табаров С. Материалҳо оид ба омӯхтани адабиёти советии тоҷик / [Матн] С. Табаров. – Сталинобод: НДТ, 1948. – 200 с.
149. Усмонов И. Таърихи журналистикаи тоҷик / [Матн] И. Усмонов, Д. Давронов. – Душанбе, 2008. – 280 с.
150. Хакназаров А. Нусратулло Махсум. Государственно – политический деятель. (Книга первая) / [Текст] А. Хакназаров. – Душанбе, 2011. – 196 с.
151. Холиқзода А. Тоҷикони Мовароуннаҳр аз истилои Русия то истиқлол / [Матн] А. Холиқзода. – Душанбе, 1997. – 184 с.
152. Хотамов Н. Свержение эмирского режима в Бухаре / [Текст] Н. Хотамов. – Душанбе, 2018. – 336 с.
153. Хусайнов А. К. Формирование и развитие топливно – энергетического комплекса Таджикистана (1929 – 2010 гг) / [Текст] А. К. Хусайнов. – Душанбе, 2020. – 350 с.
154. Ҳайдаршо Пирумшо. Бобочон Ғафуров / [Матн] П. Ҳайдаршо. – Душанбе, 2018. – 251 с.
155. Ҳайдаршо Пирумшо. Шириншоҳ Шохтемур / [Матн] П. Ҳайдаршо, А. Қурбониддин. – Душанбе, 2018. – 214 с.
156. Ҳайдаршо Пирумшо. Донишгоҳи омӯзгорӣ дар масири таърихи миллат / [Матн] П. Ҳайдаршо, Н. Убайдулло. – Душанбе: Нӯшбод, 2021. – 502 с.
157. Ҳакимов Н. Таърихи халқи тоҷик / [Матн] Н. Ҳакимов. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 492 с.
158. Ҳакимов Н. Ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон / [Матн] Н. Ҳакимов, З. Акрамӣ. – Душанбе, 2001. – 58 с.
159. Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик (Аз солҳои 60-уми асри XIX то соли 1924) / [Матн] Н. Ҳотамов. – Душанбе, 2007. – 396 с.
160. Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик / [Матн] Н. Ҳотамов, Д. Довудӣ, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. – Душанбе, 2011. – 583 с.
161. Чехарин В. Қадамҳои Россия / [Матн] В. Чехарин. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 48 с.

162. Ҷонибек Асрориён. Босмачизм ва болшевизм. (Воқеият ва таҳриф) / [Матн] А. Ҷонибек. – Душанбе, 2010. – 240 с.
163. Шакурӣ М. Б. Пантуркизм ва сарнавишти таърихии тоҷикон / [Матн] М. Б. Шакурӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 304 с.
164. Шарофов М. Санъати театр / [Матн] М. Шарофов. – Душанбе, 1971. – 56 с.
165. Шарофиддини Имом. Таърихи бедории миллӣ ва истиқлолияти Тоҷикистон / [Матн] И. Шарофиддин. – Душанбе, 2003. – 370 с.
166. Шаҳобиддинов М. Осори умр / [Матн] М. Шаҳобиддинов. – Душанбе, 1983. – 40 с.
167. Шерғозиев М. Нахустдонишгоҳи олии Тоҷикистон / [Матн] М. Шерғозиев, М. Додохонов. – Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 192 с.
168. Шерғозиев М. Шириншоҳ Шохтемур / [Матн] М. Шерғозиев, А. Хонов. – Душанбе, 2007. – 60 с.
169. Шукуров М. Очерки таърихи ташаккули маданияти сотсиалистии тоҷик / [Матн] М. Шукуров. – Душанбе, 1969. – 180 с.
170. Эркаев М. Ячейкаҳои коммунистӣ дар Тоҷикистон / [Матн] М. Эркаев. – Душанбе; Ирфон, 1967. – 84 с.
171. Эркаев М. Барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон / [Матн] М. Эркаев. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 426 с.
172. Ямоқов Э. Нахустмактаби олии Тоҷикистон / [Матн] Э. Ямоқов, Б. Мирзоев. – Душанбе, 1991. – 272 с.

МАҶМУАҲОИ ИЛМӢ

173. Босмачиён дар таърих: нигоҳи нав ба ҳаводиси куҳан / [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо. – Рашт, 2019. – 126 с.
174. Зарифов Н. Саҳифаҳо аз таърихи маорифи халқи Тоҷикистони Шуравӣ (маҷмуаи мақолаҳо) / [Матн] Н. Зариоф. – Душанбе, 2021. – 116 с.
175. Нусратулло Махсум – ҷонфидои давлату миллат / [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба ҳаёт ва фаъолияти бунёдкоронаи

давлатии фарзанди барӯманди халқи тоҷик Нусратулло Махсум ва хизматҳои бузурги он дар поягузории Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон) – Фарм, 2019. – 230 с.

176. Раҷабӣ М. С. Ба фикри ман. (Маҷмуаи мақолаҳо) / [Матн] М. С. Раҷабӣ. – Душанбе; Деваштич, 2003. – 213 с.

177. «Тоҷикистон дар масири таърих». Бахшида ба 95 солагии эълумии таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон. / [Матн]: Маводи конфронси илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ. – Душанбе: Сино, 2020. – 250 с.

178. Фидоии миллат. / [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо ба ифтихори 120 солагии зодрӯзи Нусратулло Махсум. – Душанбе, 2001. – 144 с.

179. Ҳақиқати таърих. Доғҳои сиёҳи таърихи Тоҷикистон. / [Матн]: Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 176 с.

МАҚОЛАҲОИ ИЛМӢ:

180. Абулҳаев Р. Вожгун сохтани аморати Бухоро ва оғози чараёни фирори гурезаҳои тоҷик (1920 – 1924). / [Матн] Р. Абулҳаев. // Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷик (Маҷмуи мақолаву маърузаҳо бахшида ба 80 – солагии ташкилёбии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон). – Душанбе, 2011. – С. 25 – 47.

181. Абулҳаев Р. Нусратулло Махсум ва ба Ватан бозгардонидани фирориён (солҳои 20-уми асри XX). / [Матн] Р. Абулҳаев, Ҳ. Дӯстов. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. С. 341 – 373.

182. Абулҳаев Р. Нусратулло Махсум ва муҳоҷирати дохилии деҳқонони тоҷик / [Матн] Р. Абулҳаев, Ҳ. Дӯстов. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. С. 385 – 428.

183. Акрамӣ З. Таҷдиди назар ба масоили мубрами таърихи босмачигарӣ / [Матн] З. Акрамӣ. // Босмачиён дар таърих: нигоҳи нав ба ҳаводиси қуҳан. – Рашт, 2019. – С. 9 – 20.

184. Акрамӣ З. И. Тарбияи ватандӯстии ҷавонон дар мисоли зиндагиномаи Нусратулло Махсум / [Матн] З. Акрамӣ. // Офтоби тарбият. – Душанбе: Маориф, 2021. – С. 321 – 335.

185. Ғафуров А. Саҳми Нусратулло Махсум дар поягузории давлатдорӣ миллии тоҷикон / [Матн] А. Ғафуров. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. С. 331 – 340.

186. Ғафуров А. Инъикоси кирдорҳои ғайриинсонии ҳаракати босмачигарӣ дар асарҳои устод С. Айнӣ / [Матн] А. Ғафуров, А. Махсудов. // Босмачиён дар таърих: нигоҳи нав ба ҳаводиси куҳан. – Рашт, 2019. – С. 68 – 74.

187. Дӯстов Ҳ. Шишаи номуси миллат дар бағал... / [Матн] Ҳ. Дӯстов. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. – С. 429 – 454.

188. Кабилова Б. Роль Нусратулло Махсума в проведении культурной революции в Таджикистане / [Текст] Б. Кабилова. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. – С. 471 – 479.

189. Каландаров И. Организация Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики / [Текст] И. Каландаров, Н. Джамалова. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. – С. 486.

190. Келдиев И. Комиссияи ғавқулӯдаи диктатории КИМ РҲСБ оид ба қорҳои Бухорои Шарқӣ / [Матн] И. Келдиев. // Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе, 1981. – С. 399.

191. Келдиев И. Нусратулло Махсум [Матн] / И. Келдиев. // Энциклопедияи советии тоҷик. – Душанбе, 1984. – Ҷ. 5. – С. 252.

192. Масов Р. Нусратулло Махсум [Текст] / Р. Масов // Ҳақиқати таърих. Доғҳои сиёҳи таърихи Тоҷикистон (маҷмуаи мақолаҳо) [Текст] / Р. Масов. – Душанбе: Ирфон, 1990. – С. 123 – 134.

193. Масов Р. Арбоби миллат / [Матн] Р. Масов. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. С. 309 – 330.

194. Масов Р. Всетаджикский староста [Текст] / Р. Масов. // Речи, доклады, статьи Нусратулло Махсума и материалы о его жизнедеятельности. – Душанбе: Дониш, 1997. – С. 4 – 20.

195. Масов Р. Всетаджикский староста [Текст] / Р. Масов. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. – С. 12 – 32.

196. Масов Р. Фарёди қурбониён: нидо аз сафҳои таърих [Матн] / Р. Масов. // Дарси хештаншиносӣ (маҷмуаи мақолаҳо). Дафтари 2. – Душанбе: Ирфон, 1991. – С. 25 – 38.

197. Масов Р. Абдурахим Ҳочибоев [Матн] / Р. Масов. // Ҳақиқати таърих. Доғҳои сиёҳи таърихи Тоҷикистон (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Ирфон, 1990. – С. 134 – 146.

198. Маҳмудов Д. Ҳамкориҳои Нусратулло Махсум бо Артиши Сурх ва сарқуб шудани охири мочарои Фузайл Махсум / [Матн] Д. Маҳмудов. // Артиши Миллӣ – сипари боэътимоди Ватан. (Маводи конференсияи илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-юмин солгарди таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22 феввали соли 2023). – Душанбе, 2023. – С. 184 – 193.

199. Маҳмудов Д. Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ ва қабули аввалин Нишони давлатии Тоҷикистон соҳибистиклол / [Матн] Д. Маҳмудов. // Аҳаммияти таърихӣ Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мустаҳкам гардонидани пояҳои истиклоли давлатӣ (Маводи конференсияи илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-

солагии Иҷдосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 15 ноябри соли 2022). – Душанбе, 2022. – С. 202 – 208.

200. Муҳиддинов Э. Барқароршавии Ҳокимияти Шуравӣ [Матн] / Э. Муҳиддинов. // Ваҳдат, Давлат, Президент. – Душанбе, 2016. – Ҷ. 26. – С. 186 – 189.

201. Назруллоев С. Стратегия железной дороги Термез / [Текст] С. Назруллоев. // Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷик (Маҷмуи мақолаву маърузаҳо бахшида ба 80 – солагии ташкилёбии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон). – Душанбе, 2011. – С. 71 – 90.

202. Наимов М. Нақши Нусратулло Махсум дар ҳалли масоили миллӣ / [Матн] М. Наимов. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. С. 374 – 384.

203. Пирумшоев Ҳ. Нақши академик В. В. Бартолд дар омӯзиши илми таърихи халқи тоҷик / [Матн] Ҳ. Пирумшоев. // Нақши В. В. Бартолд дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик. (Маҷмуаи маърузаҳои Конфронси байналмилалӣ бахшида ба 140 солагии академик В. В. Бартолд). – Душанбе, 2010. – С. 7 – 20.

204. Пирумшоев Ҳ. Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷикон [Матн] / Ҳ. Пирумшоев. // Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷик (Маҷмуи мақолаву маърузаҳо бахшида ба 80 – солагии ташкилёбии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон). – Душанбе, 2011. – С. 3 – 24.

205. Санғалиев Б. Кумитаи Инқилобӣ – аввалин мақомоти олии идоракунии давлатии ҶМШС Тоҷикистон [Матн] / Б. Санғалиев. // «Тоҷикистон дар масири таърих». Бахшида ба 95 солагии эълонияи таъсисёбии ҶМИШ Тоҷикистон (маводи конфронси илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ). – Душанбе, 2020. – С. 108 – 119.

206. Убайдуллоев Н. Барпо шудани Ҳокимияти Шуравӣ ва дигаргунсозии соҳаи маориф то таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон /

[Матн] Н. Убайдуллоев. // Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷик. – Душанбе, 2011. – С. 114 – 137.

207. Убайдуллоев Н. Ташкилҳои ҚШС Тоҷикистон ва зарурати тайёр намудани мутахассисони дараҷаи олии соҳаи маориф / [Матн] Н. Убайдуллоев. // Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷик. – С. 137 – 150.

208. Худоиев А. Аз таърихи роҳи ҳавоии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матн] / А. Худоиев. // Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷик. – С. 280.

209. Ҳотамов Н. Ётирози милли / [Матн] Н. Ҳотамов. // У истоков истории. К 130 – летию со дня рождения Нусратулло Махсума. (Под общей редакцией академика Р. М. Масова) – Душанбе, 2011. – С. 455 – 468.

210. Ҳотамов Н. Ётирозҳои арбобони ҳизбию давлатии ҚМШС Тоҷикистон аз беадолатӣҳо дар замони мухторият / [Матн] Н. Ҳотамов. // Зинаи ҳалқунанда дар эҳёи давлатдорӣ тоҷик (Маҷмуи мақолаву маърузаҳо бахшида ба 80 – солагии ташкилҳои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон). – Душанбе, 2011. – С. 48 – 59.

211. Шариф Д. Давраи Шуравӣ [Матн] / Д. Шариф. // Кӯлоб. Энциклопедия. – Душанбе, 2006. – С. 34 – 43.

212. Шарифов Р. Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Р. Шарифов. // Энциклопедияи миллии тоҷик. – Душанбе, 2014. – Ҷ. 3. – С. 369.

213. Шодиев М. Нигоҳе ба зодгоҳи қаҳрамони миллат [Матн] / М. Шодиев, З. Назарова // Нусратулло Махсум – ҷонфидои давлату миллат. – Фарм, 2019. – С. 202.

МАВОДИ МАТБУОТИ ДАВРӢ:

214. Абдуллоев Д. Бузургонро бузургон зинда медоранд / [Матн] Д. Абдуллоев. // Садои мардум. 2006. – 13 июн.

215. Абдуллои Раҳнамо. Мавқеи Тоҷикистон, ё чаро Ҷумҳурии Тоҷикистон кишвари таҷовузгар нест? / [Матн] Р. Абдулло. // Адабиёт ва санъат. – 2022. – 8 декабр.

216. Абдулҳаев Р. Нусратулло Махсум яке аз поягузори давлати милли буд / [Матн] Р. Абдулҳаев, Ҳ. Дӯстов. // Ҷумҳурият. – 2007. – 1 ноябр.

217. Аламшоев Қ. Шоҳтемур номуси миллат / [Матн] Қ. Аламшоев. // Нақлиёт. – 2009. – № 15 – 35.

218. Аламшоев Қ. Аз маҳви босмачиҳо то зиндагӣ дар масири нав. Шириншоҳ Шоҳтемур дар Кӯлоб / [Матн] Қ. Аламшоев. // Ҷумҳурият. – 2021. – 12 май.

219. Ализода Ҳ. 20 сол духтари “душмани халқ” (суҳбат бо духтари Нусратулло Махсум – Хосият Махсумова) / [Матн] Ҳ. Ализода. // Бонувони Тоҷикистон. – 2006. – № 1.

220. Аслонов Қ. Нусратулло Махсум сарсупурдаи миллат / [Матн] Қ. Аслонов. // Садои мардум. – 1991. – 4 июл.

221. Асозода С. Достони ватансозон / [Матн] С. Асозода. // Ҷавонони Тоҷикистон. – 2023. – 15 июн.

222. Бауман К. Я. Превратить Таджикистан в образцовую советскую социалистическую республику! / [Текст] К. Я. Бауман. // Коммунист Таджикистана. – 1934. – № 5.

223. Бозорбоева М. Нахустин Раиси КИМ / [Матн] М. Бозорбоева, А. Сангин. // Тоҷикистони советӣ. – 1988. – 10 декабр.

224. Великая стройка Нусратулло Махсума. // Аргументы и факты. – 2019. – № 22.

225. Верховский В. Чӣ гуна миллатчиёни буржуазӣ ба халқи тоҷик зарар расонданд / [Матн] В. Верховский. // Правда. – 1937. – 12 сентябр.

226. Вишневский А. Я. Қиссаи марзбандӣ ва нақши Нусратулло Махсум дар таъсиси давлати Шуроии халқи тоҷик / [Матн] А. Я. Вишневский. // Садои мардум. – 1991. – 26 июн.

227. Вишневский А. Я. Қиссаи марзбандӣ ва нақши Нусратулло Махсум дар таъсиси давлати Шуроии халқи тоҷик / [Матн] А. Я. Вишневский, Р. Абулҳаев. // Садои мардум. – 2011. – 21 июл.
228. Ғаффор П. Нусратулло Махсум ва армони дерина / [Матн] П. Ғаффор. // Тоҷикистон. – 1993. – № 1-2.
229. Ғаффоров У. Иқдومه, ки ба қаҳрамонӣ баробар аст / [Матн] У. Ғаффоров. // Садои мардум. – 2007. – 15 ноябр.
230. Ғафуров А. Нусратулло Махсум аз поягузори давлатдории миллии тоҷикон аст / [Матн] А. Ғафуров. // Садои мардум. – 2011. – 29 июн.
231. Давлатов А. Қараёни ташаккулёбии ҶМШС Тоҷикистон ва аҳаммияти таърихӣ он / [Матн] А. Давлатов. // Паёми Душанбе. – 2014. – 17 октябр.
232. Дар бораи вазъияти ташкилоти фирқавии Сталинобод / [Матн]: Қарори КМ ҲК (б) Тоҷикистон, 14 моҳи ноябри соли 1933. // Тоҷикистони Сурх.–1933.–6 дек.–№279 (1578).
233. Диловари Мирзо. Ғам дар дили Усмондор (Ба истиқболи 70-умин солгарди шӯриши Усмон дар Қаротегин) / [Матн] М. Диловар. // Тоҷикистони Советӣ. – 1990. – 6 ноябр.
234. Доклад т. Бауман секретаря средазбюро ҚК ВКП (б), на декабрьском объединенном пленуме ЦК и ЦКК / [Текст]: Центральная контрольная комиссия) КП (б) Тадж. // Коммунист Таджикистана. – 1934. - 5 январ.
235. Зайниддин Х. Нусратулло Махсум ва муҳоҷирати дохилӣ / [Матн] Х. Зайниддин. // Ҷумҳурият. – 2017. – 15 май.
236. Зайниддин Х. Нусратулло Махсум. Мард намирад ба марг / [Матн] Х. Зайниддин. // Ҷумҳурият. – 2022. – 25 август.
237. Зубайдуллоев С. Ҷоннисори миллати хеш / [Матн] С. Зубайдуллоев. // Омӯзгори ҷавон. – 2012. – 7 декабр.
238. Икромӣ Ҷ. Сухан ба ман / [Матн] Ҷ. Икромӣ. // Барои адабиёти сотсиалистӣ. – 1933. – № 8 – 9.

239. Имомалӣ Табарӣ. Узри бадтар аз гуноҳ... / [Матн] Т. Имомалӣ. // Самак. – 2020. – 12 феврал.
240. Инқилобе пеш аз инқилоб. / [Матн]: Аз идора. // Қаротегини Шуравӣ. – 1991. – 10 август.
241. Ислом Юсуфӣ. Нусратулло Махсум – қаҳрамони миллат / [Матн] Ю. Ислом. // Ҷумҳурият. – 2006. – 15 август.
242. Кабилова Б. Нусратулло Махсум и культурная революция Таджикистане / [Текст] Б. Кабилова. // Чархи гардун. – 2011. – 7 июл.
243. Камол Айнӣ. Китобе, ки ҳафтод сол зиндонӣ буд / [Матн] А. Камол. // Фарҳанг. – 2003. – № 7 – 9.
244. Келдиев И. Фарҷоми худшиносӣ / [Матн] И. Келдиев. // Садои Шарқ. – 1989. – № 7.
245. Қодиров А. Нахустраис. / [Матн] А. Қодиров, Ш. Ҷалилов. // Илм ва ҳаёт. – 1991. – № 6.
246. Қурбонов Н. Нусратулло Махсум – ҷонфидое дар раҳи Ватану миллат / [Матн] Н. Қурбонов. // Ҷумҳурият. – 2020. – 15 июл.
247. Малех Ш. Шишаи номуси миллат дар бағал / [Матн] Ш. Малех. // Омӯзгор. – 2021. – 21 октябр.
248. Масов Р. Вседаджикская староста / [Матн] Р. Масов, Ш. Султонов. // Коммунист Таджикистана. – 1988. – 10 декабр.
249. Масов Р. Дар мавриди як санади таърихӣ / [Матн] Р. Масов. // Омӯзгор. – 1990. – 1 январ.
250. Масов Р. Нусратулло Махсум / [Матн] Р. Масов. // Агитатори Тоҷикистон. – 1989. – № 3.
251. Масов Р. Меҳтари Тоҷикистон / [Матн] Р. Масов, Ш. Султонов. // Тоҷикистони Советӣ. – 1989. – 8 январ.
252. Масов Р. Зодаи айёми душвор / [Матн] Р. Масов, Ш. Султонов. // Ҳақиқати Ленинобод. – 1990. – 25 апрел.
253. Маҳмадова А. Сарнавишт. Ба ифтихори 125-солагии Нусратулло Махсум / [Матн] А. Маҳмадов. // Садои мардум. – 2006. – 16 май.

254. Маҳмудзода М. Боғшаҳри дилкушо / [Матн] М. Маҳмудзода. // Садои мардум. – 2023. – 2 август.
255. Маҳмудов Д. Аз ду Махсум кадоме қаҳрамон аст? Нусратулло ӯ Фузайл. Агар босмачиҳо қаҳрамонанд, пас Шохтемур кист? / [Матн] Д. Маҳмудов. // Миллат. – 2008. – 26 июн.
256. Маҳмудов Д. Муборизи роҳи адолат / [Матн] Д. Маҳмудов. // Самак. – 2017. – 29 ноябр.
257. Маҳмудов Д. Талош барои бозпасгирии Хучанд аз ҶШС Узбекистон. Аз силсилаи «Аввалин сарвазири Тоҷикистон» / [Матн] Д. Маҳмудов. // Миллат. – 2016. – 13, 20 апрел.
258. Маҳмудов Д. Фочиаи дарбор: «Баъд аз хун ва оташ» / [Матн] Д. Маҳмудов. // Миллат. – 2016. – 3 феврал.
259. Маҳмудов Д. Мочарои Фузайл дар хонадони Нусратулло Махсум / [Матн] Д. Маҳмудов. // Ҷавонони Тоҷикистон. – 2008. – 30 октябр.
260. Маҳмудов Д. Мочарои тилло дар хонадони Нусратулло Махсум / [Матн] Д. Маҳмудов. // Минбари халқ. – 2019. – 4 декабр.
261. Маҳмудов Д. Ҷумҳурии Тоҷикистон ӯ Ҷумҳурии Балҷувон / [Матн] Д. Маҳмудов. // СССР. – 2008. – 11 декабр.
262. Маҳмудов Д. Садоқат ба Ватан. Арзише, ки Нусратулло Махсумро зафар бахшид / [Матн] Д. Маҳмудов. // Ҷумҳурият. – 2017. – 15 июн.
263. Маҳмудов Д. 1924: Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон / [Матн] Д. Маҳмудов. // Миллат. – 2016. – 24 феврал.
264. Маҳмудов Д. Фочиаи аср / [Матн] Д. Маҳмудов. // СССР. – 2009. – 19 ноябр.
265. Маҳмудов Д. Таърихи парчамдорӣ дар РССТ / [Матн] Д. Маҳмудов. // СССР. – 2016. – 10 ноябр.

266. Маҳмудов Д. Муборизаи Нусратулло Махсум бар зидди Фузайл Махсум / [Матн] Д. Маҳмудов. // Самак. – 2018. – Ноябрь – декабр.

267. Маҳмудов Д. Босмачиҳо ва наҳзатиҳо: ҳадаф ва умумият / [Матн] Д. Маҳмудов. // Самак. – 2020. – 3, 10 июн.

268. Маҳмудов Д. Нақши Нусратулло Махсум дар инкишофи саноат ва роҳсозӣ дар Тоҷикистон [Матн] / Д. Маҳмудов. // Нақлиёт. – 2023. – 21 июл;

269. Маҷид Салим. Нусратулло Махсум дар роҳи ҳақиқат ва адолат / [Матн] С. Маҷид. // Ҷумҳурият. – 2017. – 16 феврал.

270. Мерганов Д. Гиромидошти бузургони миллат кафолати тарбияи насли баномусу худогоҳ / [Матн] Д. Мерганов. // Садои мардум. – 2007. – 1 ноябр.

271. Мунаввари С. Фарзандони душмани халқ / [Матн] С. Мунаввар // Ҷавонони Тоҷикистон. – 2007. – 16 май.

272. Муҳиддинов. А. Мардуми шаҳр ва атрофи Бухоро тоҷиканд ё узбак? / [Матн] А. Муҳиддинов. // Тоҷикистони советӣ. – 1988. – 26 ноябр.

273. Назаров У. Ҳабибуллои Калакони – эҳғари анъанаи давлатдорӣ тоҷикон дар Хуросон / [Матн] У. Назаров. // Ҷумҳурият. – 2023. – 26 май.

274. Нақши Нусратулло Махсум дар инкишофи саноат ва роҳсозӣ дар Тоҷикистон. // Нақлиёт. – 2023. – 21 июл.

275. Ниёзов И. Шӯриши Усмон тадқиқ меҳодад / [Матн] И. Ниёзов. // Тоҷикистони Советӣ. – 1990. – 27 март.

276. Носиров М. Зиндагии баъд аз марг / [Матн] М. Носиров. // Ҷумҳурият. – 2017. – 29 май.

277. Нусратулло Махсум. Вазифаи муҳимми имрӯзаи мо / [Матн] М. Нусратулло. // Бедорӣ тоҷик. – 1926. – 15 апрел.

278. Нусратулло Махсум. Мухбиронро эҳтиёт кунед, аз ҳуҷум муҳофият намоед / [Матн] М. Нусратулло. // Тоҷикистони сурх. – 1929. – 25 феврал.

279. Нусратулло Махсум. Советы – штабы раскрепощения (о работе по раскрепощению женщин в республике) / [Текст] М. Нусратулло. // Советский Таджикистан. – 1930. – 8 март.

280. Нусратулло Махсум. Обращение ЦИК Советов и СНК к частям Красной Армии в день двенадцатой годовщины рабоче-крестьянской Красной Армии и десятой годовщины 1-й Конной армии / [Текст] М. Нусратулло. // Советский Таджикистан. – 1930. – 23 феврал.

281. Объединенный пленум ЦК и ЦКК КП (б) Тадж. Тов. Бройдо Г. И. – избран первым секретарем ЦК КП (б) Таджикистана. // Коммунист Таджикистана. – 1933. – 26 декабр.

282. Одили Н. Пайванди ду қаҳрамон. Нусратулло Махсум ва Абдурахим Ҳочибоев чӣ гуна куду шуданд? / [Матн] Н. Одил. // Тоҷикистон. – 2022. – 7 сентябр.

283. Партоев Қ. Қаҳрамон аз Раштонзамин / [Матн] Қ. Партоев. // Фараж. – 2010. – 5 май.

284. Партоев Қ. Ба пешвози 120-солагии рӯзи таваллуди Қаҳрамони Тоҷикистон Нусратулло Махсум / [Матн] Қ. Партоев. // Тоҷикистон. – 2010. – 7 октябр.

285. Пирумшоев Ҳ. Бузургонро бузургон зинда медоранд. Ё худ нақши Шириншоҳ Шохтемур дар эҳёи давлатдории тоҷик / [Матн] Ҳ. Пирумшоев. // Коммунисти Тоҷикистон. – 2019. – № 9 – 10.

286. Правда Востока. – 1925. – 9 – VIII.

287. Разум против эмоций. // Комсомольская правда. – 1988. – 1 июл.

288. Раҳимбаев А. Превратим Таджикистан в образцовую советскую республику/ [Текст] А. Раҳимбоев. // Коммунист Таджикистана. – 1933. – 28 декабр.

289. Раҳимбоев А. Думҳои тротскизми аксулинкилобӣ ва натионализми буржуазӣ то охир кӯфта шавад / [Матн] А. Раҳимбоев. // Тоҷикистони сурх. – 1936. – 8 октябр.

290. Розикзода А. Марҳилаҳои нахустини барқароршавии милитсияи Бухорои Шуравӣ / [Матн] А. Розикзода. // Қонун ва ҷомеа. – 2016. – 13 октябр.
291. Салим Б. Шириншох, Нусратулло ва Нисор. Ин се бузургмард дар кучо ҳок шуданд? / [Матн] Б. Салим. // Ҷумҳурият. – 2021. – 2 сентябр.
292. Салимов Акбар. Нусратулло Махсум – Национальный герой Таджикистана / [Матн] А. Салимов. // Народная газета. – 2020. – 1 июл.
293. Сафар М. Дидори воқасин / [Матн] М. Сафар. // Ҷумҳурият. – 2017. – 3 апрел.
294. Сафаров М. Ё душмани халқ набуд / [Матн] М. Сафаров. // СССР. – 2016. – 8 июн.
295. Сирочов Ҳ. Қаландаршох кӣ буд? / [Матн] Ҳ. Сирочов. // Омӯзгор. – 2006. – 3 феврал.
296. Соҳибзода О. Писари қаҳрамон / [Матн] О. Соҳибзода. // Тоҷикистон. – 2018. – 2 май.
297. Табаров. С. «Овози тоҷик» - тарғибгари таърихи тоҷик / [Матн] С. Табаров. // Омӯзгор. – 1989. – 7 ноябр.
298. Тиллои Некқадам. Роҳ дар дилҳову манзилҳо кушод / [Матн] Н. Тилло. // Садои мардум. – 2017. – 18 январ.
299. Тоҷикистони Сурх. – 1934. – № 30.
300. Умари Ш. Давлатмард / [Матн] Ш. Умар. // Тоҷикистон. – 2024. – 6 март.
301. Фролов В. Первый председатель правительства Таджикистана / [Текст] В. Фролов. // Курьер. – 2011. – 6 июл.
302. Халилов Х. Нусратулло Махсум – наҷотдиҳандаи Данғара / [Матн] Х. Халилов. // Фараж. – 2012. – 22 феврал.
303. Худоназаров Д. Дусаду ҳафтад рӯз дар Кӯлоб / [Матн] Д. Худоназаров. // Садои мардум. – 2006. – 5 май.

304. Ҳамза Камол. Бозтоби ҷанги шаҳрвандии солҳои 1921 – 1924-и Тоҷикистон дар осори профессор Мулло Эркаев / [Матн] К. Ҳамза. // Муаррих. – 2021. – № 4 (28).
305. Ҳасанзод С. Нусратулло Махсум. Фарзанди ваҳдатин / [Матн] С. Ҳасанзод. // Ҷумҳурият. – 2017. – 21 феврал.
306. Ҳотам М. Қаҳрамон ё ҳомии манфиатҳои миллӣ / [Матн] М. Ҳотам. // Ҷумҳурият. – 2017. – 24 май.
307. Ҳотамов Н. Чист таърих? Эй, зи худ бегонае... / [Матн] Н. Ҳотамов. // Паёми Душанбе. – 2014. – 18 декабр.
308. Ҷонибеки Асрориён. Нусратулло Махсум: Қаҳрамон ё “душмани халқ”? / [Матн] А. Ҷонибек. // СССР. – 2011. – Май-июн.
309. Ҷумъахони С. Вопасин рӯзҳои Нусратулло Махсум / [Матн] С. Ҷумъахон. // Самак. – 2012. – 20 феврал.
310. Шакурӣ М. Абдурахим Ҳочибоев ва исботи ҳастии маънавии тоҷикон / [Матн] М. Шакурӣ, М. Мирзоюнус, С. Аъзамзод. // Озодагон. – 2010. – 19 май.
311. Шерғозиев М. Сафари бобарори Нусратулло Махсум ба Бадахшон / [Матн] М. Шерғозиев. // Минбари халқ. – 2008. – 5 март.
312. Шерхон У. Давлатманд / [Матн] М. Шерғозиев. // Ҷумҳурият. – 2017. – 15 май.
313. Шодӣ М. Шахсиятҳои бузургу таърихсоз / [Матн] М. Шодӣ, Н. Нӯзмониён. // Маърифати омӯзгор. – 2019. – № 3.
314. Шукуров М. Сарсупурдаи миллат / [Матн] М. Шукуров. // Тоҷикистони Шуравӣ. – 1991. – 2 май.
315. Эмомалӣ С. Нусратулло Махсум – фарзанди сарсупурдаи миллат / [Матн] С. Эмомалӣ. // Имрӯз News. – 2019. – 28 июн.
316. Эргашев Б. Нахуст сарвазири тоҷик / [Матн] Б. Эршашев. // Коммунисти Тоҷикистон. – 1989. – № 10.
317. IV сессия ЦИК Таджикисткий ССР – вечернее заседание, 28 декабря. // Коммунист Таджикистана. – 1933. – 30 декабр.

НАТИҶАИ ТАҲҚИҚОТИ САҲРОИИ ДИССЕРТАНТ:

318. Мусоҳиба бо истиқоматкунандаи деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Рашт – Олимҷон Шарифов. Соли таваллуд: 1930. Санаи мусоҳиба: 14 июли соли 2008.

319. Мусоҳиба бо истиқоматкунандаи деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Рашт – Дилором Содикова. Соли таваллуд: 1933. Санаи мусоҳиба: 14 июли соли 2008.

320. Мусоҳиба бо истиқоматкунандаи деҳаи Чашмаи Кизии ноҳияи Рашт – Нуралӣ Мирзоев. Соли таваллуд: 1936. Санаи мусоҳиба: 14 июли соли 2008.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Монография:

[1-М]. Маҳмуд Д. Нусратулло Маҳсум / [Матн] Д. Маҳмудов., Абдурашитов Ф. – Душанбе, 2018. – 146 с.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[2-М]. Маҳмудов Д. Нақши Нусратулло Маҳсум дар таъсиси Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон. / [Матн] Д. Маҳмудов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2022. – № 5(100). – С. 381-384 ISSN 2219-5408.

[3-М]. Маҳмудов Д. Саҳми Нусратулло Маҳсум дар бартараф намудани ихтилофҳои дохилии Тоҷикистон дар солҳои 20-уми асри XX. / [Матн] Д. Маҳмудов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2022. – № 6-1(101). – С. 323-328 ISSN 2219-5408.

[4-М]. Маҳмудов Д. Нусратулло Маҳсум дар шинохти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Эмомалӣ Раҳмон. / [Матн] Д. Маҳмудов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2023. – №. 6(107). – С. 239-244 ISSN 2219-5408.

[5-М]. Маҳмудов Д. Нусратулло Маҳсум ва ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои занон. / [Матн] А. Ғафуров., Д. Маҳмудов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2023. – №. 6 (107). – С. 232-238 ISSN 2219-5408.

III. Мақолаҳое, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд:

[6-М]. Маҳмудов Д. Нақши Нусратулло Маҳсум дар торумори дастаҳои Фузайл Маҳсум. / [Матн] Д. Маҳмудов // Нусратулло Маҳсум – ҷонфидаи давлату миллат (маҷмуаи мақолаҳо). – Ғарм, 2019. – С. 91 – 100.

[7-М]. Маҳмудов Д. Мочарои тилло дар хонадони Нусратулло Маҳсум. / [Матн] Д. Маҳмудов // Босмаҷиён дар таърих: нигоҳи нав ба ҳаводиси куҳан. – Ғарм, 2019. – С. 97 – 102.

[8-М]. Маҳмудов Д. Ҳамкории Нусратулло Маҳсум бо Артиши Сурх ва сарқуб шудани охири мочарои Фузайл Маҳсум. / [Матн] Д. Маҳмудов // Артиши Миллӣ – сипари боэътимоди Ватан. (Маводи конференсияи илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-юмин солгарди таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22 феввали соли 2023). – Душанбе, 2023. – С. 184 – 193.

[9-М]. Маҳмудов Д. Саҳми Нусратулло Маҳсум дар рушди маорифи тоҷик. / [Матн] Д. Маҳмудов // Масъалаҳои мубрами таълими таърих: мушкилот ва дурнамо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, миёна ва олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Маводи конференсияи илмӣ – методии ҷумҳуриявӣ бахшида ба 115-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон, академик Бобоҷон Ғафуров, 23 декабри соли 2023). – Душанбе, 2023. – С. 226 – 230.

[10-М]. Маҳмудов Д. Мақоми Нусратулло Маҳсум аз нигоҳи Пешвои миллат – Эмомалӣ Раҳмон. / [Матн] Д. Маҳмудов // Нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳқиқи таърихи халқи тоҷик. (Маводи конференсияи илмӣ – назариявии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳқиқи таърихи халқи тоҷик», Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 29 апрели соли 2025). – Душанбе, 2025. – С. 164 – 168.

[11-М]. Маҳмудов Д. Хиёнат ва ҷасорат. / [Матн] Д. Маҳмудов // Илм ва ҳаёт. – 2010. № 10 – 12. – С. 9 – 12.

[12-М]. Маҳмудов Д. Дунё ҳамеша дар талаби марди оқил аст. / [Матн] Д. Маҳмудов // Илм ва ҳаёт. – 2018. № 1.